

PETER ANDERSSON
BJÖRN ELSÄSSER

SVENSK SAMHÄLLS

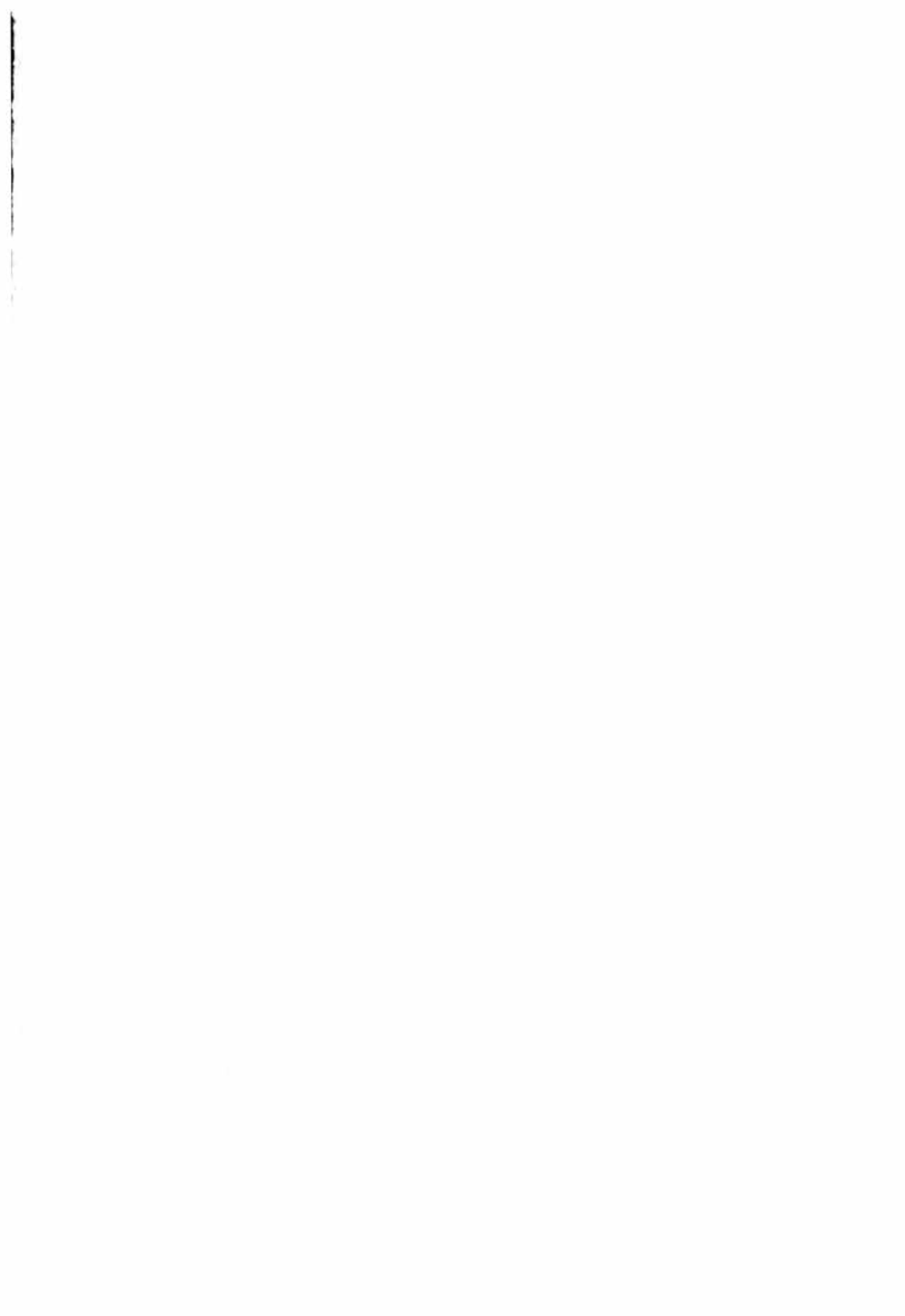
EKONOMI

ONOMI

EKO

EKO

SNS Förlag

Svensk samhällsekonomi

Till Sophie och Sofie

uppsatser 1992

SVENSK SAMHÄLLS EKONOMI

PETER ANDERSSON
BJÖRN ELSÄSSER

SNS Förlag

SNS Förlag
Box 5629
114 86 Stockholm
Telefon 08-23 25 20

Svensk samhällsekonomi
Peter Andersson och Björn Elsässer
1:a upplagan
1:a tryckningen

© 1991 Författarna och SNS Förlag
Omslag och lay-out: Nyeboelle Grafisk Form
Sättning: Grafonova AB
Diagram: Grafonova AB
Tryck: AB Grafiska Gruppen, Stockholm 1991

ISBN: 91-7150-418-4

Innehåll

Förord 7

1. Den svenska samhällsekonomin 9

Varför behövs en bok om den svenska samhällsekonomin? 9

Bokens uppläggning 12

2. Samhällsekonomin organisation 16

Ekonomiska system – två extrema exempel 16

Det ekonomiska systemet i Sverige 19

Ekonomisk politik 24

3. Nationalprodukten och nationalförmögenheten 25

Nationalprodukten och nationalinkomsten 26

Nationalförmögenheten och dess förändringar 34

4. Välfärden och den ekonomiska tillväxten 38

Den svenska tillväxten 38

BNP som mått på välfärden 41

Produktionsfaktorerna 47

Produktionsfaktorernas utveckling 53

Produktiviteten 54

Prisnivå och inflation 56

5. Produktionsresultatet – var uppkommer det? 61

Huvudnäringarna 62

Jordbrukssektorn 68

Industrisektorn 69

Tjänstesektorn 76

Näringarnas regionala fördelning 78

Företagen 80

Staten och näringslivet 87

6. Produktionsresultatet – hur används det? 89

Försörjningsbalansen 89

De privata investeringarna 94

Den privata konsumtionen 96

Ekonomisk politik 103

7. Produktionsresultatet – hur fördelas det?	105
Inkomsterna	105
Den funktionella inkomstfördelningen	110
Den personella inkomstfördelningen	112
Förmögenhetens fördelning	118
Fördelningspolitiken	121
8. Arbetsmarknaden	123
Befolkning och arbetskraft	123
Regional fördelning av befolkning och arbetskraft	133
Lönebildningen	136
Staten och arbetsmarknaden	140
9. Det finansiella systemet	144
Fordringar, skulder och finansiellt sparande	145
Kapitalmarknaden	146
De finansiella företagen	151
Vad är pengar?	160
Penningpolitiken	162
10. Den offentliga sektorn	165
Den offentliga sektorns sammansättning	166
Skattesystemet – olika skattetyper	169
Direkta skatter	172
Indirekta skatter och socialförsäkringsavgifter	178
Den offentliga konsumtionen och de offentliga investeringarna	180
Transfereringarna	184
Offentliga företag	190
Hur stor är den offentliga sektorn?	192
11. Sverige och världen	197
Betalningsbalansen	198
Varuhandeln	201
Tjänster och transfereringar	205
Utrikeshandelns syfte och utveckling	209
Kapitaltransaktioner	214
Den svenska valutan	218
Det svenska biståndet	220
De internationella företagen	222
Politiska åtgärder och internationellt samarbete	224
Källor	229
Sakregister	233
Figurförteckning	236
Tabellförteckning	239

Förord

Avsikten med denna bok är att presentera en grundlig genomgång av den svenska samhällsekonomin. Boken vänder sig i första hand till studerande som inleder universitetsstudier med ekonomisk eller annan samhällsvetenskaplig inriktning. Innehållet är helt deskriptivt och saknar i stort sett teoretiska inslag. Boken är därmed tänkt som ett komplement till den vanliga nationalekonomiska litteraturen med mer teoretisk inriktning, vilken i liten utsträckning orienterar om den svenska samhällsekonomin. Den kan användas antingen på inledande kurser i mikro- eller makroekonomi eller på den typ av introduktionskurser som ofta inleder universitetsutbildningarna.

Boken är skriven för att kunna användas i princip utan undervisning och kräver inga tidigare förkunskaper i nationalekonomi. Vi tror därför också att inte bara studerande utan åtskilliga andra som i sin yrkesverksamhet eller av rent intresse vill ta del av hur den svenska samhällsekonomin ser ut kan ha glädje av innehållet.

Vi vill rikta vårt tack för värdefulla synpunkter på manuskriptet till Yngve Andersson i Uppsala, vår vän och kollega Thomas Sonesson samt till C-G Ivarsson i Göteborg och Harald Svensson i Jönköping. För innehållet och eventuella felaktigheter svarar vi naturligtvis själva.

Linköping i april 1991

Peter Andersson

Björn Elsässer

Den svenska samhällsekonomin

Varför behövs en bok om den svenska samhällsekonomin?

I dagens Sverige är det inte lätt att leva utan kunskaper om hur samhällsekonomin fungerar. När man läser morgontidningen, lyssnar på Dagens Eko eller tittar på TV:s nyhetsprogram får man mängder av samhällsekonomisk information – även om man inte alltid orkar smälta mer än en liten del av den. Det kan gälla arbetslösheten under förra månaden, ett löneavtal som ett par av arbetsmarknadens parter nyss har lyckats ena sig om, ökningen i konsumentpriserna, ett nytt skatteförslag från regeringen eller utvecklingen av dollarkursen under den gångna veckan. Självfallet är det lättare att ta till sig denna information om man besitter vissa grundläggande kunskaper inom området och har möjlighet att sätta in dem i ett större sammanhang. De samhällsekonomiska frågorna kan faktiskt vara ganska spännande!

Avsikten med denna bok är att vara till hjälp för den vetgirige. Som ett första steg på vägen kan det vara lämpligt att reda ut ett begrepp som redan kommit till flitig användning i texten och som vi stötte på redan i rubriken. Vad innebär egentligen begreppet "samhällsekonomi"?

Ordet består som synes av två delar: "samhälle" och "ekonomi". Låt oss börja med det första av dessa båda begrepp. Samhället är helt enkelt lika med dess medlemmar. Det kan röra sig om medlemmarna i en kommun, invånarna i ett län, medborgarna i ett visst land eller de individer som ingår i "världssam-

hället". Vanligast är att man utgår från ett land och det är också vår utgångspunkt. Man skulle då i stället kunna använda sig av det närliggande begreppet "nationalekonomi" (nationens ekonomi). I stort sett kan dessa båda begrepp betraktas som synonymer. "Nationalekonomi" associerar emellertid till den ekonomiska teorin i större utsträckning än vad "samhällsekonomi" gör, varför vi kommer att reservera det förra begreppet för den vetenskap som studerar de samhällsekonomiska sammanhangen.

En egenskap i den ovannämnda definitionen förtjänar att betonas. Om man nu utgår från ett visst land får inte samhället – för den sakens skull – betraktas som identiskt med staten. Det senare begreppet ser vi som synonymt med "statsmakten". Staten representerar en betydande del av samhällets politiska makt och utgör en del av den offentliga sektorn. Denna kommer vi att behandla utförligt längre fram i boken. Vad som är bra för staten behöver sålunda inte vara bra för samhället. I ett demokratiskt land måste det dock föreligga ett samband i den meningen att den politiska makten bör vara förankrad hos samhällets medlemmar.

Den andra delen av ordet "samhällsekonomi" är sammansatt av två grekiska ord, oikos och nomos, och betyder "regler för hushållning". Det beskriver ganska väl vad ekonomi egentligen handlar om. I varje samhälle föreligger nämligen ett grundläggande *knapphetsproblem*: samhällsmedlemmarnas önskemål är praktiskt taget obegränsade samtidigt som de resurser som är tillgängliga för att tillfredsställa dessa önskemål är begränsade. Man måste därför finna principer för att hushålla med resurserna.

Detta knapphetsproblem kan vara värt att diskutera mera ingående. Samhällets medlemmar har önskemål av många olika slag. De omfattar materiella ting som mat, kläder och bostad. Alla människor önskar sig också en god hälsa. Andra önskemål är relaterade till fördelningen mellan arbete och fritid samt till kulturella och religiösa behov. Dessutom vill man ha social trygghet, frihet att uttrycka sina åsikter och goda relationer till sina medmänniskor. Denna lista är självfallet inte uttömmande, men antyder hur mångskiftande samhällsmedlemmarnas önskemål är.

Vissa av önskemålen – inte endast de i snäv mening materiella – kan tillgodoses med hjälp av producerade *varor* och

tjänster. Produktionen av dem kräver insatser av resurser – eller *produktionsfaktorer*. Dessa är av olika slag. Tre huvudgrupper kan urskiljas: arbetskraft, jord och kapital. Arbetskraften är den kanske allra viktigaste produktionsfaktorn. Produktionsfaktorn ”jord” består av mark som man kan utnyttja för produktiva ändamål, exempelvis butiker, bostäder, fabriker, sjukhus och skolor. Tillgången på denna produktionsfaktor och dess sammansättning bestäms av markens beskaffenhet, naturtillgångarna (exempelvis malm, olja och skog) samt av de naturliga förutsättningarna i övrigt (som landets läge och klimat). Vad kapitalet beträffar får man skilja mellan det materiella kapitalet – realkapitalet – och det immateriella kapitalet. Det förra består av byggnader, maskiner, transportmedel och lager, medan det senare i första hand utgörs av det tekniska och organisatoriska kunnande som samlats i samhället. Kapitalet skiljer sig från de övriga produktionsfaktorerna i ett viktigt avseende. Medan de båda övriga är givna ”utifrån”, måste nytt kapital produceras med hjälp av de produktionsfaktorer som är tillgängliga i samhället.

Hittills har vi överhuvudtaget inte nämnt begreppet ”pengar”. Är inte också pengar en produktionsfaktor? För den enskilde individen utgör de naturligtvis en viktig resurs. Ser man det ur samhällets synvinkel ter det sig dock något annorlunda. Samhället i sin helhet blir knappast rikare genom att det får mera pengar. De ökar inte landets produktionsmöjligheter. Pengarnas funktion är i stället att tjäna som ett allmänt bytesmedel. Om de inte hade funnits hade vi varit tvungna att skaffa flertalet av de varor och tjänster som vi behöver genom ren byteshandel. Även om pengar inte utgör en produktionsfaktor i vanlig mening är de produktiva i den bemärkelsen att en penningekonomi är resursbesparande. Individerna i en ren bytesekonomi skulle annars behövt ägna en relativt stor del av sin tid åt många gånger ganska komplicerade bytestransaktioner på bekostnad av bl.a. arbete.

Knapphetsproblemet framtvingar som ovan konstaterats vissa ”regler för hushållning”, dvs. regler för att lösa följande centrala frågor.

- *Vad* skall produceras?
- *Hur* skall det produceras?
- *För vem* skall det produceras?

Dessa frågor berör samhällets *resursfördelning* och kan betraktas som de klassiska samhällsekonomiska frågeställningarna.

Om man vill tränga djupare in i de ovan beskrivna problemområdena finns det tyvärr ingen genväg. Man måste då först skaffa sig en ordentlig utbildning i ekonomisk teori. Den här boken har dock ett mera blygsamt syfte. Den vänder sig till de läsare som vill skaffa sig en grundläggande orientering om hur den svenska ekonomin ser ut och utgör samtidigt ett komplement till de teoretiska studierna för dem som vill tränga djupare. Teoretiska inslag saknas så gott som helt. I stället vill vi försöka att på ett enkelt och lättfattligt sätt presentera den svenska samhällsekonomin med hjälp av samhällsstatistik. Vår förhoppning är att läsaren därmed får det lättare att sätta in den ekonomiska information som kan inhämtas via massmedia i ett större sammanhang och att han eller hon samtidigt tillägnar sig ett kritiskt förhållningssätt till det samhällsekonomiska informationsflöde som vi ständigt konfronteras med.

Bokens uppläggning

Vi kommer i fortsättningen att skilja mellan ett *makro*perspektiv, vilket innebär att vi fokuserar på ekonomins totalstorheter – exempelvis nationalprodukten – och ett *mikro*perspektiv, vilket betyder att vi intresserar oss för hur de beståndsdelar av vilka de ovannämnda storheterna är uppbyggda fungerar i samhällsekonomin. Exempel på sådana beståndsdelar är de enskilda branscherna och marknaderna.

Hittills har vi i första hand diskuterat *realekonomiska* frågor, dvs. sådana som rör produktionsfaktorerna och det produktionsresultat som åstadkommes med deras hjälp. Det finns emellertid en *finansiell* sida av ekonomin som också är mycket väsentlig för det ekonomiska systemets funktionssätt. Man kan säga att det finansiella systemet har två viktiga uppgifter. Den ena är att tillhandahålla betalningsmedel – pengar – vars samhällsekonomiska funktion redan berörts i det inledande avsnittet. Den andra är att omfördela sparande mellan olika aktörer, dvs. hushållen, företagen och den offentliga sektorns olika delar.

Samhällsekonomin har också en *geografisk* dimension som hittills inte har berörts. För det första består Sverige av ett

stort antal olika regioner som uppvisar stora skillnader sinsemellan – inte minst med avseende på produktionsförutsättningarna. Hur resurserna, produktionen och produktionsresultatet fördelar sig mellan de olika regionerna kan därför vara värt en viss uppmärksamhet. För det andra utgör Sverige – som tidigare framhållits – en del av världsekonomin. Sålunda bedriver vi en omfattande handel med andra länder. Svenska företag har förlagt en betydande produktion till utlandet och utländska företag har tillverkning i Sverige. Det svenska finansiella systemet är integrerat med motsvarande system i andra länder. Därför är det viktigt att också belysa exempelvis vilka varor och tjänster som vi exporterar och vilka som vi importerar, vilka länder som vi handlar med, var och hur svenska företag bedriver verksamhet i utlandet och hur våra finansiella transaktioner med utlandet ser ut.

Till sist bör också samhällsekonomin *historiska* dimension framhållas. Hur har våra produktionsmöjligheter utvecklats över tiden? I vilken utsträckning har produktionsresultatets sammansättning, användning och fördelning förändrats? Detta är exempel på frågor som är mycket viktiga om man vill förstå varför samhällsekonomin fungerar som den gör. Det historiska perspektivet kommer därför att återfinnas i praktiskt taget varje kapitel i boken.

Vi skall nu avslutningsvis redogöra för bokens uppläggning och beskriva innehållet i de kommande kapitlen. I det *andra* kapitlet skall organisationen av den svenska samhällsekonomin behandlas. Här är det främst två aspekter som skall tas upp: principerna för resursfördelningen och äganderättsförhållandena.

I kapitel *tre* introduceras två centrala makroekonomiska begrepp: nationalprodukten och nationalförmögenheten. Nationalprodukten anger hur stor produktionen av varor och tjänster i ett land är, medan nationalförmögenheten utgör landets samlade förmögenhet. I kapitlet definieras olika nationalproduktsbegrepp samt behandlas sambandet mellan nationalprodukt och nationalförmögenhet.

Medan de tre första kapitlen i huvudsak ägnas olika grundläggande begrepp och samband utgör kapitel *fyra* bokens första genuint beskrivande kapitel. Här behandlas den svenska nationalproduktens utveckling över tiden och hur denna utveckling hänger samman med hur tillgången på produktionsfakto-

rer har utvecklats över tiden. Dessutom tas olika problem upp som är förknippade med mätningen av nationalprodukten.

Det *femte* kapitlet innehåller en redogörelse för i vilka sektorer som produktionsresultatet uppkommer. Man brukar dela in produktionen i jordbruks-, industri- och tjänsteproduktion. För var och en av dessa sektorer beskriver vi produktionens utveckling, sammansättning och regionala fördelning och behandlar också bl.a. produktionsmetoderna, företags- och arbetsställestrukturen samt ägandeformerna. Kapitlet berör sålunda både frågan "vad?" och frågan "hur?".

Kapitel *sex* ägnas helt och hållet åt frågan "vad?". Här beskrivs hur tillgången på varor och tjänster i ekonomin – nationalprodukten och importen – fördelas på olika användningsområden som konsumtion, investeringar och export. Kapitlet omfattar också en redogörelse för hur de ovannämnda posterna är sammansatta och för hur de utvecklats över tiden.

I det *sjunde* kapitlet står frågan "för vem?" i centrum för intresset. Här koncentrerar vi oss på produktionsresultatets fördelning. Där behandlas både inkomst- och förmögenhetsfördelningen. Såväl den funktionella fördelningen (mellan olika produktionsfaktorer) som den personella (mellan olika hushåll) studeras.

Det *åttonde* kapitlet ägnas åt arbetskraften. Här behandlas bl.a. sambandet mellan befolkning och arbetskraft, mellan arbetskraft och sysselsättning samt mellan sysselsättning och antalet arbetade timmar. Vidare beskrivs hur lönebildningen fungerar samt olika politiska ingrepp inom det aktuella området.

I kapitel *nio* tar vi sedan steget över från den realekonomiska till den finansiella ekonomin. Här går vi in på hur begreppet "pengar" definieras i Sverige och på hur pengar skapas i den svenska samhällsekonomin. Vidare beskrivs hur det finansiella systemet hanterar den omfördelning av sparande som beskrevs i inledningen till detta avsnitt. Inom ramen för denna beskrivning behandlas också de viktigaste delarna av detta system i Sverige. Även de mest betydelsefulla finansieringsinstituten tas upp.

Kapitel *tio* ägnas åt den offentliga sektorn. Här beskrivs statens, kommunernas och socialförsäkringssektorns inverkan på samhällsekonomin. Kapitlet behandlar också skattesystemet, de offentliga utgifterna och socialförsäkringarna.

I kapitel *elva* behandlas så till slut Sveriges roll i världsekonomin. Här beskrivs inriktningen och utvecklingen av vår utrikeshandel, de finansiella transaktionerna över gränserna och biståndet. Även valuta- och handelspolitiken hör till de frågor som tas upp.

Samhällsekonomin organisation

För att lösa resursfördelningsproblemen – ”vad?”, ”hur?” och ”för vem?” skall det produceras – krävs vissa regler för hur man skall hushålla med resurserna. De regler som tillämpas i ett land i detta avseende representerar ett *ekonomiskt system*. Man brukar skilja mellan två huvudprinciper. Den ena bygger på marknadslösningar, medan den andra bygger på planeringsprocesser. I det förra fallet talar man om *marknadsekonomi* (marknadshushållning) och i det senare fallet om *planeekonomi* (planhushållning).

Vi skall i det följande avsnittet renodla dessa båda huvudprinciper med hjälp av två exempel. Det ena utgör en extrem planeekonomi och det andra en extrem marknadsekonomi. Därefter ägnas ett avsnitt åt en beskrivning av det svenska ekonomiska systemet med utgångspunkt från dessa båda exempel, varefter kapitlet avslutas med ett avsnitt som behandlar den ekonomiska politiken.

Ekonomiska system – två extrema exempel

I båda de exempel som här skall presenteras antas ekonomin bestå av *företag* och *hushåll*. Företagen tillverkar olika varor och tjänster med hjälp av produktionsfaktorer. Hushållen förfogar över produktionsfaktorerna, vilkas tjänster utnyttjas av företagen, och förbrukar de varor och tjänster som företagen producerar.

Låt oss börja med ett exempel på *en extrem planeekonomi*. I detta fall fattas alla beslut som påverkar samhällets resursfördelning av en central myndighet. Denna myndighet samlar in och bearbetar den information som behövs och bestämmer vad och hur mycket av de olika varorna och tjänsterna som företagen skall producera. Dessutom anger myndigheten vilka produktionsmetoder som skall användas, dvs. hur de olika produktionsfaktorerna skall kombineras, samt hur de producerade varorna och tjänsterna skall fördelas mellan samhällets medlemmar. Produktionsinriktningen kan avspegla de styrandes värderingar, men den kan också vara baserad på hushållens önskemål. I det senare fallet måste myndigheten på något sätt informera sig om hur dessa önskemål ser ut.

Alla de beslut som myndigheten fattar måste också samordnas. För var och en av de producerade varorna och tjänsterna måste man tillverka precis så mycket som kommer att användas av dem. I annat fall har man knappast lyckats lösa resursfördelningsproblemet. Antag att hushållen vill dricka mindre öl och mer mjölk. Myndigheten måste då se till att mjölkproduktionen ökar och att framställningen av öl minskar. Mejerierna behöver naturligtvis mer resurser än tidigare och bryggerierna mindre. Det åligger myndigheten att se till att arbetskraft, jord och kapital överförs från bryggerinäringen till mejerinäringen. Det blir ett mycket stort antal beslut som myndigheten måste fatta. Dessutom förutsätts att det verkligen finns kanaler genom vilka den kan inhämta information om hushållens önskemål. Det är sålunda en gigantisk uppgift som åligger den myndighet som har ansvar för planeringen. Den måste inhämta och bearbeta mycket stora mängder information och dessutom styra ekonomin så att resurserna används på ett vettigt sätt.

I det andra exemplet, som beskriver *en extrem marknadsekonomi*, förutsätts att det finns *marknader* – inte endast för alla varor och tjänster (varumarknader), utan även för alla produktionsfaktorer (faktormarknader). På varumarknaderna är det hushållen som står för efterfrågan och företagen som står för utbudet, medan det på faktormarknaderna förhåller sig tvärtom. Vidare förutsätts att det finns priser på samtliga marknader och att dessa priser inte kan påverkas av något enskilt företag eller hushåll. Om hushållen vill ha mer av en viss vara ökar efterfrågan på denna vara, vilket leder till att priset pres-

sas upp. Prisökningen medför att den efterfrågade kvantiteten begränsas, eftersom varan blivit dyrare, men också att den utbudna kvantiteten ökar, då den aktuella varan nu har blivit mer lönsam att tillverka. Om priset får anpassa sig tenderar sålunda hushållens efterfrågan och företagens utbud att bli lika.

Marknadsmekanismerna kan även underlätta samordningen av olika ekonomiska beslut. Om hushållen – som i exemplet ovan – vill dricka mer mjölk och mindre öl, kommer efterfrågan på mjölk att öka och efterfrågan på öl att minska. Priset på mjölk stiger, medan priset på öl faller. Det ökade mjölkpriset lockar fram en ökad produktion av mjölk, samtidigt som det reducerade ölpriset leder till produktionsnedsskärningar i bryggerierna. När mjölkproduktionen ökar kommer mejeriernas efterfrågan på produktionsfaktorer att stiga och via ökade faktorpriser kommer fler resurser att engageras i mejerinäringen. För bryggerierna blir förloppet det omvända.

Det bör observeras att resursfördelningen i marknadsekonomin – i det ovan beskrivna extremfallet – kan fungera helt utan en sådan central myndighet som vi utgick från i det planekonomiska exemplet. Marknadsekonomin har den egenskapen att ett stort antal olika beslut fattade av enskilda hushåll och företag samordnas via prissystemet. Förutom skillnaden mellan planerings- och marknadsmekanismer skiljer sig de båda exemplen alltså även i ett annat avseende. Medan planekonomin bygger på centralisering, bygger marknadsekonomin på decentralisering.

Hittills har vi definierat ett ekonomiskt system som ett visst sätt att lösa samhällets resursfördelningsproblem. Det finns emellertid också en annan indelningsgrund. Man kan nämligen karakterisera ett samhälle med utgångspunkt från ägandeförhållandena. Ett samhälle med privat äganderätt till produktionsmedlen (jord och realkapital) kallas här för *kapitalistiskt*, medan ett samhälle med kollektiv äganderätt till produktionsmedlen benämns *socialistiskt*. Det är viktigt att hålla isär planekonomi och socialism respektive marknadsekonomi och kapitalism, även om en planekonomi vanligen är socialistisk samtidigt som en marknadsekonomi oftast är kapitalistisk.

Det ekonomiska systemet i Sverige

I verkligheten hittar man aldrig ekonomiska system i så renodlad former som presenterats ovan. Den svenska ekonomin brukar ofta betecknas som en "blandekonomi". Den är nämligen en blandning av såväl planekonomi som marknadsekonomi och av såväl socialism som kapitalism. Frågan är dock om inte alla verklighetens ekonomiska system utgör blandekonomier i denna bemärkelse. Det är i så fall egentligen endast blandningen som varierar.

Världens länder kan indelas i tre olika huvudgrupper när det gäller valet av ekonomiskt system. Till den *första* gruppen hör flertalet länder i Västeuropa – bl.a. Sverige – USA, Kanada, Japan, Australien, Nya Zeeland och Sydafrika. Dessa länder kan betecknas som i huvudsak kapitalistiska marknadsekonomier. De utgör samtidigt den grupp som svarar för den i särklass största delen av världens industriproduktion och har den i särklass högsta levnadsstandarden. Till den *andra* gruppen hör – eller hörde åtminstone tidigare – länderna i Östeuropa, med Sovjetunionen som det mest karakteristiska exemplet. De har under efterkrigstiden varit socialistiska planekonomier, men flertalet av dem håller sedan några år tillbaka på att bli marknadsekonomier. Den *tredje* gruppen – slutligen – omfattar i stort sett återstoden av världens länder, vilket alltså innebär att flertalet länder i Afrika, Asien och Latinamerika ingår i denna grupp. Gruppen är mycket heterogen med avseende på de ekonomiska systemen. Gemensamt för dessa länder är emellertid att det rör sig om tämligen outvecklade ekonomier med låg levnadsstandard och betydande inslag av naturahushållning. Det är länderna i denna grupp som vanligen brukar betecknas som "utvecklingsländer" (u-länder). Gränserna mellan de olika grupperna är dock flytande. Några länder i den tredje gruppen – bl.a. Sydkorea – är med rask fart på väg in i grupp ett samtidigt som vissa av länderna i grupp två – exempelvis Albanien – uppvisar egenskaper som annars karakteriserar länderna i den tredje gruppen.

Sverige är sålunda i princip en kapitalistisk marknadsekonomi, även om beskrivningen av vårt land som en blandekonomi inte är helt missvisande. Vi skall nu emellertid försöka att tränga något djupare in i hur den svenska ekonomin fungerar.

Det visar sig då att de beskrivningsmodeller som vi förut använt oss av inte längre räcker till, utan att de behöver kompletteras med andra inslag. Såväl resursfördelningsproblematiken som ägandeförhållandena är mer komplicerade än vad som hittills har framgått.

Först och främst måste vi då beakta fler aktörer än de som vi hittills räknat med i föreliggande kapitel. Vid sidan av hushåll och företag bör vi också ta med den offentliga sektorn i resone-manget. För att förstå den roll som denna sektor spelar i samhällsekonomin får man inte endast betrakta samhället som ett ekonomiskt system – vilket är vad vi hittills har gjort – utan också som ett *politiskt system*.

I det inledande kapitlet framhölls att "samhälle" och "stat" utgör två skilda begrepp. Medan det förra står för summan av de enskilda individerna står det senare för den politiska makten (eller åtminstone för en del av den). Sverige är – liksom flertalet av de länder som tillhör den första av de ovannämnda ländergrupperna – en demokrati och i en sådan bör det rimligen finnas en koppling mellan dessa båda begrepp. Hur ser denna koppling ut i det svenska samhället?

I en indirekt demokrati som den svenska kan de enskilda individerna i första hand få politiskt inflytande i egenskap av väljare. Vid riksdagsvalen röstar man på de politiker – eller snarare partier – som man vill stödja. Det åligger i sin tur politikerna att ta reda på väljarnas önskemål och fatta beslut på grundval härav. I detta sammanhang spelar regering och riksdag de viktigaste rollerna. Det är endast riksdagen som får stifta lagar och den fattar också beslut i viktiga ekonomiska frågor. Regeringen har den verkställande makten och eftersom Sverige är en parlamentarisk demokrati måste den vara sammansatt på ett sådant sätt att den har riksdagens förtroende. För att genomföra de lagar som beslutats av riksdagen krävs också en statsförvaltning som styrs av regeringen medelst en administrativ process.

Vid sidan av staten är det framför allt kommunerna som ingår i den offentliga sektorn. De spelar en viktig roll i det politiska systemet. Det finns i vårt land en stark tradition av kommunalt självstyre och detta är också förankrat i författningen. Kommunerna utgörs av primärkommuner, landsting och kyrkokommuner (församlingar), där de två förstnämnda torde vara av störst intresse i detta sammanhang. Även på

kommunal nivå gör de enskilda individerna sitt inflytande gällande i sin egenskap av väljare och även här finns det representativa och verkställande organ. Dessutom besitter varje kommun en egen förvaltningsapparat. Liksom staten har varje kommun beskattningsrätt.

Inte endast partierna, utan också intresseorganisationerna, spelar en viktig roll i det politiska systemet som förmedlare av de enskilda individernas önskemål. Man kan också betrakta dem som en särskild kategori av aktörer i vårt ekonomiska system – vid sidan av hushållen, företagen och den offentliga sektorn. Till denna kategori hör fackföreningar som LO, TCO och SACO, arbetsgivarorganisationer som SAF och samman slutningar som företrädar böndernas eller hyresgästernas intressen som LRF respektive Hyresgästernas Riksförbund – för att endast nämna några exempel. Dessa organisationer har ett betydande inflytande i många sammanhang. De förhandlar om priserna på vissa marknader och kan, eftersom de representerar breda opinioner, få stor betydelse för såväl den politiska beslutsprocessen som för samhällsekonomin.

Ett studium av de politiska partiernas program visar att det finns en klar politisk majoritet för marknadsekonomin i riksdagen. Det innebär dock inte att politikerna är beredda att acceptera den utan förbehåll. Vilka är då dessa förbehåll? Det finns ett antal olika områden där marknadsekonomin inte fungerar eller där den leder till otillfredsställande lösningar av resursfördelningsproblemen. Ett exempel är de tjänster som vårt rättsväsende eller nationella försvar ger upphov till, vilka inte kan tillhandahållas via marknader. Det förekommer också fall där prissystemet ger felaktiga signaler och därmed leder till en inriktning av produktionen som inte är i överensstämmelse med hushållens önskemål. Om ett företag exempelvis förorenar luften eller vattnet avspeglas de kostnader som denna miljöförstöring innebär i allmänhet inte i det pris som hushållen betalar för de produkter som företaget tillverkar. Skulle det ha varit fallet hade priset varit högre och efterfrågan mindre. Genom politiska beslut kan marknadskrafterna påverkas av statliga ingrepp i ett sådant fall eller ersättas av andra beslutsprocesser. Därmed är dock inte sagt att dessa beslut alltid skulle vara oföretsamma.

En viktig uppgift för den offentliga sektorn är sålunda att komplettera eller korrigera marknadskrafterna i de fall där de

inte fungerar tillfredsställande. Av detta skäl bedriver den ekonomisk politik (se följande avsnitt) och tillhandahåller dessutom tjänster som den producerar i egen regi. För att begränsa den privata efterfrågan (och för att finansiera de offentliga utgifterna) beskattas företagen och hushållen, vilket frigör resurser som kan användas i den offentliga sektorn. En del av skatteintäkterna slussas vidare till företagen och hushållen, utan att ställa några direkta anspråk på samhällets resurser. Subventioner, folkpensioner och barnbidrag utgör några sådana exempel. De offentliga inkomster och utgifter som här behandlats redovisas i statens och kommunernas budgetar. Tillkomsten av en budget – *budgetprocessen* – utgör en resursfördelningsprocedur som uppvisar många likheter med den tidigare beskrivna planekonomiska modellen.

Det bör dock påpekas att det inte endast är inom den offentliga sektorn som marknadskrafterna satts ur spel. De privata företagens interna resursfördelning bygger i stor utsträckning på administrativa processer. Ett större företag befinner sig ofta i en situation där det måste välja mellan att köpa en viss vara eller tjänst på marknaden eller att producera den i egen regi. Resultatet kan bli att man köper upp ett leverantörsföretag och integrerar det med det egna företaget, varvid marknadsmekanismen ersätts av en annan informations- och styrningsmekanism. En sådan lösning kan vara överlägsen marknadsalternativet – särskilt när det gäller mera komplicerade varor och tjänster.

Vid sidan av marknaderna och den administrativa styrningen förekommer ännu en typ av resursfördelningsprocess i den svenska samhällsekonomin – en process som eventuellt kan ses som ett specialfall av marknadsprocessen. Sålunda föregås många ekonomiska beslut av förhandlingar mellan två motparter. Det mest kända exemplet är naturligtvis arbetsmarknaden. Här förhandlar arbetsgivarorganisationer och fackförningar om de anställdas löner (se kapitel 8). Förhandlingsprocessen har också betydelse utanför arbetsmarknaden. Bostadsmarknaden utgör ett exempel. Hyrorna bestäms vid årliga förhandlingar mellan intresseorganisationer som företräder hyresgästerna respektive fastighetsägarna. Ekonomiska beslut kan också vara resultatet av förhandlingar mellan olika politiska partier. Vidare kan ett företags investerings- och lokalise-

ringsbeslut ha föregåtts av förhandlingar mellan företaget och olika kommuner eller myndigheter.

Det har redan tidigare i detta avsnitt antytts att Sverige inte endast är ett – i princip – marknadsstyrt samhälle, utan också ett i huvudsak kapitalistiskt samhälle. Något tillspetsat skulle man faktiskt kunna hävda att Sverige är mer kapitalistiskt än marknadsstyrt. Jordbruket är så gott som helt privatägt. Inom industrin förekommer ett antal statsägda företag, men de svarar för en ganska liten del av den totala industriproduktionen. Även inom tjänsteproduktionen är det privata ägandet utbrett. Här finner man emellertid – vid sidan av stats- och kommunägda företag – även ett betydande kooperativt ägande, t.ex. inom handeln och bostadssektorn. Det bör dock redan här påpekas att ägandeformerna inte är helt oberoende av vilka principer som används vid resursfördelningen. Staten kan t.ex. genom lagar och förordningar påverka ägandets innehåll på ett sådant sätt att ägarens möjligheter att utnyttja sin egendom begränsas.

I inledningen av detta avsnitt hänfördes Sverige till den första av de tre ländergrupper som presenterades där. De utgör världens "rikemansklubb" och karakteriseras i princip av marknadshushållning och kapitalism. Är det möjligt att karakterisera det svenska ekonomiska systemet i relation till de andra ländernas ekonomiska system i denna grupp? Är Sverige mer eller mindre marknadsstyrt respektive mer eller mindre kapitalistiskt än genomsnittet i den aktuella gruppen? Det är inte helt lätt att besvara dessa frågor, vilket beror på att graden av marknadsstyrning och kapitalism är vanskelig att mäta i kvantitativa termer. Som vi senare skall visa (kapitel 10) ligger den offentliga sektorns storlek i Sverige långt över genomsnittet för de andra länderna i denna grupp. Det talar för att marknadsinslagen ligger under genomsnittet. Man bör dock ha klart för sig att Sverige i likhet med de övriga länderna i denna grupp är starkt integrerat i världshandeln vilket betyder att vi som ett litet land i stor utsträckning måste anpassa oss till samma marknadskrafter som de övriga länderna. Vad sedan ägandeförhållandena beträffar är Sverige sannolikt ett mindre kapitalistiskt land än exempelvis USA, men om detta också gäller jämfört med genomsnittet för de aktuella länderna är mera tveksamt.

Ekonomisk politik

I praktiskt taget alla marknadsstyrda länder försöker staten att påverka det ekonomiska skeendet med hjälp av *ekonomisk politik*, även om ambitionsgraden och inriktningen skiljer sig åt. Sverige utgör inte något undantag i detta avseende.

Syftet med den ekonomiska politik som bedrivs i Sverige är framför allt att korrigera marknadsekonomin i de fall där den fungerar otillfredsställande (se föregående avsnitt) eller att påverka välfärdsfördelningen. Den verkar i stor utsträckning över statens budget. Den ekonomiska politik som verkar via det finansiella systemet, penningpolitiken, sköts dock av riksbanken och det sker vid sidan av statsbudgeten. Dessutom bedrivs en del av den ekonomiska politiken med hjälp av lagar och förordningar som inte alls (eller endast till en del) avspeglas i statsbudgeten.

I flertalet av de följande kapitlen kommer olika typer av ekonomisk politik att tas upp i anslutning till de ämnen som respektive kapitel handlar om. I kapitel 5 tas sålunda näringspolitiken (industri-, jordbruks- och regionalpolitiken) samt miljöpolitiken upp. Konjunkturpolitiken, som i huvudsak består av finans- och penningpolitiken, behandlas i kapitel 6. I kapitel 7 diskuteras olika medel i syfte att påverka inkomst- och förmögenhetsfördelningen. Till denna kategori hör skatter och andra överföringar mellan den privata och den offentliga sektorn, men också utbildnings- och bostadspolitiken. Arbetsmarknadspolitiken som bl.a. används för att minska arbetslösheten uppmärksammas i kapitel 8. I kapitel 9 tas penningpolitiken upp på nytt. I bokens sista kapitel behandlas handels- och valutapolitiken.

Nationalprodukten och nationalförmögenheten

För det enskilda hushållet utgör *inkomsten* och *förmögenheten* de två viktigaste välfärdsmått. För flertalet hushåll representerar lönen den i särklass största delen av inkomsten. Även erhållna räntor, hyror och utdelningar utgör inkomster. I samtliga dessa fall rör det sig om ersättning för (produktions)-faktortjänster som hushållen har tillhandahållit. Inkomsten kan också, helt eller delvis, bestå av pensioner och statliga eller kommunala bidrag av olika slag. En ytterligare beståndsdel kan utgöras av intäkterna av en tidigare ägodel, exempelvis en tavla, som man har sålt.

Förmögenheten består av en real och en finansiell del. Den reala förmögenheten kan bestå av ett hus, en bil och några konstverk som hushållet äger. Den finansiella är lika med skillnaden mellan hushållets fordringar och skulder och kan även vara negativ.

Motsvarande begrepp kan också användas på makronivå. Man kan här skilja mellan *nationalinkomsten* och *nationalförmögenheten*. Båda dessa storheter uppvisar likheter med motsvarande begrepp på mikronivå.

Inkomsten och förmögenheten (eller nationalinkomsten och nationalförmögenheten) utgör två olika slag av ekonomiska storheter. Medan inkomsten är ett *flöde* (strömstorhet) är förmögenheten en *stock* (beståndsstorhet). Skillnaden är att en stock kan mätas vid en viss given tidpunkt under det att ett flöde måste sättas i relation till en viss tidsperiod. Sålunda kan man ange hur stor en individs förmögenhet är ett visst datum, ja t.o.m. ett visst klockslag. Inkomsten kan man emellertid

endast uttrycka per år, månad eller timme. Flertalet ekonomiska variabler utgör för övrigt antingen stockar eller flöden. Arbetskraften och penningmängden är exempel på stockar medan statens och kommunernas skatteintäkter är exempel på flöden.

En i den ekonomiska debatten ännu vanligare term än nationalinkomsten är det närliggande begreppet *nationalprodukten*. Den utgör naturligtvis också ett flöde. Förenklat uttryckt utgör nationalprodukten och nationalinkomsten två olika sätt att mäta samma sak. Medan nationalprodukten utgör ett mått på det som produceras, utgör nationalinkomsten ett mått på de inkomster som produktionen ger upphov till. Det betyder dock inte att de nödvändigtvis måste vara lika stora.

I det följande avsnittet skall sambandet mellan nationalprodukten och nationalinkomsten samt olika sätt att definiera dessa begrepp behandlas. Kapitlets avslutande avsnitt tar upp sparandebegreppet och dess samband med nationalförmögenheten och nationalprodukten.

Nationalprodukten och nationalinkomsten

Nationalprodukten kan definieras som värdet av de varor och tjänster som produceras i ett land under ett visst år. Eftersom man inte kan addera äpplen och päron, dvs. kvantiteter av olika produkter, måste man multiplicera respektive kvantitet med det aktuella priset innan man genomför additionen. Som vi skall se i det följande kapitlet kan priserna dock utgöra ett problem när man skall studera nationalproduktens utveckling över tiden.

I Sverige, liksom i andra länder, beräknar man varje år nationalproduktens storlek. Dessa beräkningar utförs och publiceras av enheten för nationalräkenskaper inom Statistiska Centralbyrån (SCB). Vi kommer att i detta och de följande kapitlen utgå från de definitioner som används i de svenska nationalräkenskaperna (NR) och som i sin tur bygger på internationella konventioner.

I nationalprodukten ingår enligt den definition som gavs ovan värdet av landets samlade produktion. Detta är dock en sanning med modifikation. Det är primärt endast företagets och den offentliga sektorns produktion som ingår i NR. Även

hushållen bedriver emellertid produktion. Matlagning, städning och husreparationer är exempel på tjänster som hushållen själva producerar. Egentligen borde värdet av dessa tjänster – som inte är ringa – ingå i nationalprodukten. Det är av beräkningstekniska skäl som man avstår från att inkludera värdet av denna verksamhet. De tjänster som hushållen producerar säljs inte på någon marknad och erhåller därför inte något marknadspris. De utförs i stället för egen räkning och representerar en form av naturahushållning. Därför är omfattningen av denna verksamhet svår att beräkna.

Som ovan konstaterats ingår (i huvudsak) endast företagens och den offentliga sektorns produktion i nationalprodukten. Man bör därvid lägga märke till att den offentliga sektorns bidrag till nationalprodukten inte kan mätas på samma sätt som motsvarande bidrag från företagen. Det beror på att det inte existerar några marknadspriser på de tjänster som den offentliga sektorn producerar eftersom dessa inte säljs på några marknader. I NR bestäms värdet av den offentliga produktionen helt av produktionskostnaderna.

Nationalprodukten från produktionssidan

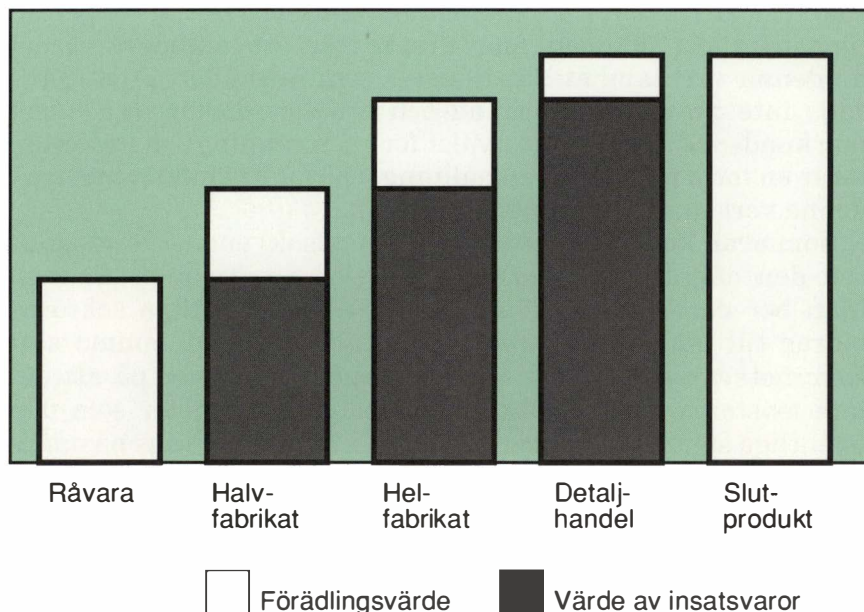
Betyder det hittills sagda att nationalprodukten kan erhållas genom summering av företagens och den offentliga sektorns produktion? Här måste man se upp. Om man går till väga på detta sätt kommer man att göra sig skyldig till dubbelräkningar. Man kan exempelvis inte lägga ihop värdet av det mjöl och det bröd som produceras i landet. För bagerierna utgörs produktionsvärdet av två delar:

- värdet av mjölet (och andra insatsvaror som man köpt in från föregående produktionsstadier) samt
- det värde som tillkommit när mjölet och de andra insatsvarorna förädlats till bröd.

Värdet av det inköpta mjölet ingår emellertid i kvarnarnas produktionsvärde (motsvarande gäller självfallet för de övriga insatsvarorna) och skulle vid en summering räknas med två gånger i nationalprodukten.

I stället bör man ta fasta på det värde som tillkommer i varje produktionsled, dvs. *förädlingsvärdet*. Det består enbart av er-

Figur 3:1. Produktions- och förädlingsvärden i olika produktionsled inom en viss sektor av samhällsekonomin

sättningen till ägarna av produktionsfaktorerna på respektive produktionsstadie. Om förädlingsvärdena – och inte produktionsvärdena – summeras för alla företag erhålles nationalprodukten.

Principen framgår av figur 3:1. Den aktuella sektorns bidrag till nationalprodukten är lika med summan av förädlingsvärdena på råvaru-, halvfabrikats-, helfabrikats- och detaljhandelsstadierna. Summan av dessa förädlingsvärden är också lika med värdet av sektorns slutprodukt, varför detta värde kan ses som ett alternativ till de summerade förädlingsvärdena.

Nationalprodukten från användningssidan

Hittills har vi beskrivit nationalprodukten från produktionsidan. Den kan emellertid också beskrivas från användningssidan. Vad används de producerade slutprodukterna till? Man kan här skilja mellan tre olika indelningsgrunder:

- användning för konsumtions- respektive investeringsändamål
- privat respektive offentlig användning
- användning inom respektive utom landet.

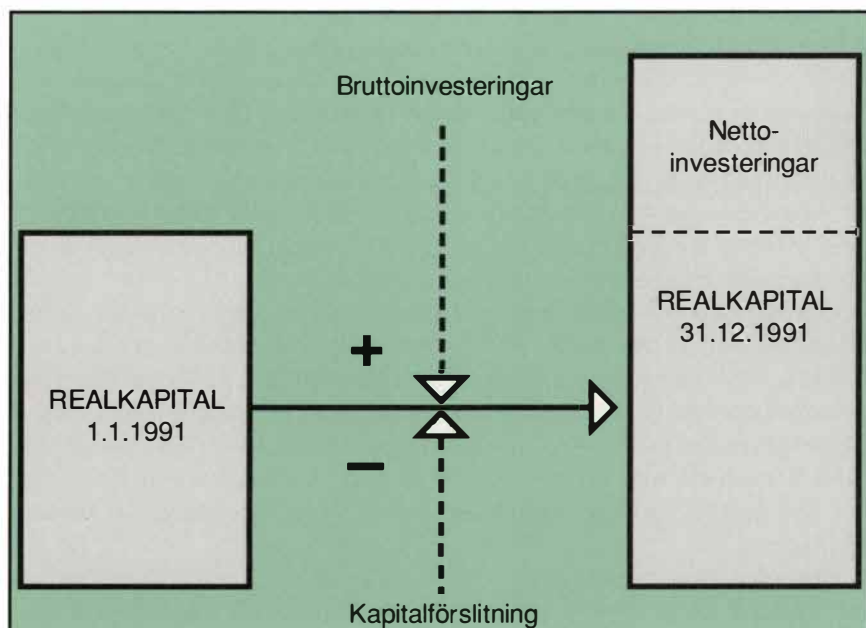
Konsumtion står för förbrukning av varor och tjänster och utgör det yttersta syftet med all produktion. Varor som tillverkas för konsumtionsändamål är av två slag: varaktiga och icke varaktiga konsumtionsvaror. I det senare fallet förbrukas varorna i anslutning till inköpstillfället. När det gäller varaktiga konsumtionsvaror förhåller det sig något annorlunda. Ett hushåll som köper en bil 1991 kanske behåller denna bil fram till 1996. Utgiften för bilen är koncentrerad till det förstnämnda året medan förbrukningen sträcker sig över fem år. I NR mäter man konsumtionen (med undantag av bostadskonsumtionen) med utgångspunkt från konsumtionsutgiften vid inköpstillfället och inte från förbrukningen och, eftersom vi enligt ovan ansluter oss till NR:s begrepp, kommer också vi att ta fasta på denna definition.

Investeringarna utgör produktion av realkapital. Realkapitalet är identiskt med byggnader, maskiner och annan produktionsutrustning (exempelvis transportmedel) samt lager. Det utgör ett ytterligare exempel på en "stock" och kan exempelvis – som i figur 3:2 – mätas vid årets början respektive slut. Hur realkapitalet förändras under året beror på två olika flöden: produktionen av nytt realkapital och kapitalförslitningen. Produktion av nytt realkapital kallas *bruttoinvesteringar*. Skillnaden mellan bruttoinvesteringar och kapitalförslitning är lika med *nettoinvesteringar* som representerar förändringen i realkapitalet under året.

Det bör observeras att man i NR utgår från realkapitalet, dvs. det materiella kapitalet, när man definierar investeringarna. Som framhållits i kapitel 1 finns det också ett immateriellt kapital. Forskning och utveckling (FoU) kan ses som investeringar i sådant kapital, men betraktas inte på detta sätt i NR.

Hushållens köp av varaktiga konsumtionsvaror skulle också kunna ses som investeringar. När ett hushåll köper en bil anskaffar det egentligen ett kapitalföremål med vars hjälp det under ett antal år producerar transporttjänster för egen räk-

Figur 3:2. Samband mellan bruttoinvesteringar, nettoinvesteringar, kapitalförslitning och realkapital

ning. I NR:s investeringsbegrepp ingår emellertid inte hushållsinvesteringar utom i ett fall: köp av hus. I samhällsekonomisk bemärkelse är det endast köp av ett nybyggt hus som utgör en investering. Om ett begagnat hus (byggt under tidigare år) förvärvas ingår denna transaktion inte i årets nationalprodukt. Om huset köpts med hjälp av en mäklare bör dock de tjänster som utförts av mäklaren inkluderas.

Vidare kan man skilja mellan *privat* och *offentlig konsumtion* respektive *privata* och *offentliga investeringar*. Den offentliga konsumtionen och de offentliga investeringarna tillhandahålls främst via statens och kommunernas budgetar. Exempel på offentlig konsumtion är konsumtion av utbildnings-, sjukvårds- och försvarstjänster, medan byggande av skolor, sjukhus och vägar är exempel på offentliga investeringar. För att producera dessa tjänster behöver den offentliga sektorn insatser av arbetskraft, kapital och jord men också insatsvaror (och -tjänster) som den delvis producerar i egen regi men också köper från företagen.

Den offentliga sektorn komplicerar nationalräkenskaperna också i andra avseenden. Det förekommer nämligen också *inkomstöverföringar* i olika riktningar mellan å ena sidan den offentliga sektorn och å andra sidan företag och hushåll. Till skillnad från den offentliga konsumtionen och de offentliga investeringarna utgör inte dessa inkomstöverföringar något bidrag till nationalprodukten. De inkomstöverföringar som flyter från företag och hushåll till den offentliga sektorn består till allra största delen av *skatter*. Dessa är av två slag: direkta och indirekta. Direkta skatter utgår på företagets och hushållens inkomster. Indirekta skatter utgår på konsumtionen eller produktionen; de betalas av företagen men "överbältras" på hushållen via höjda priser. Inkomstöverföringar från den offentliga sektorn till företagen eller hushållen kallas *transfereringar*. Pensioner, barnbidrag och arbetslöshetsunderstöd är exempel på transfereringar, där hushållen är mottagare. De transfereeringar som betalas till företagen kallas *subventioner*.

Som framhållits ovan kan man också skilja mellan varor och tjänster som används *inom landet* och sådana som används *utom landet*. En del av de varor och tjänster som produceras används nämligen till export. Samtidigt importeras varor och tjänster. Importen svarar tillsammans med nationalprodukten för tillgången på varor och tjänster i samhällsekonomin.

Vid beräkningen av nationalprodukten från användningssidan anges den *till marknadspriser*. Man kan nu utgå från följande samband:

$$\begin{aligned} &\text{Privat konsumtion} + \text{offentlig konsumtion} + \text{privata bruttoinvesteringar} + \text{offentliga bruttoinvesteringar} + \text{export} = \\ &\text{bruttonationalprodukten (BNP) till marknadspriser} + \text{import} \end{aligned}$$

BNP och importen visar tillgången på varor och tjänster, där BNP står för det som producerats inom landet och importen för det som producerats i andra länder. Posterna före likhetstecknet visar vad de tillgängliga varorna och tjänsterna används till. Genom att skriva om ovanstående uttryck erhålles följande samband:

$$\begin{aligned} \text{BNP till marknadspriser} = \\ \text{privat konsumtion} + \text{offentlig konsumtion} + \text{privata bruttoinvesteringar} + \text{offentliga bruttoinvesteringar} + \text{export} - \text{import} \end{aligned}$$

Nationalprodukten från inkomstsidan

Nationalprodukten kan inte endast beräknas från produktions- och användningssidan utan också från inkomstsidan. I detta fall talar man om nationalprodukten *till faktorpriser*. Då erhålles följande samband:

BNP till faktorpriser =

Lönekostnader + kapitalförslitning + driftsöverskott (ersättning till ägarna av produktionsfaktorerna realkapital och jord, bl.a. räntor till hushållen och företagsvinster)

Det bör observeras att BNP till marknadspriser och BNP till faktorpriser inte är lika stora. De indirekta skatterna ingår inte i nationalprodukten till faktorpriser, eftersom de inte är inkomster som utgör ersättning för ett bidrag till produktionen av varor och tjänster. Subventionerna utgör en annan komplicerande faktor. De ingår inte i nationalprodukten till marknadspriser, eftersom de utgör en inkomstöverföring och inte bidrar till värdet av det som produceras. Däremot bidrar de till att täcka företagens löner, kapitalförslitning och driftsöverskott och måste därför adderas till nationalprodukten till marknadspriser om nationalprodukten till faktorpriser skall erhållas. Sammanfattningsvis gäller då följande samband:

BNP till marknadspriser + subventioner =

BNP till faktorpriser + indirekta skatter eller

BNP till marknadspriser – indirekta skatter + subventioner =

BNP till faktorpriser

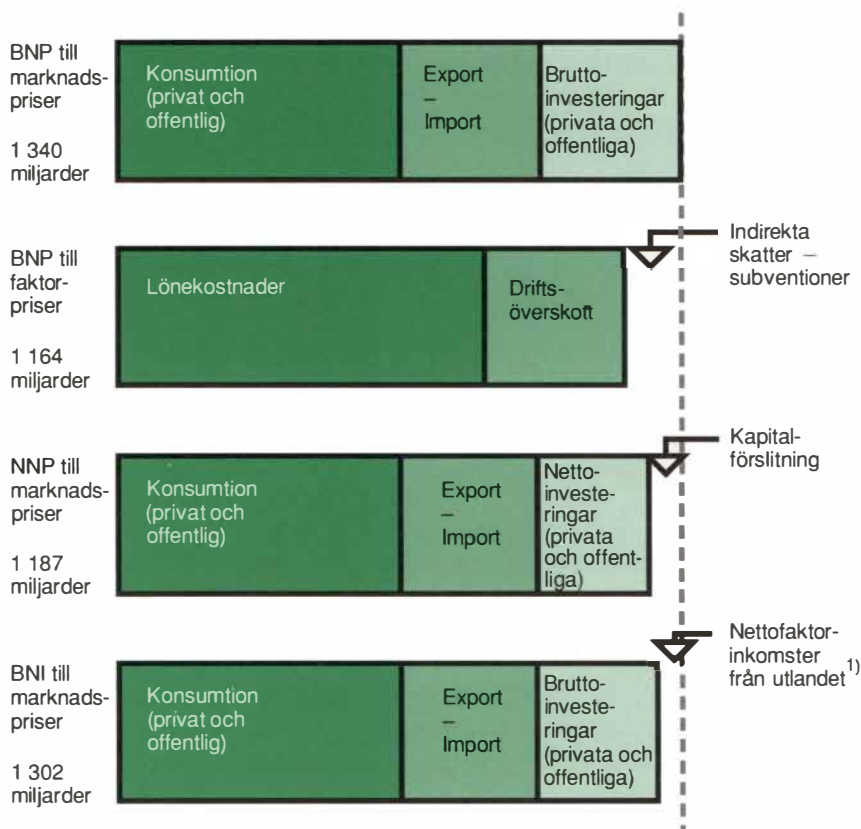
Brutto och netto samt nationalprodukt och nationalinkomst

Såväl nationalprodukten till marknadspriser som nationalprodukten till faktorpriser kan definieras "netto" i stället för "brutto". Man skiljer då mellan *bruttonationalprodukten* (BNP) och *nettonationalprodukten* (NNP). Den senare erhålles genom att kapitalförslitningen subtraheras från BNP.

Avslutningsvis skall vi återkomma till nationalinkomstbegreppet. Nationalinkomsten är inte identisk med nationalprodukten till faktorpriser. I en öppen ekonomi förekommer inte

endast export och import av varor och tjänster. Personer som är bosatta i Sverige utför arbetsuppgifter för utländska uppdragsgivares räkning och personer som är bosatta i utlandet utför arbetsuppgifter för svenska uppdragsgivares räkning, vilket ger upphov till löneströmmar mellan in- och utlandet. Dessutom förekommer motsvarande strömmar av kapital- och företagarinkomster samt av transfereringar. Om skillnaden mellan inströmmande och utströmmande faktorinkomster läggs till

Figur 3:3. Olika nationalprodukts- och nationalinkomstbegrepp samt motsvarande belopp för 1990

¹⁾ Under det senaste decenniet har Sverige haft negativa nettofaktorinkomster från utlandet, vilket innebär att BNI till marknadspriser understigit BNP till marknadspriser.

nationalprodukten erhålls nationalinkomsten. Den kan definieras brutto (BNI) eller netto (NNI). Vidare kan den antingen mätas till marknads- eller till faktorpriser.

I figur 3:3 har sambandet mellan några olika nationalprodukts- och nationalinkomstbegrepp åskådliggjorts. Det gäller BNP till marknadspriser, BNP till faktorpriser, NNP till marknadspriser och BNI till marknadspriser. Med utgångspunkt från dessa fyra storheter bör det inte vara någon svårighet för läsaren att även sätta samman de övriga nationalprodukts- och nationalinkomstbegreppen. Det i särklass mest använda måttet är BNP till marknadspriser.

Nationalförmögenheten och dess förändringar

I ingressen definierades ett hushålls förmögenhet som summan av hushållets reala och finansiella förmögenhet, där den sistnämnda utgörs av skillnaden mellan fordringar och skulder. Adderas förmögenheterna för samtliga hushåll och företag till den offentliga sektorns förmögenhet erhålles nationalförmögenheten. I en ekonomi där man inte har någon utrikeshandel består denna enbart av landets samlade realförmögenhet – realkapital och jord – eftersom samtliga fordringar och skulder inom landet tar ut varandra. Om ekonomin är öppen mot omvärlden blir nationalförmögenheten lika med den reala förmögenheten plus nettofordringarna (fordringar minus skulder) på utlandet.

Medan nationalprodukten mäts årligen är det svårt att överhuvudtaget hitta någon siffra som anger nationalförmögenhetens storlek. Det beror naturligtvis på att den senare storheten är svår att mäta. I synnerhet gäller detta den reala förmögenheten. Däremot är det lättare att mäta nationalförmögenhetens förändringar och det är dem som vi kommer att intressera oss för i fortsättningen av detta avsnitt. De kan mätas antingen *brutto* eller *netto*. I fortsättningen skall vi helt koncentrera oss på nettoförändringarna.

Betraktar man hushållssektorn, företagssektorn och den offentliga sektorn var för sig kan var och en av dessa sektorer öka sin förmögenhet genom *sparande* (vid oförändrade priser). Detta gäller också för varje aktör inom en sektor. Eftersom man

skiljer mellan real och finansiell förmögenhet kan man också skilja mellan realt och finansiellt sparande. Realt nettosparande (för en viss sektor) uppkommer genom förvärv av jord eller genom utbyggnad av realkapitalet (nettoinvesteringar). Finansiellt sparande åstadkommes genom en ökning av fordringarna eller en minskning av skulderna. Det finansiella sparandet (för en enskild sektor eller en enskild aktör) blir därför lika med skillnaden mellan inkomster och utgifter.

Vi skall nu se litet närmare på de olika sektorernas sparande. Samtliga sektorer kan spara realt genom att nettoinvestera. Hur förhåller det sig då med det finansiella sparandet?

Låt oss börja med företagen. Om de indirekta skatterna subtraheras från NNP till marknadspriser och subventionerna adderas erhålles NNP till faktorpriser som består av lönekostnader och driftsöverskott. En del av driftsöverskottet utgörs av företagens vinster. Företagens sparande utgörs i sin tur av företagens vinster minus det som företagen betalar i skatt (direkt beskattning av företagen) och utdelningar till hushållen. Om de investeringar som företagen gör subtraheras från företagens sparande erhålles företagens finansiella nettosparande.

Som angavs redan i ingressen till detta kapitel består hushållens inkomster av löner och andra faktorinkomster samt transfereringar (pensioner etc.). Om hushållens direkta skatter subtraheras från summan av de ovannämnda inkomsterna erhålles *hushållens disponibla inkomst*. Den visar hur mycket som de kan använda till konsumtion och sparande. Sparandet kan alltså definieras som den del av inkomsten som inte konsumeras. Hushållens finansiella sparande är lika med skillnaden mellan detta sparande och hushållens investeringar (i hus).

I den offentliga sektorn utgör skatterna inkomster, medan utgifterna består av transfereringar och kostnader för insatsvaror och produktionsfaktorer som uppkommer i samband med den offentliga konsumtionen och de offentliga investeringarna. Dessa poster redovisas i kontoform och skillnaden mellan inkomster och utgifter benämns budgetsaldo. Summan av dessa budgetsaldon för olika offentliga organ representerar den offentliga sektorns finansiella sparande.

Vi skall nu lyfta blicken från de enskilda sektorerna till hela samhället. I en ekonomi utan utrikeshandel är samhällets spa-

rande helt och hållet reallt. Samhällets finansiella sparande, dvs. summan av företagens, hushållens och den offentliga sektorns sparande, är i detta fall lika med noll. En ökad fordran i en sektor måste ju motsvaras av en ökad skuld i en annan.

I en öppen ekonomi är det emellertid annorlunda. Där kan också det finansiella sparandet vara positivt eller negativt eftersom följande samband gäller:

$$\begin{aligned} &\text{Hushållens finansiella sparande} + \text{företagens finansiella} \\ &\text{sparande} + \text{den offentliga sektorns finansiella sparande} = \\ &\text{förändring av nettofordringarna på utlandet} \end{aligned}$$

Om summan av hushållens, företagens och den offentliga sektorns finansiella sparande är positivt har samhället fått ökade utlandsfordringar eller minskade utlandsskulder. Är summan negativ förhåller det sig tvärtom.

År 1989 hade såväl hushålls- som företagssektorn i Sverige ett negativt finansiellt sparande (utgifterna översteg inkomsterna). Medan det för hushållssektorns del uppgick till (–)1,8 miljarder, belöpte det sig för företagssektorns del (inkl. banker och andra finansinstitut) till (–)121,4 miljarder. Däremot var den offentliga sektorns finansiella sparande positivt. Eftersom det utgjorde 63,0 miljarder var det inte tillräckligt stort för att kompensera de båda övriga sektorernas negativa siffror. Följaktligen minskade nettofordringarna på utlandet med drygt 60 miljarder.

Hur uppkommer då ökade utlandsfordringar respektive utlandsskulder? Förändringen i nettofordringarna på utlandet hänger samman med utrikeshandeln. Export och import av varor och tjänster betalas med *valutor*. Dessa utgör helt enkelt fordringar i "främmande mynt". Svensk export till Danmark leder till en ökning av våra fordringar i danska kronor (eller i någon annan valuta), medan dansk export till oss ökar våra skulder till Danmark uttryckta i svenska kronor (eller minskar våra fordringar i danska kronor). Ett exportöverskott kommer sålunda att leda till en ökad nettofordran på utlandet.

Även om fordringar och skulder inom landet tar ut varandra kan skillnaderna i finansiellt sparande mellan olika sektorer vara betydande. Dessutom kan det inom en sektor finnas aktörer som har ett positivt finansiellt sparande samtidigt som det

finns aktörer som uppvisar ett negativt sådant sparande. Det är, som framhållits redan i kapitel 1, en viktig funktion för samhällets finansiella system att omfördela sparande mellan olika aktörer i samhällsekonomin. Hur detta går till skall beskrivas i kapitel 9.

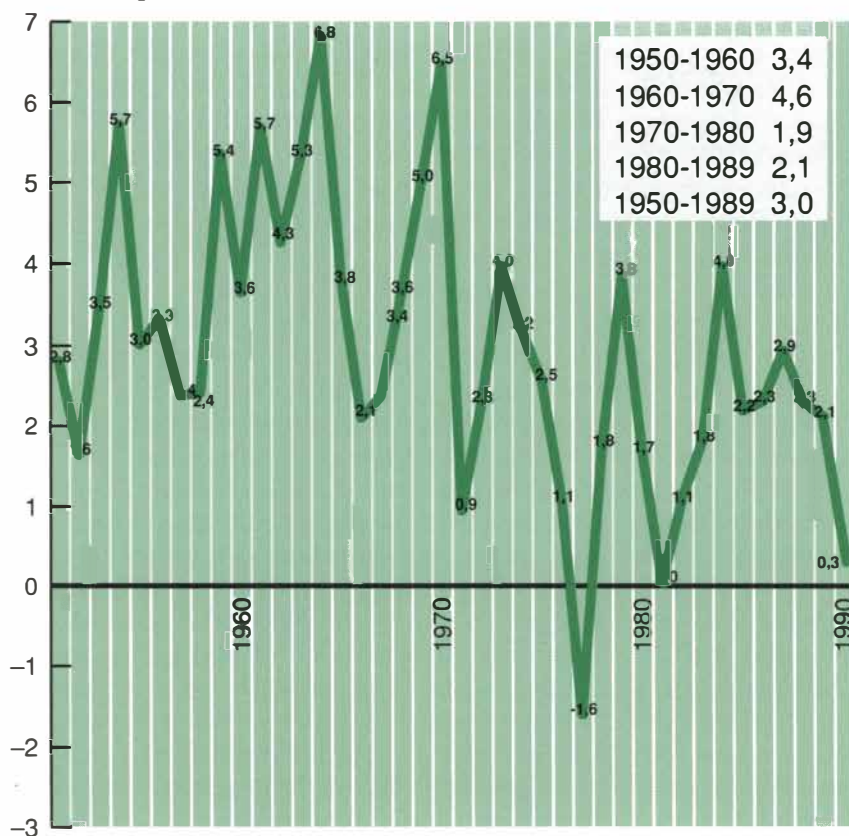
Välfärden och den ekonomiska tillväxten

I föregående kapitel konstaterade vi att nationalprodukten och nationalförmögenheten är de viktigaste måtten på ett lands ekonomiska välfärd. I detta kapitel skall vi övergå till att studera den ekonomiska utvecklingen i Sverige i stort. Först visar vi produktionens tillväxt och diskuterar produktionsvolymens betydelse för välfärden. Därefter studeras produktionsfaktorernas och produktivitetens betydelse för den ekonomiska utvecklingen i Sverige. Slutligen tar vi upp förändringarna i prisnivå och den betydelse dessa har.

Den svenska tillväxten

När man studerar bruttonationalproduktens utveckling över tiden måste man skilja mellan *fasta* och *löpande priser*. Om vi exempelvis skall uttrycka ökningen i BNP från 1989 till 1990 kan man konstatera att BNP ökade från 1 224 till 1 340 miljarder. BNP har då uttryckts i respektive års priser, dvs. i löpande priser. Ökningen i procent mellan de båda åren blir 9,5. Prisnivå steg emellertid mellan 1989 och 1990 och därför blir produktionsökningen uttryckt på detta sätt väsentligt överskattad. För att få ett riktigt mått på produktionsvolymens förändring måste fasta priser användas. Om produktionsvolymen för de båda åren uttrycks i 1989 års priser blir BNP 1990 endast 1 228 miljarder och ökningen i fasta priser blir därmed 0,3 procent. Genom att använda fasta priser har vi på det sättet

Figur 4:1. Volymökningen av BNP (till marknadspriser) i procent 1951–1990

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

erhållit ett bättre mått på produktionsökningen. Synonymt med begreppen fasta och löpande priser används ibland uttrycken reallt och nominellt.

Figur 4:1 visar den svenska bruttonationalprodukts volymökning i procent sedan 1950. För det första kan konstateras att vi har haft tillväxt i produktionsvolymen under i stort sett varje år. Med ekonomisk tillväxt avses just en ökning av BNP. Under hela perioden har produktionen mer än tredubblats, vilket innebär en genomsnittlig årlig ökning på 3 procent. Man kan också se att förändringarna i BNP varit mycket oregel-

bundna. Det finns ett cykliskt mönster där perioder av ökande tillväxttakt avlöses av perioder med minskande tillväxttakt. *Högkonjunktur* råder då den ekonomiska aktiviteten är hög, vilket återspeglar sig i att BNP ökar relativt mycket. Högkonjunktur innebär att den kapacitet som finns för produktion i landet utnyttjas i förhållandevis stor utsträckning. Det brukar också medföra att arbetslösheten är jämförelsevis låg och prisökningarna snabbare än normalt. Under *lågkonjunktur* råder motsatta förhållanden. Perioden mellan två olika topp- eller bottenlägen kallas *konjunkturcykel*. Längden på en sådan kan variera, men ligger ofta kring fem år. Detta mönster kan ibland rubbas av plötsliga förändringar, som exempelvis oljeprishöjningar. Likaså kan konjunktursvängningarna vara olika djupa.

Tillväxten i Sverige under efterkrigstiden var högst under 1960-talet med en årlig genomsnittlig produktionsökning på 4,6 procent. På 1950-talet låg den på nära 3,5 procent och på 1970- och 1980-talen var tillväxten nere i endast runt 2 procent. Perioden 1948–1973 kallas ofta för det gyllene kvartsseklet på grund av den snabba tillväxt som då rådde. Det gäller i synnerhet perioden 1959–1964 då den årliga tillväxten uppgick till drygt 5 procent. "Det gyllene kvartsseklet" fick emellertid ett plötsligt slut i samband med oljeprishöjningarna under den "första oljeshocken" i december 1973. Samtidigt kollapsade det internationella valutasystemet med fasta växelkurser och hela världsekonomin drogs in i en kris. Sverige hade därtill en snabb kostnadsutveckling, vilket ledde till att konkurrenskraften urholkades och att svensk industri fick problem med sysselsättningen och delar av näringslivet slogs ut. 1977 är det enda år sedan andra världskriget med negativ tillväxt i Sverige. 1979 inträffade den "andra oljeshocken", vilken drog med sig en ny lågkonjunktur i början av 1980-talet. Den medförde kraftig inflation och den största arbetslösheten i Sverige sedan andra världskriget (se figur 8:8).

Den svenska ekonomin har sedan 1983 utvecklats mer positivt än under 1970-talet och de första åren på 1980-talet. 1981 och 1982 skrevs värdet på den svenska kronan ned kraftigt (s.k. devalvering, se kapitel 11). Tillsammans med en utdragen internationell högkonjunktur ledde det till en konjunkturuppgång och en högre tillväxttakt under perioden 1983–1990. Oljeprissänkningarna under 1986 bidrog den här gången till en förbättrad världsekonomi. Under de senaste åren har tillväxten

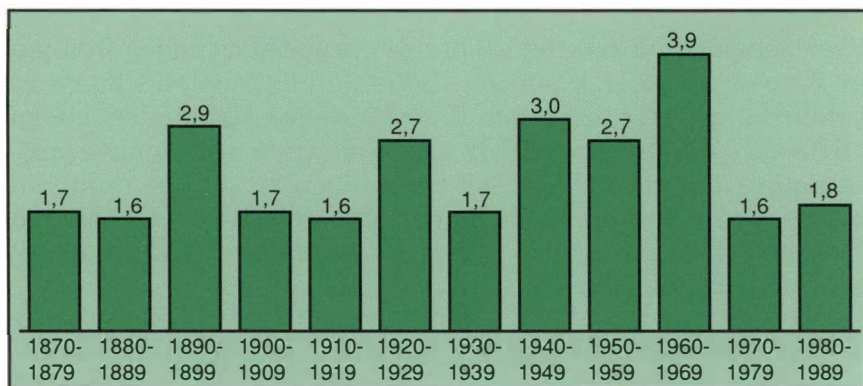
åter avtagit. Det är dels en följd av att Sverige har haft högre inflation än omvärlden och därmed försämrat sin internationella konkurrenskraft, dels sammanhänger det med en allmän avmattning i världskonjunkturen.

BNP som mått på välfärden

Den långsiktiga utvecklingen av nationalprodukten kan beskrivas på olika sätt. Ett är att beskriva volymutvecklingen genom att studera BNP till fasta priser. Sveriges produktion är i dag cirka 35 gånger större än 1870. Eftersom befolkningen ökat under perioden kan man välja att uttrycka produktionsökningen i relation till befolkningsstorleken. Då används måttet BNP per capita (per invånare). Sveriges BNP per capita har ökat ungefär 14 gånger sedan 1870. I resten av detta avsnitt kommer vi att göra historiska och internationella jämförelser av BNP per capita.

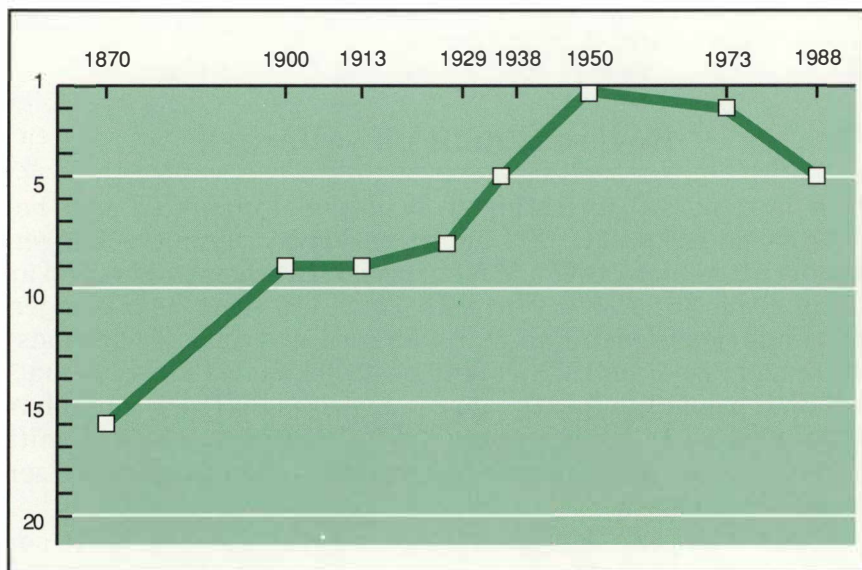
Figur 4:2 visar den långsiktiga utvecklingen av BNP per capita sedan 1870. Att vi börjar översikten vid 1870-talet beror dels på att tillförlitliga data finns ungefär så långt tillbaka i tiden, men också på att Sveriges industrialisering började på allvar ungefär vid denna tid. Dessförinnan var Sverige ett relativt fattigt jordbrukarland.

Figur 4:2. Årlig procentuell ökning i BNP per capita 1870–1989

Källa: Krantz-Nilsson: Historical National Product Statistics of Sweden 1861–1978 (åren 1871–1950); Nationalräkenskaperna, SCB (från 1950)

Figur 4:3. Sveriges placering i BNP per capita relativt 20 andra europeiska länder

Källa: SNS Konjunkturråd 1990

Den ekonomiska utvecklingen i Sverige var internationellt sett exceptionellt snabb fram till andra världskriget. Under den perioden hade vi snabbare ekonomisk tillväxt än något annat land och Sveriges BNP per capita var högst i Europa år 1950. Vi hade också förskonats från att vara inblandade i världskrigen. Sveriges position relativt 20 andra europeiska länder framgår av figur 4:3. Under 1950- och 1960-talen hade vi en tillväxt av samma storleksordning som flertalet andra västländer. Under 1970- och 1980-talen har tillväxten däremot varit något långsammare än i omvärlden. Det finns ingen direkt anledning att beklaga hög tillväxt i andra länder, men relativt omvärlden har Sveriges BNP per capita ökat i långsammare takt under de senaste decennierna.

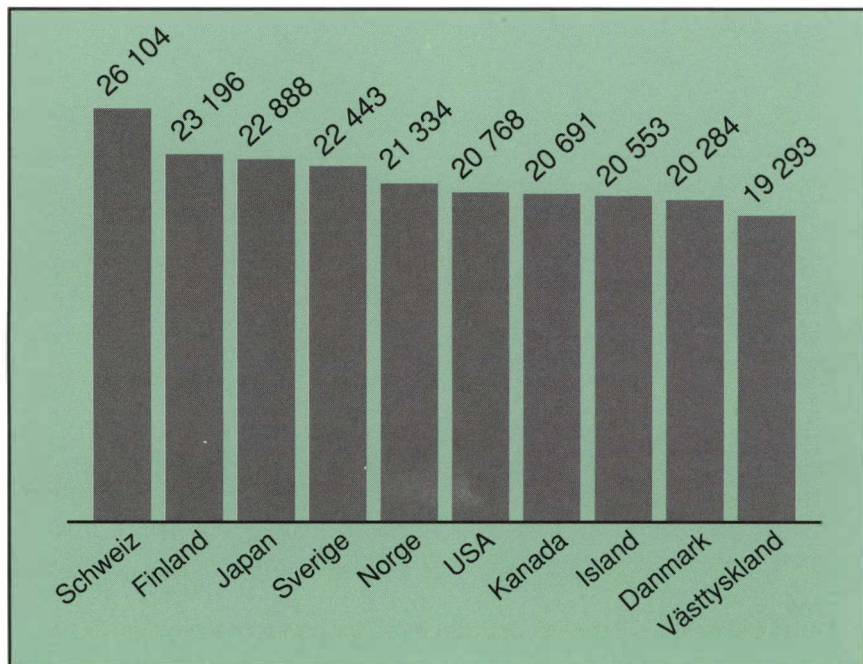
Det kan påpekas att små skillnader i årlig tillväxt ger stora utslag efter ett antal år. Det kan synas som en liten skillnad mellan ett land vars tillväxt är 2 procent per år och ett med en årlig tillväxt på 3 procent. Över en längre tid är dock sådana skillnader i tillväxt betydelsefulla. Ett land med en årlig till-

växt på 2 procent fördubblar sin BNP på 36 år medan ett land med en tillväxt på 3 procent per år fördubblar BNP redan på 24 år.

Om man jämför BNP per capita för olika länder under 1989 finner man att Sverige fortfarande har en plats bland de främsta i världen. Samtliga tio länder med högst BNP per capita återfinns i västvärlden (figur 4:4). De nordiska länderna intar alla framskjutna placeringar. Däremot är skillnaderna närmast enorma jämfört med de fattigaste länderna i världen, vilket framgår av figur 4:5. Där finns ett urval av länder som representerar olika världsdelar och ekonomiska system.

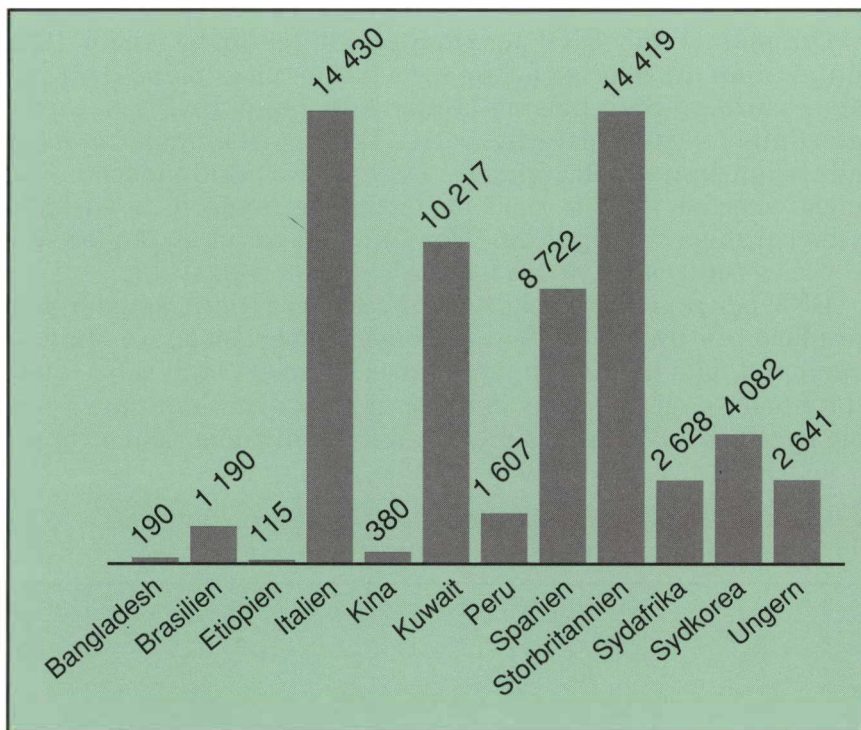
BNP per capita uttrycker hur mycket varor och tjänster som producerats under ett år i genomsnitt per invånare. Både i samband med historiska jämförelser inom ett land och i internationella jämförelser av den typ vi gjort ovan kan man fråga sig i vad mån BNP per capita även kan användas som ett mått

Figur 4:4. BNP per capita 1989 i de tio rikaste länderna (US-dollar, löpande växelkurs)

Källa: OECD Main Economic Indicators

Figur 4:5. BNP per capita i 12 andra av världens länder 1988 (US-dollar, löpande växelkurs)

Källa: IMF International Financial Statistics

på ett lands välfärd. I olika internationella jämförelser används ofta BNP per capita som en indikator på landets välfärd. Är det då ett bra mått på välfärden? I sådana jämförelser finns en rad faktorer att ta hänsyn till:

- all produktion ingår inte i BNP
- produktion kan ge materiell välfärd men det finns en rad andra välfärdsfaktorer
- eventuella negativa effekter av produktionen beaktas inte
- BNP per capita säger inget om produktionsresultatets fördelning
- BNP uttrycker inte produktionens sammansättning
- vid internationella jämförelser innebär omräkning till en gemensam valutaenhet en osäkerhetsfaktor

Vi har redan berört bristerna med BNP som mått på den totala produktionen i ett land. En relativt stor del av produktionen – den som utförs i hemmen – kommer inte att räknas in. Vid historiska eller internationella jämförelser måste man ta hänsyn till om andelen produktion i hemmen förändrats över tiden eller skiljer sig åt mellan länder. Att BNP per capita i Sverige ökat 14 gånger sedan 1870 är sannolikt en överskattning, om man beaktar att en större del av produktionen skedde i hemmen för 120 år sedan än i dag. Å andra sidan kan exempelvis införandet av hushållsmaskiner minska hemarbetstiden, men samtidigt öka värdet på produktionen i hemmen.

Produktion av varor och tjänster bidrar naturligtvis till den materiella välfärden. Samtidigt finns en rad andra aspekter på välfärd. Meningsfull fritid, god hälsa och arbetsmiljö, fred, social trygghet och goda relationer till medmänniskorna bidrar också i väsentlig utsträckning till välfärden – för att bara nämna några exempel. Det finns också en konflikt mellan ökad produktion och fritid. I stället för att ta ut den ökade välfärden i form av mer eller nya varor och tjänster (vilket ökar BNP) kanske många föredrar att ta ut den i form av ökad fritid vid oförändrad produktion. I Sverige har vi i viss utsträckning valt att öka fritiden genom ledighetsreformer och förlängd semester i stället för att öka BNP. *ang. clagens debatt*

Produktion av varor och tjänster som ger materiell välfärd kan ibland orsaka effekter på naturen eller miljön som samtidigt minskar välfärden. Ett exempel är om en varuproduktion ger upphov till föroreningar av luft eller vatten eller till att naturtillgångar som inte kan förnyas förbrukas. Produktionens värde inkluderas i BNP, men någon justering för den försämring av välfärden som samtidigt inträffat görs inte.

Om produktionsresultatet är mycket ojämnt fördelat mellan individerna i samhället, så att endast ett fåtal tillgodogör sig merparten av välfärden, kan det ifrågasättas om välfärden är lika hög som vid en jämnare fördelning. Inte heller förmögenhetens fördelning kommer att beaktas. Även sammansättningen av BNP betyder en del i detta sammanhang. Skall ett land som använder en stor del av sina resurser för att hålla en stor krigsmakt anses ha lika hög välfärd som ett land där resurserna enbart används för att tillgodose civila önskemål?

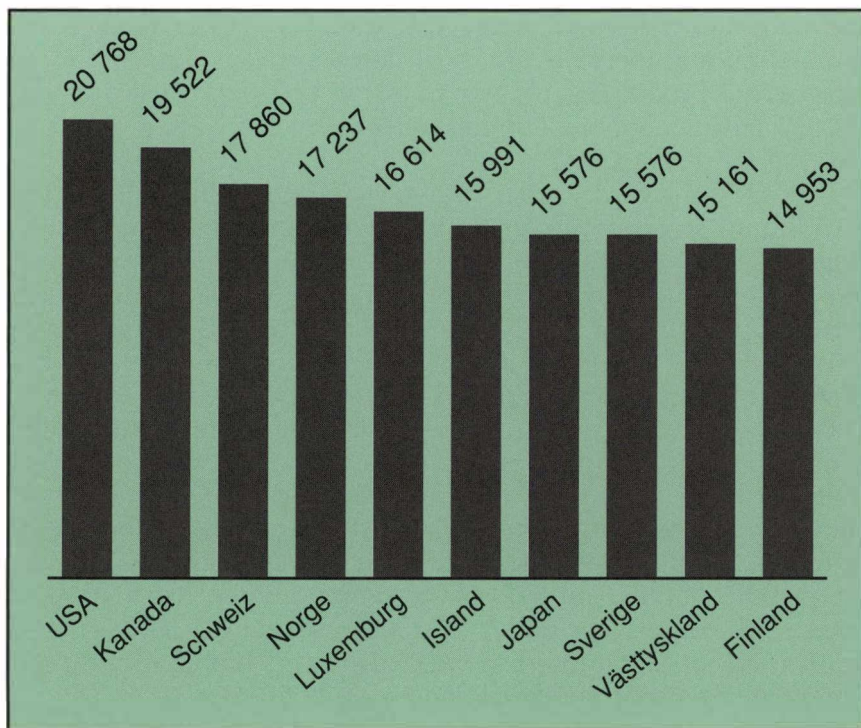
Vid internationella jämförelser måste alla länders värde på BNP per capita uttryckas i gemensam valuta för att få jämför-

*använd
här*

barhet. Vanligen används US-dollar. Den gällande växelkursen får då stor betydelse. Den ger dock inte alltid korrekt information om de olika valutornas verkliga köpkraft. Om exempelvis en US-dollar kostar sex svenska kronor betyder detta inte nödvändigtvis att man i USA kan köpa lika mycket för en dollar som för sex kronor i Sverige. För att möjliggöra riktigare jämförelser mellan länder brukar man därför försöka justera växelkurserna så att de avspeglar de verkliga skillnaderna i köpkraft. Även de köpkraftsjusterade växelkurserna är svåra att beräkna i praktiken och de värden som anges i figur 4:6 får också tolkas med försiktighet.

Den främsta förändringen jämfört med figur 4:4 är att USA och Kanada flyttas upp i listans topp. Det återspeglar i så fall

Figur 4:6. BNP per capita 1989 i de tio rikaste länderna omräknat med köpkraftsjusterade växelkurser (US-dollar)

Källa: OECD Main Economic Indicators

att den löpande växelkursen underskattar köpkraften i de ländernas valutor. Flertalet västländer har relativt små inbördes skillnader i BNP per capita. Om man väger in de andra välfärdsfaktorer som nämndes ovan samt problemet med tillförlitliga växelkurser, är det svårt att dra några säkra slutsatser om skillnader i välfärd mellan länderna i listans topp. Mer slående är i så fall de enorma skillnaderna mellan världens rikaste och fattigaste länder. En genomsnittssvensk disponerar 120 gånger mer varor och tjänster än en invånare i Bangladesh, med reservation för att andelen naturahushållning sannolikt är större där. Inom Europa har svensken åtta gånger större produktion än en ungrare och så mycket som en och en halv gång mer än en engelsman.

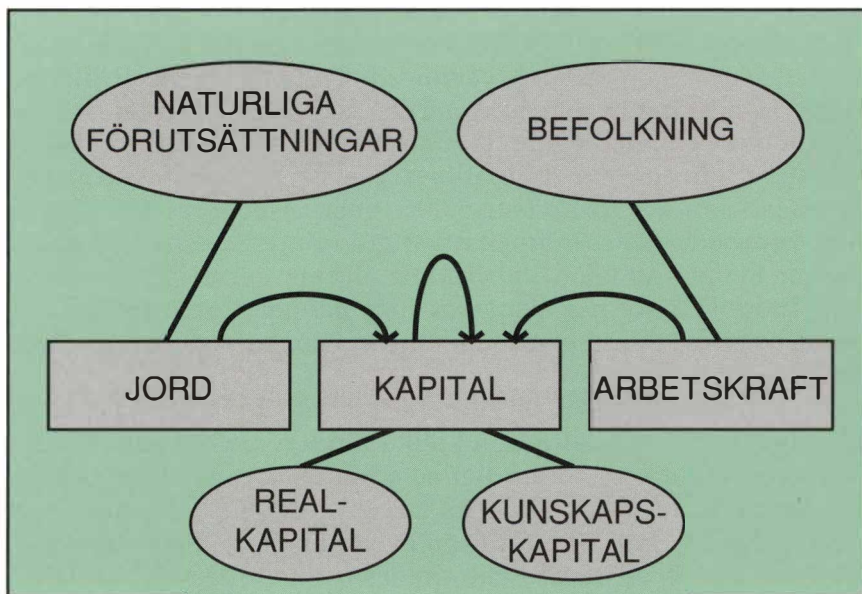
Trots ovanstående reservationer mot att tolka BNP per capita som ett mått på välfärden i olika länder används det flitigt i det sammanhanget. Samtidigt som man bör vara medveten om bristerna är det svårt att hitta något annat sätt att mäta som säger lika mycket. Jämförelser av exempelvis antal telefoner eller läkare per invånare kan utgöra ett komplement till BNP, men uttrycker bara förhållanden på ett enda område medan BNP innefattar all uppmätt produktion i ett land.

Produktionsfaktorerna

Redan i bokens inledande kapitel delades produktionsfaktorerna (resurserna) in i tre olika huvudgrupper: arbetskraft, jord och kapital. Av dessa tre huvudgrupper utgör de första två de mest ursprungliga. Arbetskraften utgör den arbetande delen av Sveriges befolkning. Produktionsfaktorn jord är bestämd av de förutsättningar som naturen ger. Däremot är kapitalet i sig producerat med hjälp av produktionsfaktorer. Som tidigare påpekats kan våra knappa resurser användas dels för att producera varor och tjänster för konsumtion som direkt tillgodoser individernas önskemål, dels för att producera utrustning eller kunskande, som ökar det tillgängliga beståndet av kapital eller ersätter det som blivit utslitet eller föråldrat. Kapitalet kan i sin tur användas för att producera konsumtions- eller investeringsvaror längre fram i tiden.

I figur 4:7 framgår indelningen av produktionsfaktorerna. Man kan vidare dela in dem i undergrupper såsom välutbildad

Figur 4:7. Produktionsfaktorerna

respektive utbildad arbetskraft, kapital av hög eller låg teknologisk utvecklingsgrad etc. Vi skall fortsättningsvis studera produktionsfaktorerna i Sverige. För att på ett meningsfullt sätt diskutera Sveriges produktionsfaktorer, bör man sätta dem i relation till andra länders tillgång på samma produktionsfaktor. När vi fortsättningsvis redogör för vilka produktionsfaktorer som Sverige har riklig respektive knapp tillgång till, så är det följaktligen i jämförelse med andra länder.

Jord

Den produktionsfaktor som skall behandlas under denna rubrik är bestämd av de naturliga förutsättningarna. Med begreppet naturliga förutsättningar menas ett lands tillgångar i mycket vid bemärkelse. Hit räknas landets läge, klimat, jordmån samt mer direkt produktiva tillgångar som olja och mineraler, skogsmark etc. Även otillgängligt land, som myrar och fjäll, utgör en del av de naturliga förutsättningarna – inte endast eftersom de kan innehålla naturtillgångar som torv eller olika mineraler, utan också genom de naturscenerier eller den

orörda natur som de erbjuder. Ett lands naturliga förutsättningar har betydelse för produktionen i olika avseenden. Till produktionsfaktorn jord räknas sålunda mineralfyndigheter, skogsbeståndet, mark som används till bebyggelse eller uppodling, fjällnatur för vandringsleder eller andra naturliga förutsättningar för produktiv användning.

Sveriges naturliga förutsättningar är inte de allra bästa. *Läget* utgör i minst två avseenden ett handikapp. För det första är klimatet kärvt. Den kalla vintern skapar problem för många näringar. Det gäller i synnerhet för jordbruket, på grund av den korta vegetationsperioden, men också för exempelvis byggnadsverksamheten. Transporterna försvåras också av klimatet, både vad beträffar kostnaderna för vägbyggnader men också av isläggning runt kusterna. Ändå har Sverige med hänsyn till sitt nordliga läge ett betydligt mildare klimat än de flesta andra landområden på samma nordliga breddgrad.

För det andra är läget perifert i förhållande till de viktigaste marknaderna i världen. Vi får därför svårigheter att konkurrera med de tre stora ekonomiska områdena Västeuropa, USA och Japan. Sverige är avskärmat av vatten från alla länder utom Norge och i viss mån Finland. Den långa kusten utgör emellertid en inte obetydlig fördel från transportsynpunkt. Däremot har vi bara ett fåtal inre vattenvägar som är av betydelse för transporter.

Sverige är till *arealen* Europas tredje största land. Nivåskillnaderna är ganska ringa. Med undantag av fjällkedjan kan Sverige beskrivas som ett tämligen flackt land. Sverige har tre viktiga naturtillgångar: skog, mineraler och vattenkraft. *Skogen* täcker mer än hälften av Sveriges yta. Tillväxthastigheten är visserligen låg av klimatiska skäl, men det ger samtidigt virke av hög kvalitet. Skogsråvara exporteras direkt men används också i stor utsträckning som insatsvara i den svenska massa- och pappersindustrin. *Mineraler* utgörs i första hand av järnmalmsfyndigheter i Norrbotten och Bergslagen. Sverige har också fyndigheter av koppar, bly, zink, silver och guld i bland annat Västerbotten. De kända tillgångarna på kol och olja är däremot obetydliga. *Vattenkraften* har givit oss tillgång till billig elenergi. Vi har ett stort antal vattendrag, som trots de ringa nivåskillnaderna ger oss möjlighet att utvinna elenergi.

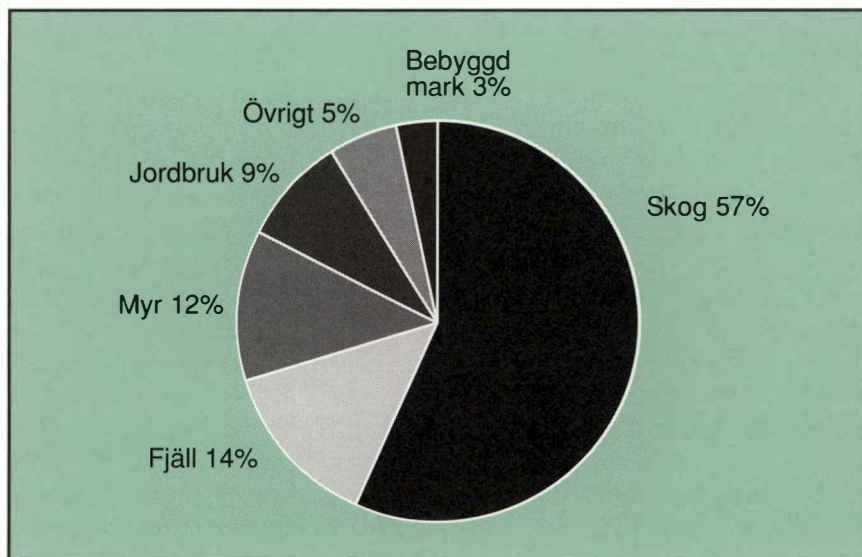
Förutom naturtillgångar inom dessa tre områden är Sveriges naturliga förutsättningar sämre. Möjligheterna till jordbruk är

inte idealiska. Det beror dels på klimatet men också på de vanligast förekommande jordarterna. Bördig jordbruksmark finns framförallt i Skåne, Västergötland, Östergötland och kring Mälaren.

Hur marken i Sverige används framgår av figur 4:8. Siffrorna är inte helt aktuella, men torde ändå ge en ungefärlig uppskattning av markanvändningen i dag. Sveriges totala yta är 450 000 kvadratkilometer (exkl. territorialvattnet) varav 91 procent landareal. Den bebyggda marken utgör endast något mer än 3 procent av hela arealen. Endast drygt 1 procent av marken är tätorter, men inom dessa bor drygt 83 procent av Sveriges befolkning. Under efterkrigstiden har den bebyggda arealen ökat relativt sett mest, följt av skogsmarken. Framförallt jordbruket, men även myrmarken har minskat sina andelar.

Tillgången på jord ökar som regel inte över tiden. Nya områden kan dock erhållas, exempelvis genom erövring i samband med krig eller torrläggning av havsområden. Vidare besitter flertalet länder naturtillgångar som de inte känner till eller

Figur 4:8. Markanvändningen i Sverige

Källa: SOS Markanvändningen i Sverige 1983

som det tidigare inte varit lönsamt att utnyttja, beroende på rådande ekonomiska och tekniska förutsättningar. Det är inte omöjligt att Sverige har tillgångar av olja eller naturgas som man i dag inte känner till, exempelvis utanför Gotland eller i Dalarna.

Den produktion som sker i ett land påverkar ofta de naturliga förutsättningarna. Miljöeffekterna av den ekonomiska aktiviteten blir allt mer påtagliga. De är dessutom ett internationellt problem, eftersom utsläpp och föroreningar sprider sig vidare över landsgränserna. Exempelvis kommer bara 10 procent av svavelnedfallet över Sverige från svenska utsläpp. Naturen påverkas dels av direkta utsläpp till luft och vatten, men också av olyckor som exempelvis haverier i kärnkraftverk eller med oljetankfartyg.

De största utsläppsmängderna i luften utgörs av koldioxid, kolväten, kväveoxid och svaveldioxid. Förbränningen i kol- och oljekraftverk samt trafiken är det som står för huvuddelen av dessa utsläpp. Även hushållen bidrar i viss mån direkt genom bland annat oljeuppvärmning. Utsläpp av koldioxid bidrar till den så kallade växthuseffekten, som innebär en långsiktig höjning av den globala temperaturen och därmed ändrade nederbördsförhållanden och höjning av havsytans nivå. Svaveldioxid och kväveoxid ger upphov till försurning av mark och vatten, vilket påverkar växtligheten med bland annat skogsdöd. I tätorterna med särskilt hög koncentration av föroreningar påverkas både människor, byggnader och natur.

Utsläppen i vattnet sker till övervägande del från pappersindustrier samt från jord- och skogsbruket. Olika syreförbrukande ämnen nedsätter möjligheten till liv i vattenmiljö liksom kväve och fosfor, som bidrar till övergödning i sjöar och hav. Andra giftiga ämnen som klorföreningar, bly och kvicksilver bidrar också till förgiftning av djur och växter. Sannolikt är inte alla effekter av förorenande utsläpp kända i dag, men klart är att våra produktionsaktiviteter allvarligt påverkar vår framtida produktion men också vår hälsa och vårt välbefinnande. Det bör påpekas att något sätt att inkludera miljöpåverkan i NR för närvarande inte finns. En möjlighet skulle kunna vara att minska nationalförmögenheten med värdet av den förstörda miljön. Den uppenbara svårigheten ligger naturligtvis i att värdera effekterna av de föroreningar som skett under ett år.

Kapital

Under rubriken kapital diskuterar vi realkapitalet och därefter vad som kan betecknas kunskapskapital. *Realkapital* brukar indelas i fast och rörligt realkapital. Till fast realkapital räknas verktyg, redskap, maskiner, transportmedel och byggnader. Det rörliga realkapitalet utgörs av lager inklusive råvaror under arbete i tillverkningsprocessen.

Den svenska realkapitalstocken motsvarar ungefär sex gånger storleken på BNP. I den uppskattningen ingår även hushållens innehav av varaktiga konsumtionsvaror såsom bilar, båtar och vitvaror, vilka enligt nationalräkenskapernas definition inte betraktas som realkapital. Det bör dock tilläggas att det är svårt att göra exakta uppskattningar av realkapitalets storlek.

Kunskapskapitalet är i motsats till realkapitalet ett immateriellt (abstrakt) kapital. Det är inte helt lätt att precisera vad som avses med detta kapitalbegrepp. Tre olika typer brukar urskiljas. Det *tekniska* kunskapskapitalet omfattar sådan kunskap som är avsedd för direkt tillämpning vid framställningen av olika produkter. Det *organisatoriska* omfattar inte endast kunnande om olika organisationsformer, utan även om exempelvis redovisningssystem, marknadsföring och företagsledning. Egentligen representerar också principerna för samhällets organisation – det ekonomiska systemet (se kapitel 2) – en typ av organisatoriskt kunnande. Kunnande kan även vara bundet till individer. Man talar i detta fall om *humankapital*. Varje individ besitter ett sådant kapital som bl.a. bestäms av individens erfarenheter, hälsa, intelligens och utbildning.

Precis som när det gäller realkapitalet kan kunskapskapitalet förändras över tiden genom att det påverkas av olika flöden. Forskning och utveckling (FoU) representerar en typ av investeringar i tekniskt och organisatoriskt kunnande. Även utbildning kan ses som en sådan investering, eftersom den utgör en förutsättning för spridningen och utnyttjandet av samhällets kunskapskapital. Detta kunnande kan emellertid också öka genom att arbetskraften uppnår större skicklighet med ökad yrkeserfarenhet. Det immateriella kapitalet kan knappast ut sättas för förslitning, men däremot föråldras och därmed förlo ra en del av sitt värde för samhället.

Man kan möjligen ifrågasätta lämpligheten av att använda begreppet kunskapskapital. Det är inte endast svårt att mäta,

utan också något diffust till sin karaktär. Många ekonomer har betonat företagsamhetens eller entreprenörskapets betydelse för den ekonomiska tillväxten. Enligt detta synsätt är det nyskapande företagare som genom att introducera ny teknik och nya organisatoriska lösningar driver den ekonomiska tillväxten. Det är sålunda entreprenörsandan som sådan som är det väsentliga och att betrakta denna som en del av samhällets kunskapskapital kan kanske ses som något långsökt.

Arbetskraften

Arbetskraften är den del av befolkningen som kan och vill arbeta. Arbetskraften består sålunda av landets sysselsatta samt arbetslösa. Arbetskraftens storlek sammanhänger dels med befolkningens storlek och sammansättning, dels med befolkningens benägenhet att delta i arbetskraften. Kapitel 8 behandlar utförligt befolkning och arbetskraft, varför vi inte ytterligare berör arbetskraften som produktionsfaktor i detta avsnitt.

Produktionsfaktorernas utveckling

Tillväxten i produktionsvolymen som beskrevs i början av detta kapitel beror till stor del på en ökning av produktionsfaktorerna. När Sverige började industrialiseras under 1800-talets senare del och fram till andra världskriget uppkom tillväxten till stor del genom ett bättre utnyttjande av naturtillgångarna. Inledningsvis utgjorde skogen den viktigaste tillgången. Först producerades huvudsakligen oförädlad skogsråvara, men efter hand blev papper och pappersprodukter en allt viktigare del i den svenska produktionen. Våra mineralfyndigheter, främst järnmalm, blev viktiga kring sekelskiftet när nya produktionsmetoder gjorde det möjligt att förädla malmen till högvärdiga produkter. I utbyggnaden av den svenska industrin utgjorde tillgången till vattenkraften en mycket viktig del.

De historiska studier som genomförts tyder på att tillgången på realkapital ökat kraftigt i förhållande till tillgången på arbetskraft sedan Sverige började att industrialiseras. Detta är en utveckling som är gemensam för samtliga länder som genomgått en sådan process. Det fasta realkapitalet har sedan

1870 inte endast ökat snabbare än sysselsättningen utan även snabbare än BNP. Det förefaller också som om kapitalbildningen var särskilt kraftig under 1950- och 1960-talen, samtidigt som den svenska tillväxten var som störst. Realkapitalet ersatte successivt produktionsfaktorn jord som den viktigaste för Sveriges tillväxt. Det återspeglas också av en förskjutning i produktionen från råvaror och råvarubaserad produktion till mer bearbetade varor.

Kunskapskapitalet har sannolikt haft minst lika stor betydelse som realkapitalet för den långsiktiga ekonomiska utvecklingen i Sverige såväl som i andra länder. Sedan industrialiseringsprocessen inleddes har det skett en mycket kraftig ökning i det tekniska och organisatoriska kunnandet, samtidigt som mycket av det gamla kunnandet blivit föråldrat. Utan denna kunskapstillväxt skulle BNP per capita knappast ha varit särskilt mycket större i dag än på 1870-talet.

Arbetskraftens relativa betydelse har följaktligen minskat. Fram till andra världskriget var den svenska produktionen i högre grad inriktad mot insatser av arbetskraft än kapital. Produktionen har också förändrats från att använda relativt utbildad arbetskraft i exempelvis jordbruket till att inriktas mot att kräva större insatser av humankapital.

Produktiviteten

Produktivitet är kvoten mellan tillverkad produktionsvolym och den insats av resurser som krävs för att åstadkomma denna produktionsvolym. Produktiviteten kan mätas på flera olika nivåer. Här skall den mätas på makronivå.

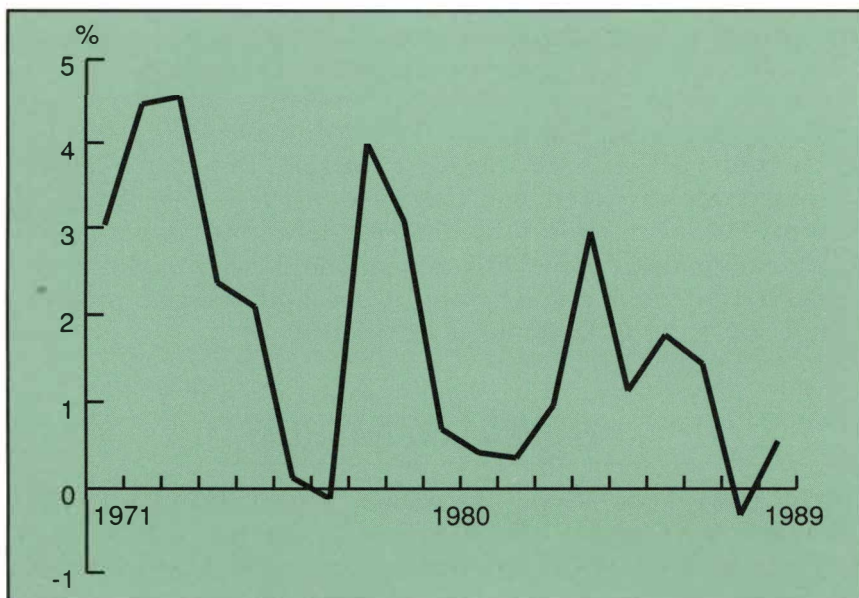
Flera olika produktivitetsmått förekommer. Det vanligaste är *arbetsproduktiviteten* som innebär att produktionsvolymen sätts i relation till insatsen av arbetskraft. På mikronivå kan produktionsvolymen uttryckas i fysiska mått som kilo, liter eller antal enheter om det är en enda produkt som framställs. Rör det sig om flera olika produkter får man utgå från förädlingsvärdet. Det senare alternativet är naturligtvis det enda tillgängliga på makronivå där nationalprodukten, dvs. summan av förädlingsvärdena i olika sektorer, utgör det ideala måttet på produktionsvolymen. Arbetsinsatsen kan mätas i antalet sysselsatta eller i antalet arbetade timmar.

Ett annat produktivitetensmått är *totalproduktiviteten*. Produktionsvolymen sätts i detta fall i relation till den samlade insatsen av produktionsfaktorer. Man utgår i detta sammanhang från den sammanlagda insatsen av arbetskraft och realkapital. När vi i fortsättningen talar om produktivitet är det emellertid arbetsproduktiviteten som avses.

Det är snarare förändringen av produktiviteten än dess nivå som är intressant. Att mäta produktivitetsutvecklingen på makronivå, liksom utvecklingen av BNP, är dock förknippat med flera problem. Ett sådant problem utgör kvalitetsförändringar. Samtidigt som produktionen växer ökar också kvaliteten på varor och tjänster. Beaktar man inte sådana förändringar i produktionsvolymen är risken stor att man underskattar den verkliga produktivitetsökningen.

Sedan slutet av 1800-talet har arbetsproduktiviteten ökat kraftigt i Sverige. Enligt en studie var BNP (i fasta priser) per arbetad timme 1979 mer än 20 gånger högre än 1870. Det innebär en genomsnittlig årlig ökning i arbetsproduktiviteten på 2,9 procent under denna period, vilket i ett internationellt

Figur 4:9. Arbetsproduktivitetsens utveckling 1971–1989

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

perspektiv innebär en mycket kraftig ökning. Mellan 1950 och 1973 skulle ökningen ha varit särskilt snabb – i genomsnitt 4,2 procent per år – för att sedan sjunka kraftigt.

Produktivitetsutvecklingen från och med 1970-talet framgår av figur 4:9. Även produktiviteten följer ett cykliskt mönster som sammanhänger med konjunktursvängningarna. Ett särskilt problem gäller produktivitetsutvecklingen inom den offentliga sektorn. Eftersom värdet av den offentliga sektorns produktion enligt NR helt bestäms av produktionskostnaderna, sätts alltid produktivetsförändringen i offentlig sektor till noll, trots att produktivetsökningar förekommer även där.

Förändringarna i real- och kunskapskapitalet är en viktig faktor bakom utvecklingen av produktiviteten. För det första har realkapitalet ökat snabbare än insatsen av arbetskraft. Det innebär att varje sysselsatt individ har fått en större kapitalmängd till förfogande. Denna utveckling har rimligen ökat arbetsproduktiviteten, som ökade mest samtidigt som kapitalbildningen var särskilt snabb på 50- och 60-talen. För det andra har också det tekniska och organisatoriska kunnandet ökat markant över tiden – även om den ökningen är svår att uttrycka kvantitativt. En tredje faktor utgör så kallade överflyttningseffekter. Under en stor del av 1900-talet överflyttades arbetskraft från jordbrukssektorn till industrin, där produktivitetsutvecklingen i regel var snabbare. Från 1960-talet har dessa överflyttningseffekter verkat i motsatt riktning. Arbetskraft har då flyttat från industrin till tjänstesektorn, där produktiviteten också ökar i långsammare takt. Den låga ökningen i arbetsproduktiviteten som råder sedan 1970-talet är i övrigt svår att förklara. Den sammanhänger delvis med den problemfyllda ekonomiska utvecklingen på global nivå. Minskningen i produktivetsökningen är inte ett speciellt svenskt problem, utan också kan iakttagas i andra västländer.

Prisnivå och inflation

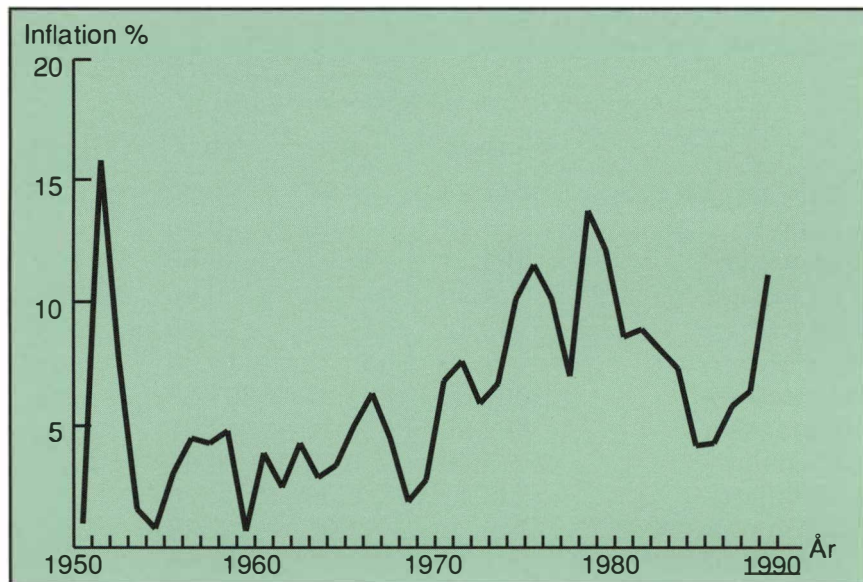
Hittills har vi i det här kapitlet enbart berört utvecklingen i den producerade volymen. I det sammanhanget måste prisförändringar exkluderas, dvs. beräkningar ske till fasta priser. Även priserna på varor och tjänster är emellertid av intresse. Viktiga begrepp i det sammanhanget är den allmänna prisnivån och

dess ökningstakt, inflationen. Med prisnivån åsyftas genomsnittet av priserna på alla varor och tjänster. Med inflation menas en höjning av den allmänna prisnivån (deflation innebär motsatsen).

Inflationen beräknas både av SCB och av SPK (Statens Pris- och Konkurrensverk). Inflationen uttrycks vanligen som prisförändringarna under de senaste 12 månaderna. Under ett kalenderår kan inflationen uttryckas antingen som prisförändringen från december till december eller som den genomsnittliga inflationen under året. När siffror publiceras över inflationen den senaste månaden får man inte dra slutsatsen att inflationen på årsbasis är 12 gånger så stor. I stället bör man uttrycka inflationen som prishöjningarna under den senaste tolv månadersperioden.

Det vanligaste måttet på inflationen är förändringen i *Konsumtprisindex (KPI)*. Det inkluderar prisförändringarna på all konsumtion men inte på investeringarna. För hushållen utgör det därmed det viktigaste inflationsmåttet. Ett annat mått är *Nettoprisindex* där effekten på prisnivån av förändring-

Figur 4:10. Inflationen i Sverige 1950–1990 mätt med KPI
årsgenomsnitt

Källa: SM P, SCB, Finansplanen 1991

är i indirekta skatter och subventioner borträknats. Ibland används också *BNP-deflatorn* som ett inflationsmått. Det är kvoten mellan BNP till löpande pris och BNP till fast pris. Det visar prisförändringarna på all produktion och är egentligen mer heltäckande än konsumentprisindex.

Inflationen i Sverige sedan 1950 mätt med konsumentprisindex visas i figur 4:10. Under 1950- och 1960-talen låg inflationen på ett par procent årligen. Undantaget är 1951 då den s. k. Koreakrisen medförde en ekonomisk expansion med snabbt stigande priser. Under 1970-talet fram till 1980-talets början steg inflationstakten i Sverige liksom i andra länder. Under 1980-talet har inflationen sedan avtagit långsamt. Internationellt sett har dock Sverige haft högre inflation under denna period än flertalet andra jämförbara länder. Under de senaste åren har inflationen stigit igen. Under 1990 ökade KPI med cirka 3 procent enbart som en följd av de prishöjningar som blev en effekt av skattereformen. En tillfällig momshöjning av konjunkturpolitiska skäl samt oljeprishöjningarna i samband med utvecklingen i Irak bidrog också till att priserna steg snabbare än tidigare.

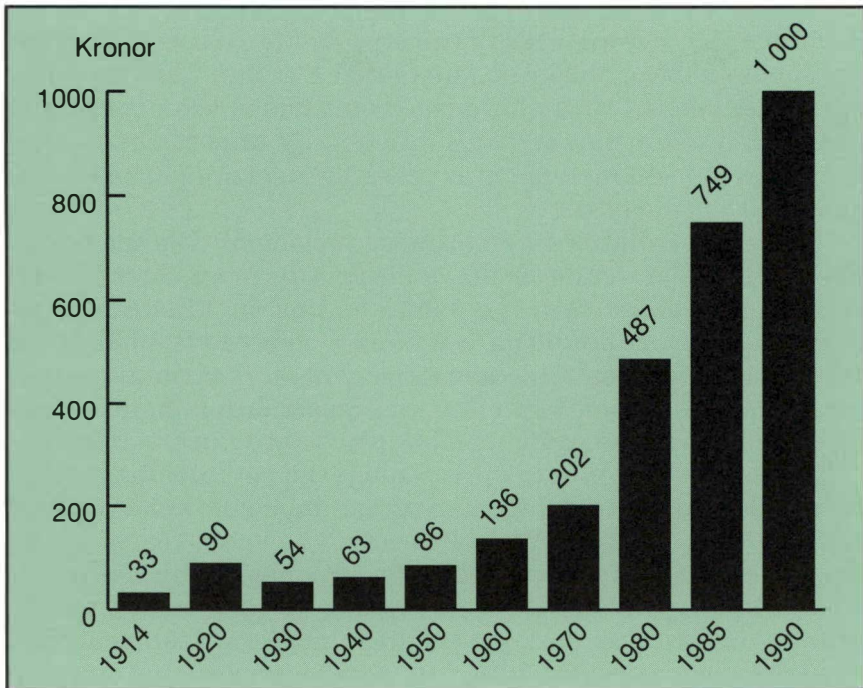
Eftersom inflationen är ett genomsnitt rymmer den många olika prisförändringar på enskilda varor och tjänster. I tabellen nedan ges några exempel på utvecklingen av priset på ett antal produkter.

Tabell 4:1. Exempel på priser på några produkter

	1988	1970	1955	1913
2 kg vetemjöl	12,24	3,26	2,00	0,62
1 l mjölk	5,11	1,10	0,46	0,14
1 kg nötstek	104,14	19,07	6,69	1,22
1 kg potatis	4,20	1,02	0,46	0,08
1 kg kaffe	52,12	11,67	14,00	1,70
75 cl brännvin	141,00	33,21	13,36	} värden saknas
Herrkostym	1662,00	361,25	207,89	
Damlågskor	404,90	66,14	42,37	
1 l bensin	4,40	0,85	0,61	
1 biobiljett	43,71	6,30	2,26	
Hårklippning (herr)	110,30	11,31	2,88	
6 st handdukar	201,30	31,23	15,55	

Källa: Statistisk årsbok

*Figur 4:11. Utvecklingen av prisnivån valda år 1914–1990.
1 000 kronor 1990 motsvarar...*

Källa: Se figur 4:9

Vilka ekonomiska effekter leder inflationen till? Det man i första hand tänker sig är säkert att inflationen urholkar värdet av inkomsterna och köpkraften. Det är visserligen sant, men å andra sidan ökar inkomsterna i löpande priser i regel snabbare än inflationen. Det innebär att realinkomsterna också ökar, vilket dock inte innebär att varje människa varje år får en ökad realinkomst. Inflationen kan delvis ses som en följd av inkomstökningar. Löneökningar kan betalas på tre sätt: genom ökad produktivitet, minskande driftsöverskott eller höjda priser. Reallönen kan på sikt bara ökas genom produktivtetsökningar om inte driftsöverskottet minskar motsvarande löneökningen. Eftersom produktiviteten ökat så långsamt (se figur 4:9) har de stora nominella löneökningarna under senare år framförallt lett till höjda priser.

Inflationen har framförallt två andra negativa verkningar. Om vi i Sverige har hög inflation i förhållande till andra länder innebär det att svenska exportföretag och importkonkurrerande företag får svårare att sälja sina produkter, varvid vår internationella konkurrenskraft försämras. Det kan i sin tur innebära underskott i våra affärer med omvärlden och att vi får ta utlandslån eller minska konsumtionen av importerade varor. En sådan utveckling försämrar också förutsättningarna för den ekonomiska tillväxten.

Vidare har inflationen en förmögenhetsomfördelande effekt. En hög inflation tenderar att omfördela förmögenheter på ett ganska godtyckligt sätt. (Se vidare kapitel 7.) Finansdepartementet anger att den höga inflationen som rådde i början på 1980-talet årligen omfördelade förmögenheter för tiotals miljarder. En hög inflation kan motverka de omfördelningar av välfärden som vi önskar göra med hjälp av skatter och bidrag.

Låt oss slutligen studera prisökningarna i ett mer långsiktigt perspektiv. Prisutvecklingen i Sverige finns beräknad så långt tillbaka som 1913. Figur 4:11 visar vad levnadskostnader på 1000 kronor i mitten av 1990 motsvarar några olika år under 1900-talet. Prisnivån har stigit ungefär 30 gånger sedan 1914. Ständig inflation är dock ett tämligen modernt fenomen. Mellan första och andra världskriget pendlade prisnivån upp och ned och var på samma nivå vid andra världskriget som vid det första. Först efter andra världskriget har prisnivån stigit kontinuerligt. Sedan 1970 har prisnivån femdubblats och sedan 1980 har den ökat till något mer än det dubbla.

Produktionsresultatet – var uppkommer det?

I kapitel 3 visade vi att nationalprodukten kunde ses från tre olika perspektiv: produktionssidan, användningssidan och inkomstsidan. Detta kapitel skall ägnas åt det första av dessa perspektiv. Egentligen var det också det vi behandlade i kapitel 4, men vi skall nu försöka tränga något djupare. Vi kommer nämligen i detta kapitel att studera de olika näringar och näringsområden (branscher) som den svenska ekonomin består av. Hur fördelar sig nationalprodukten – produktionsresultatet – på olika sådana näringar och näringsområden och hur skiljer sig dessa åt med avseende på produktionsmetoderna?

I det följande avsnittet kommer diskussionen att leda fram till en uppdelning av produktionen på tre *huvudnäringar*. Förutom *tillverkning av varor* respektive *tjänster* skiljer vi också mellan tillverkning av relativt obearbetade respektive bearbetade varor. Ofta brukar näringar som producerar obearbetade varor rubriceras under *jordbrukssektorn* och näringar som producerar bearbetade varor under *industri sektorn* (vilket dock innebär en förenkling). De tre därpå följande avsnitten kommer att ägnas åt de tre huvudnäringarna, varvid en uppdelning skall göras på olika näringar och näringsområden inom varje huvudnäring. Därefter kommer ett avsnitt som handlar om produktionens regionala fördelning för hela ekonomin och för olika näringar. I det därpå följande avsnittet går vi ned till företagsnivå och ser bl.a. på hur de svenska företagen fördelar sig på olika storleksklasser, hur ägandeförhållandena ser ut och vilka företag som är störst. Kapitlet avslutas med ett avsnitt som behandlar olika statliga ingrepp i näringslivet.

Huvudnäringarna

Det har tidigare i denna bok, vid ett flertal tillfällen, framhållits att företagen producerar varor och tjänster utan att vi gått närmare in på skillnaden mellan dessa begrepp. Vad är då en vara och vad är då en tjänst?

Det finns en grundläggande skillnad i detta avseende. Varor är materiella, medan tjänster är immateriella. Till skillnad från varor kan tjänster inte ägas. Man kan gå något steg längre i karakteristiken genom att hävda att varor kan lagras och transporteras, vilket inte är möjligt när det gäller tjänster. Produktionen och konsumtionen sker i detta fall samtidigt. Vidare är tjänsterna, exempelvis inom vården, oftast relativt starkt anpassade till den enskilde individ som konsumerar dem.

De ovan beskrivna egenskaperna präglar i hög grad produktionsmetoderna. Tillverkningen av varor är relativt (real)kapitalintensiv, medan tillverkningen av tjänster är relativt arbetsintensiv. Härmed avses att man i varuproduktionen i relativt stor utsträckning kunnat ersätta arbetskraft med realkapital, vilket inte varit möjligt när det gäller tjänster. Samtidigt har det också som regel varit lättare att utnyttja tekniska framsteg i varuproduktion än i tjänsteproduktionen. Det beror på att tillverkningen av varor är förhållandevis lätt att standardisera, vilket oftast är en förutsättning för att utnyttja maskiner i tillverkningen. Eftersom tjänsterna som regel är anpassade till individer får en standardisering där vanligen mycket negativa effekter på kvaliteten. Det är exempelvis vanskligt för en läkare att – utan menliga effekter – standardisera diagnoser och behandling för olika patienter. Till följd härav är produktivitetsutvecklingen vanligen långsammare i tjänste- än i varuproduktionen.

En ytterligare skillnad är att tjänster i flertalet fall produceras för lokala marknader (beroende på att de inte kan lagras och transporteras). Därmed har de – framför allt tidigare – haft underordnad betydelse i vår utrikeshandel. Här är det dock inte svårt att hitta undantag, t.ex. sjöfartstjänster och vissa konsulttjänster.

Vi kan redan nu beteckna produktionen av tjänster som en av våra huvudnäringar – även om tjänstebegreppet i sig är mycket

heterogent. När det gäller varuproduktionen brukar man däremot skilja mellan ett par olika huvudnäringar. Ibland gör man sålunda en distinktion mellan

- primär produktion: utvinning av råvaror (jordbruk, gruvarbete m.m.)
- sekundär produktion: bearbetning av råvaror (bl.a. industri)
- tertiär produktion: tjänsteproduktion som är nödvändig för att föra de bearbetade varorna till den slutliga konsumenten (bl.a. distribution).

Klassificeringen utgår från de olika aktiviteternas närhet till den slutlige användaren. Det är dock inte lätt att låta alla tjänster gå in under rubriken "tertiär produktion", eftersom tjänster (som inte kan betecknas som distributionstjänster) också köps in av företag på samtliga produktionsstadier. Bilden blir sålunda mer komplicerad än vad ovanstående uppdelning antyder.

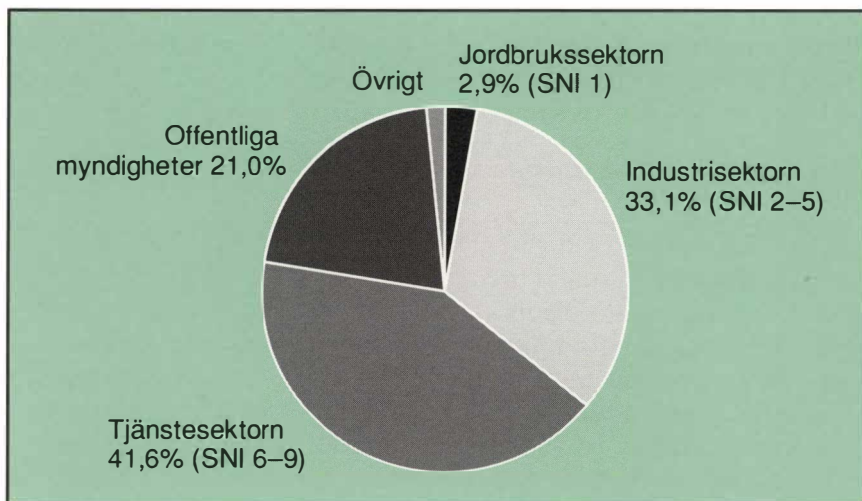
Såväl internationellt som i Sverige är det i stället en annan indelningsgrund som blivit vanligare. Enligt denna skiljer man – ganska oprecist – mellan tre huvudnäringar: *jordbruks-, industri- och tjänstesektorn*. Indelningen kan anknytas till Svensk näringsgrensindelning (SNI) som ligger till grund för den svenska näringsstatistiken och som är baserad på ett internationellt klassificeringssystem (ISIC = International Standard Industrial Classification of all economic activities) som är antaget av FN. Detta system skiljer mellan nio olika näringar.

<i>SNI</i> <i>-kod</i>	<i>Benämning</i>	<i>Huvudnäring</i>
1	Jordbruk, skogsbruk och fiske	Jordbruk
2	Extraktiv industri (gruvor och andra mineralbrott)	Industri
3	Tillverkningsindustri	Industri
4	El-, gas-, värme- och vattenverk	Industri
5	Byggnadsindustri	Industri
6	Varuhandel, restaurang- och hotellrörelse	Tjänster
7	Samfärdsl, post- och televerk	Tjänster
8	Banker och försäkringsinstitut, fastighetsförvaltning, uppdragsverksamhet	Tjänster
9	Offentlig förvaltning och andra tjänster	Tjänster

Jämfört med den föregående indelningsgrunden räknas gruvor och mineralbrott här till *industrin* (motsvarar den sekundära sektorn), medan samtliga tjänster har förts ihop i en grupp utan att "närheten till den slutlige användaren" beaktas. Det är SNI-systemet och den indelning i huvudnäringar som beskrivits här som vi i fortsättningen skall ta fasta på. En reservation skall dock göras. Vi kommer fortsättningsvis att skilja mellan privat och offentlig tjänsteproduktion.

Hur fördelar sig då nationalprodukten i Sverige på de olika huvudnäringarna? Det framgår av figur 5:1. Denna figur visar hur förädlingsvärdet fördelade sig mellan de olika huvudnäringarna 1989. Vid sidan av de tre huvudnäringarna rymmer figuren också en ytterligare sektor som omfattar hushållens ideella organisationer och anställda i hushåll. Denna sektor är relativt liten och kommer inte att kommenteras i fortsättningen. Av figuren framgår att tjänstesektorn var i särklass störst och att den privata tjänstesektorns andel var större än motsvarande andel för den offentliga sektorn. Jordbrukssektorns andel var relativt liten.

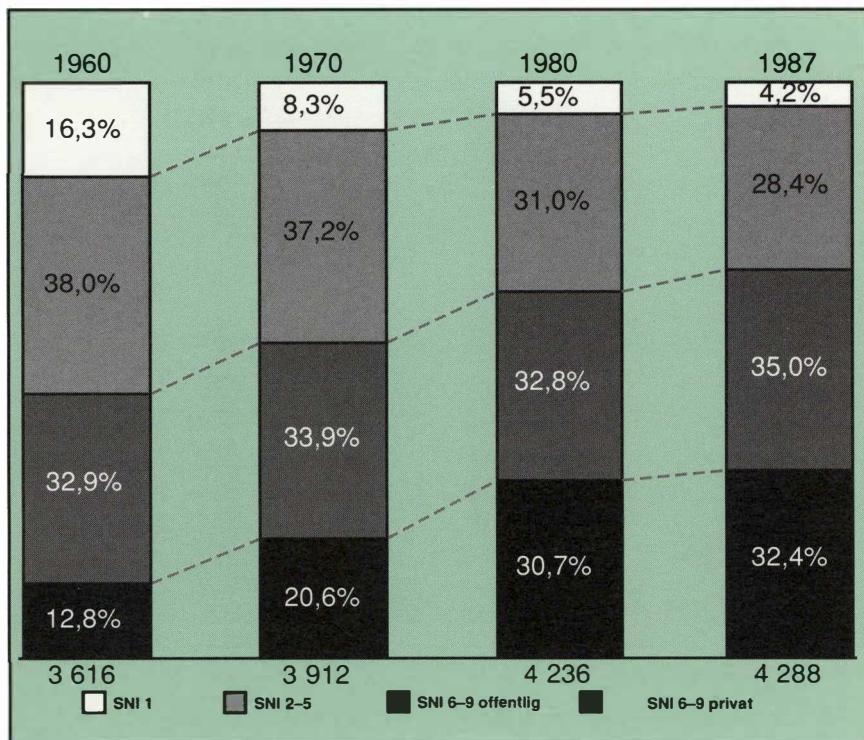
Figur 5:1. Fördelning av ekonomins totala förädlingsvärde på olika huvudnäringar 1989 (i procent)

Anm: "Offentliga myndigheter" består praktiskt taget helt av tjänsteproduktion

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

Figur 5:2. Antalet sysselsatta i tusental och fördelningen på olika huvudnäringar (i procent) 1960, 1970, 1980 och 1987¹⁾

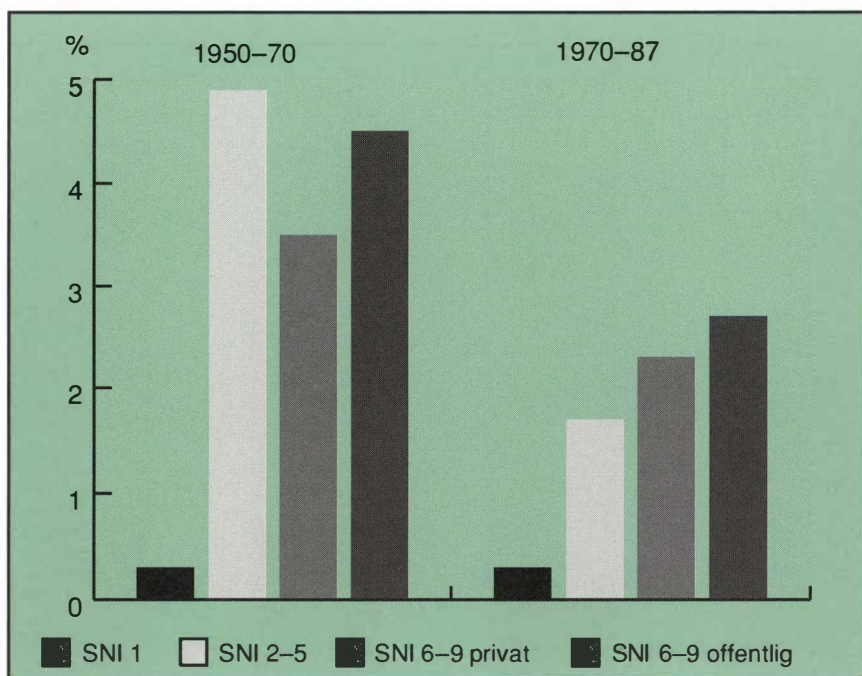

¹⁾På grund av metodomläggning i NR är inte sektorsiffrorna från 1988 och framåt helt jämförbara med de siffror som redovisas ovan

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

Ser man på utvecklingen av sysselsättningen mellan 1960 och 1987 kan man med utgångspunkt från figur 5:2 konstatera att jordbrukssektorns andel gått kraftigt tillbaka. (Detta gäller även i absoluta termer.) Även industrisektorns andel har minskat sedan 1970. Tyvärr föreligger inte helt jämförbara siffror från 1950, men mycket tyder på att industrisektorns sysselsättning i såväl absoluta som relativa termer ökade fram till 60-talets mitt för att sedan börja gå tillbaka. Inom tjänstesektorn är det i synnerhet den offentliga delen som expanderat. 1960 utgjorde sysselsättningen i den offentliga tjänsteproduktionen

Figur 5:3. Årlig genomsnittlig tillväxt i förädlingsvärdet¹⁾ (till fasta priser) för 1950–70 och 1970–87 (i procent)

¹⁾ Se not till figur 5:2.

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

drygt tre åttondelar av sysselsättningen i den privata. 1987 var de båda delsektorerna nästan lika stora i detta avseende. Eftersom deltidsarbetet i den offentliga sektorn har ökat relativt mycket innebär siffrorna i figur 5:2 att den offentliga tjänsteproduktionens expansion överskattas. Mätt i antalet arbetade timmar ökade sysselsättningen inom den offentliga tjänsteproduktionen med 52 procent mellan 1970 och 1987, medan den ökade med 72 procent mätt i antalet sysselsatta.

Figur 5:3 visar tillväxten i förädlingsvärdet till fasta priser för de olika huvudnäringarna mellan 1950 och 1970 samt mellan 1970 och 1987. Siffrorna överensstämmer ganska väl med vad som tidigare konstaterats för sysselsättningsens del. Under 50- och 60-talen uppvisade industrisektorn den snabbaste tillväxten. Jordbrukssektorn ökade mycket svagt under båda peri-

oderna. Efter 1970 har emellertid industrisektorns tillväxt varit klart långsammare än tillväxten i tjänstesektorns båda delar.

Den fördelning av sysselsättningen på olika huvudnäringar som vi hade i Sverige 1987 skilde sig inte på något dramatiskt sätt från motsvarande fördelning i andra industrialiserade länder. Sverige hade en (relativt) större industrisektor och en mindre tjänstesektor jämfört med USA, medan förhållandet var det omvända om man jämför med (Väst)Tyskland. Det var få länder där jordbrukssektorn var mindre än i Sverige. Storbritannien och USA utgjorde dock två sådana exempel.

Utvidgar man jämförelsen till andra länder än de industrialiserade blir dock skillnaderna större. I utvecklingsländerna är jordbrukssektorns andel som regel betydligt större än i de industrialiserade länderna. Ett liknande resultat erhålles om vi för Sveriges och de övriga industriländernas del förflyttar oss drygt 100 år tillbaka i tiden. 1870 återfanns över hälften av den svenska arbetskraften inom jordbrukssektorn, och även flertalet övriga i dag industrialiserade länder hade en jordbrukssektor av denna storleksordning. I samtliga dessa länder har industri- och, framför allt, tjänstesektorn ökat sina andelar mycket kraftigt sedan dess. Det föreligger alltså ett internationellt mönster i utvecklingen. Hur skall detta förklaras?

Som framgår av kapitel 4 var det enligt många uppfattning på 1870-talet som industrialiseringen satte i gång på allvar i Sverige. Industrin kom att sysselsätta en större del av arbetskraften än tidigare och dess produktivitet ökade kraftigt. Man kan säga att den industriella utvecklingen har utgjort motorn i den enorma ökning i nationalprodukten per capita som vi och övriga industriländer åtnjutit under de senaste 100 åren. Detta har också inneburit en kraftig ökning i realinkomsterna vilket ledde till ökad efterfrågan på varor och tjänster. Efterfrågan på jordbrukssektorns produkter – åtminstone livsmedel – har ökat relativt litet, medan efterfrågan på bearbetade varor och tjänster har ökat desto mer. På samma gång har produktiviteten stigit betydligt mer i jordbruks- och industrisektorerna än i tjänstesektorn. Detta har lett till utbudsöverskott och fallande priser på jordbruksvaror, vilket i sin tur har medfört att sysselsättningen minskat och produktionen stagnerat inom denna sektor. För tjänstesektorns del har den ökade efterfrågan i kombination med den svaga produktivitetsutvecklingen inne-

burit att tjänsteproducenterna dragit till sig en allt större del av samhällets resurser.

Det måste dock erkännas att det inte är helt lätt att dokumentera denna utveckling i detalj. Produktivitetmätningar är inte lätta att genomföra, särskilt inte för en så lång tidsperiod som det här rör sig om. Ett särskilt problem erbjuder den offentliga tjänsteproduktionen. Inskränker man sig till den privata sektorn kan man konstatera att den genomsnittliga årliga produktivitetssökningen (förädlingsvärdet/antalet arbetade timmar) i jordbruks- och industrisektorn uppgick till 4,1 respektive 3,5 procent mellan 1970 och 1987. För den privata tjänstesektorn uppgick den till 2,2 procent och inom den offentliga sektorn var den sannolikt ännu lägre.

Man skulle kunna säga att tjänsteproduktionens ökade andel av nationalprodukten och sysselsättningen innebär en "immaterialisering" av produktionen. Även inom de varuproducerande sektorerna, åtminstone inom industrisektorn, har produktionen immaterialiserats. En ökande andel av arbetskraften återfinns i tjänstemannayrken i förhållande till arbetaryrken och kunskapskapitalet har fått större betydelse i förhållande till realkapitalet. Samtidigt har investeringar i immateriellt kapital fått större betydelse. Företagen har i allt större utsträckning satsat på forskning och utveckling (FoU), produktutveckling och utbildning. Det är i första hand den tekniska utvecklingen och förändringar som rör Sveriges roll i den internationella arbetsfördelningen (se kapitel 11) som har lett till att produktionen i rent fysisk bemärkelse spelar en mindre roll i dag jämfört med krigsslutet.

Jordbrukssektorn

Denna huvudnäring (näring) består av tre näringsområden:

- jordbruk och jakt
- skogsbruk
- fiske

1988 svarade jordbruk (med jakt) och skogsbruk tillsammans för nästan 98 procent av huvudnäringens förädlingsvärde. Skogsbrukets andel var något större än jordbrukets. Vad sys-

selsättningen beträffar svarade dock jordbruket för den klart största andelen. Fiskets andel var i detta fall ännu mindre än när det gäller förädlingsvärdet. Alla tre näringsområdena har minskat sin sysselsättning sedan 1960.

Förutsättningarna för jordbruk i Sverige är som framgår av kapitel 4 begränsade – särskilt i landets norra delar. Åkerbruk och husdjurskötsel är de helt dominerande verksamhetsområdena inom jordbruket. Vad åkerbruket beträffar utgör korn, sockerbetor, vete, havre och potatis de skördemässigt viktigaste odlingsslagen. Korn och havre används som fodersäd, vilket innebär att de utgör en insatsvara i animalieproduktionen som omfattar produktion av kött, mjölkprodukter och ägg. En stor del av jordbruksproduktionen förädlas av den inhemska livsmedelsindustrin (kvarnar, bagerier, slakterier etc.). Produktivitetens utvecklingen inom jordbruket har varit betydande under efterkrigstiden med en omfattande mekanisering och ökad storlek på brukningsenheterna som viktiga inslag.

Skogen är en av våra viktigaste resurser (se kapitel 4). Finland är det enda land i Europa där skogen svarar för en större del av landarealen. Över 90 procent av skogsbrukets produktion går till skogsindustrin (se nästa avsnitt). Produktivitetens utvecklingen har också här varit mycket kraftig, särskilt under 60-talet. Bearbetningen och transporterna har mekaniserats i betydande omfattning. Därmed har arbetskraftsbehovet drastiskt reducerats.

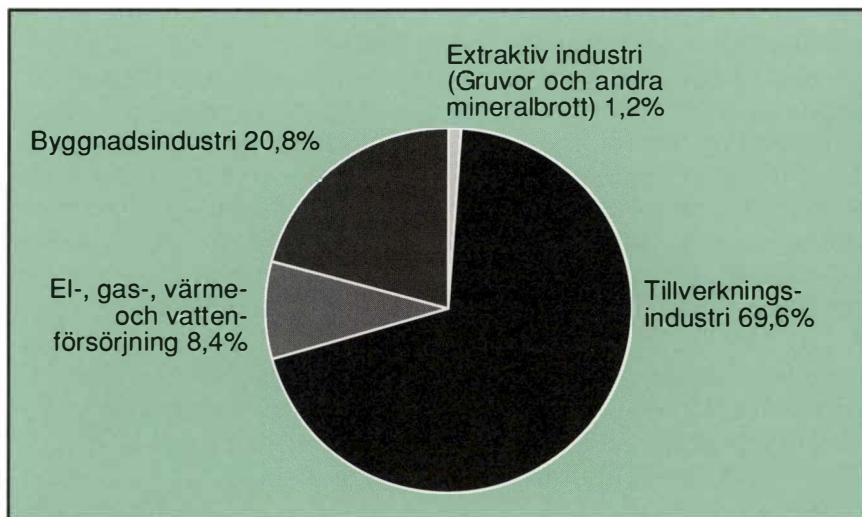
Industrisektorn

Industrisektorn består av fyra olika näringar:

- Extraktiv industri (SNI 2)
- Tillverkningsindustri (SNI 3)
- El-, gas-, värme- och vattenverk (SNI 4)
- Byggnadsindustri (SNI 5)

Av dessa näringar är tillverkningsindustrin i särklass störst. Som framgår av figur 5:4 stod den 1989 för ca 70 procent av sektorns samlade förädlingsvärde. På andra plats kom byggnadsindustrin med en andel på drygt 20 procent. Dessa båda näringars andel av sysselsättning och förädlingsvärde tycks

Figur 5:4. Fördelning av förädlingsvärdet inom industrisektorn på olika näringar 1989 (i procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

inte ha förändrats på något mera dramatiskt sätt under efterkrigstiden. För de två övriga näringarnas del kan man dock konstatera ett klart mönster: den extraktiva industrin har minskat sin andel sedan 1960 och samtidigt har SNI 4 ökat sin. Sysselsättningen i den extraktiva industrin har också fallit i absoluta termer.

Den extraktiva industrin

Den svenska extraktiva industrin utgörs framför allt av järnmalmsgruvorna, som 1988 svarade för drygt hälften av förädlingsvärdet. Malmen har brutits i underjordsbrott i Norrbotten och Bergslagen. Vid sidan härav förekommer också "icke-järnmalmsgruvor", där bl.a. koppar, zink, bly, guld och silver utvinns (se kapitel 4), samt "andra gruvor och mineralbrott" (stenbrott samt grus- och sandtäckter). Vid sidan av tillverkningsindustrin är den extraktiva industrin den näring som är mest utsatt för internationell konkurrens.

Järnmalmsbrytningen hörde till de branscher i Sverige som drabbades särskilt hårt av den ekonomiska krisen under

70-talets senare del. Det hängde samman med flera faktorer. Järnmalmen har traditionellt utgjort en viktig insatsvara för den västeuropeiska stålindustrin. Eftersom denna bransch fick stora problem under 70-talet (se nedan) drabbades också de branscher som leverade till den. Samtidigt öppnades nya gruvor i bl.a. Brasilien, där malmen var mera lättillgänglig än i de svenska gruvorna, och konkurrensen för de svenska järnmalmegruvorna blev betydligt hårdare. En kraftig strukturrationalisering följde, vilken bl.a. innebar omfattande nedläggningar – framför allt i Bergslagen – men också ökad produktivitet och förädlingsgrad.

Tillverkningsindustrin

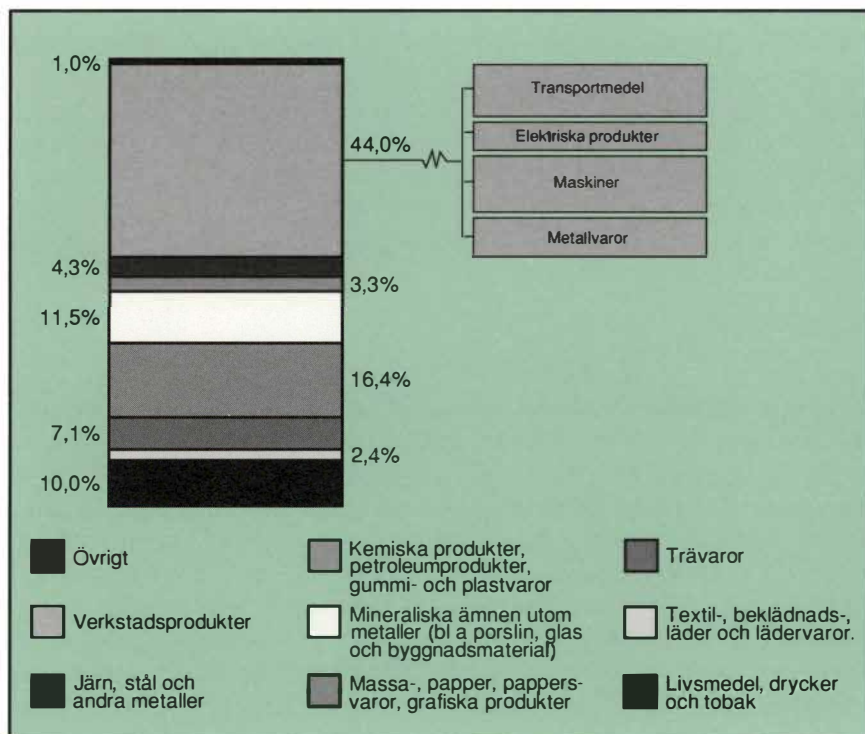
Tillverkningsindustrin kan delas in i nio olika näringsområden. Vilka dessa är framgår av figur 5:5. Som framgår av figuren är verkstadsindustrin det i särklass största av tillverkningsindustrins näringsområden. (Det gäller även sysselsättningen.) Inom detta näringsområde produceras bearbetade metallvaror, maskiner, elektriska produkter, fartyg och andra transportmedel (främst bilar) samt instrument. Maskiner och ”andra transportmedel” står för den största andelen och antalet sysselsatta inom var och en av dessa huvudgrupper är klart större än motsvarande antal i flertalet näringsområden utanför verkstadsindustrin.

Det näst största näringsområdet utgör produktionen av massa, papper, pappersvaror och grafiska produkter. Tillsammans med trävaruindustrin (bl.a. sågverk) utgör denna bransch vad som ibland brukar kallas skogsindustrin. Tillverkningen av massa, papper, pappersvaror och grafiska produkter (exempelvis böcker och tidningar) representerar olika stadier i förädlingen av insatsvaror från skogsbruket.

Det tredje näringsområdet i storleksordning utgör tillverkningen av kemiska produkter, petroleumprodukter, gummi- och plastvaror. Allra viktigast inom detta område är de kemiska produkterna (bl.a. industrigaser, gödselmedel, läkemedel, färger, tvättmedel, sprängämnen och ammunition) och plastvarorna.

Tillverkningsindustrins produkter kan indelas i tre huvudområden med avseende på deras *användning*. För det första tillverkas konsumtionsvaror av olika slag, exempelvis livs-

Figur 5:5 Tillverkningsindustrins förädlingsvärde med fördelning på olika näringsområden 1989 (i procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

medel, kläder, läkemedel, hushållsapparater och personbilar. För det andra produceras kapitalvaror, dvs. varor som går till investeringar i och utanför tillverkningsindustrin. Exempel på sådana varor utgör separatorer, bergbormaskiner, telekommunikationsanläggningar och lastbilar. För det tredje framställs insatsvaror som massa, gödselmedel, byggnadsmaterial och kullager.

En annan indelningsgrund än produkternas användning utgör *produktionsmetoderna*. Vi kommer därvid in på frågan hur tillverkningsindustrins olika produkter produceras. Till att börja med kan man skilja mellan arbetsintensiva, realkapitalintensiva och kunskapsintensiva produkter med utgångspunkt från den relativa betydelse produktionsfaktorerna arbetskraft,

realkapital och kunskapskapital (immateriellt kapital) har i tillverkningen. Exempel på arbetsintensiv tillverkning är framställningen av kläder och skor. Denna produktion kräver framför allt relativt mycket okvalificerad arbetskraft. Tillverkningen av massa, papper, järn och stål är däremot kapitalintensiv. Den ställer stora krav på investeringar i pappersmaskiner, stålugnar etc. Kunskapsintensiv tillverkning finner man framför allt i verkstadsindustrin och vid tillverkningen av kemiska produkter och plastvaror. Bilar, maskiner och sprängämnen är några exempel på produkter med sådan tillverkning. Det finns dock varor vars produktion är ännu mer kunskapsintensiv än i dessa exempel. Vissa produkter kräver en betydande forsknings- och utvecklingsverksamhet. Man talar i detta fall om forskningsintensiv produktion och exempel på detta är tillverkning av läkemedel, telekommunikationsutrustning, flygplan och datorer.

Hittills har produktionsfaktorn *jord* inte berörts. Som redan framgått är dock vissa delar av tillverkningsindustrin starkt baserade på svenska naturtillgångar. Vad mera specifikt svenska naturtillgångar beträffar tänker man i första hand på den kapitalintensiva tillverkningen av massa, papper, järn och stål. Denna tillverkning är inte endast i hög grad baserad på den svenska skogen och malmen, utan även på en tredje viktig svensk naturtillgång. Eftersom tillverkningen av de berörda produkterna också är relativt energiintensiv har våra resurser av vattenkraft stor betydelse i detta sammanhang.

Under efterkrigstiden är det framför allt två av tillverkningsindustrins näringsområden som har expanderat. Det rör sig om verkstadsindustrin och den kemiska industrin (i vid mening). Inom verkstadsindustrin är det främst produktionen av bilar och elektriska produkter som ökat. Samtidigt har textil- och beklädnadsindustrin gått kraftigt tillbaka. Denna strukturförändring avspeglar ändrade förutsättningar när det gäller Sveriges roll i den internationella arbetsfördelningen. Under efterkrigstiden tycks realkapitalet och – framför allt – kunskapskapitalet ha ökat snabbare än arbetskraften (se kapitel 4). Eftersom utbudet av real- och kunskapskapital därmed har ökat relativt utbudet på arbetskraft, har dessa resurser blivit förhållandevis billigare. Även om utvecklingen har varit likartad i andra industrialiserade länder har Sverige blivit mer konkur-

renskraftigt när det gäller produktion som kräver relativt mycket av dessa resurser. Det gäller inte minst kunskapsintensiv tillverkning. Som ovan framhölls är verkstadsindustrin och den kemiska industrin exempel på områden där kunskapsintensiv produktion återfinns, medan textil- och beklädnadsindustrin i stor utsträckning ägnar sig åt tillverkning av arbetsintensiva produkter.

Det finns ett par näringsområden som fram till mitten av 1970-talet hade en mycket stark ställning men som senare fått vidkännas problem. Det rör sig om stålindustrin och varven. Stålindustrin expanderade kraftigt under 50- och 60-talen men denna expansion bromsades vid slutet av 70-talet. Anledningen var den internationella "stålkris" som uppträdde i samband med den ekonomiska krisen under årtiondets senare hälft. Det rörde sig här om problem som drabbade hela den västeuropeiska stålindustrin och som berodde på överkapacitet som uppstått på grund av vikande efterfrågan och inträde av nya stålproducenter på marknaden. Stålkrisen berodde delvis på att varven under samma period drabbades av svåra problem. De kraftiga oljeprisökningarna under 70-talet ledde till att efterfrågan på tankertonnage sjönk samtidigt som nya konkurrentländer dök upp på arenan också inom denna bransch. Eftersom varven utgjorde en av stålindustrins viktigaste kunder sjönk efterfrågan på stål. Medan den svenska stålindustrin fortfarande står för en inte obetydlig del av den svenska industriproduktionen (se figur 5:5) har fartygsproduktionen nästan helt slagits ut.

El-, gas-, vatten- och värmeförsörjning

Den näring som är inriktad på el-, gas-, vatten- och värmeförsörjning domineras – vad förädlingsvärdet beträffar – av produktionen av el och värme. Vi kommer därför helt att koncentrera oss på detta näringsområde som omfattar såväl produktion som distribution. Det rör sig generellt om en mycket kapitalintensiv produktion.

Elförsörjningen utgör en del av det svenska energisystemet. Användningen av el har ökat kraftigt i Sverige under efterkrigstiden. De största användarna är hushållen, tillverkningsindustrin och samfärdseln, varvid de två förstnämnda domi-

nerar. El används i första hand som drivkraft och för uppvärmningsändamål. Tillförseln domineras helt av vatten- och kärnkraften. Vattenkraften produceras framför allt i de stora Norrlandsälvarna. Kärnkraften, som produceras i 12 olika aggregat, har fått ökad betydelse under 80-talet och har i dag ungefär lika stor andel av energitillförseln som vattenkraften.

Värmeproduktionen sker genom fjärrvärme som fått ökad betydelse under de senaste decennierna. Fjärrvärmeverken konkurrerar främst med icke fjärrvärmebaserad oljeeldning. På senare tiden har också eluppvärmning blivit en stark konkurrent. Olja och kol har tidigare utgjort de viktigaste insatsvarorna, men har på senare tid fått konkurrens från el.

Byggnadsindustrin

Byggnadsindustrin är tillsammans med maskinindustrin (se ovan) den dominerande producenten av nytt realkapital. Produktionsförhållandena är jämfört med dem i tillverkningsindustrin vanskliga. Endast en begränsad del av produktionen kan ske fabriksmässigt och på byggplatsen är verksamheten utsatt för väder och vind. Ändå har det skett en betydande teknisk utveckling under efterkrigstiden.

Produktionen omfattar inte endast byggnader (inklusive VVS- och elinstallationer, målning etc.), utan även anläggningar som vägar, gator, broar, hamnar och flygfält. Förutom bostäder produceras också fabriker, förvaltningsbyggnader, sjukhus, skolor etc. för näringslivets respektive den offentliga sektorns räkning. När det gäller anläggningarna är staten den viktigaste beställaren. Bostadsproduktionen utgör det kanske allra viktigaste verksamhetsområdet. Under en tioårsperiod fr.o.m. mitten av 60-talet producerades sammanlagt ca 1 miljon bostäder, vilket i relation till folkmängden utgör en mycket hög siffra. Sedan dess har bostadsproduktionen sjunkit. I stället har s.k. ROT-verksamhet (reparationer, ombyggnad, tillbyggnad) fått ökad betydelse.

Tjänstesektorn

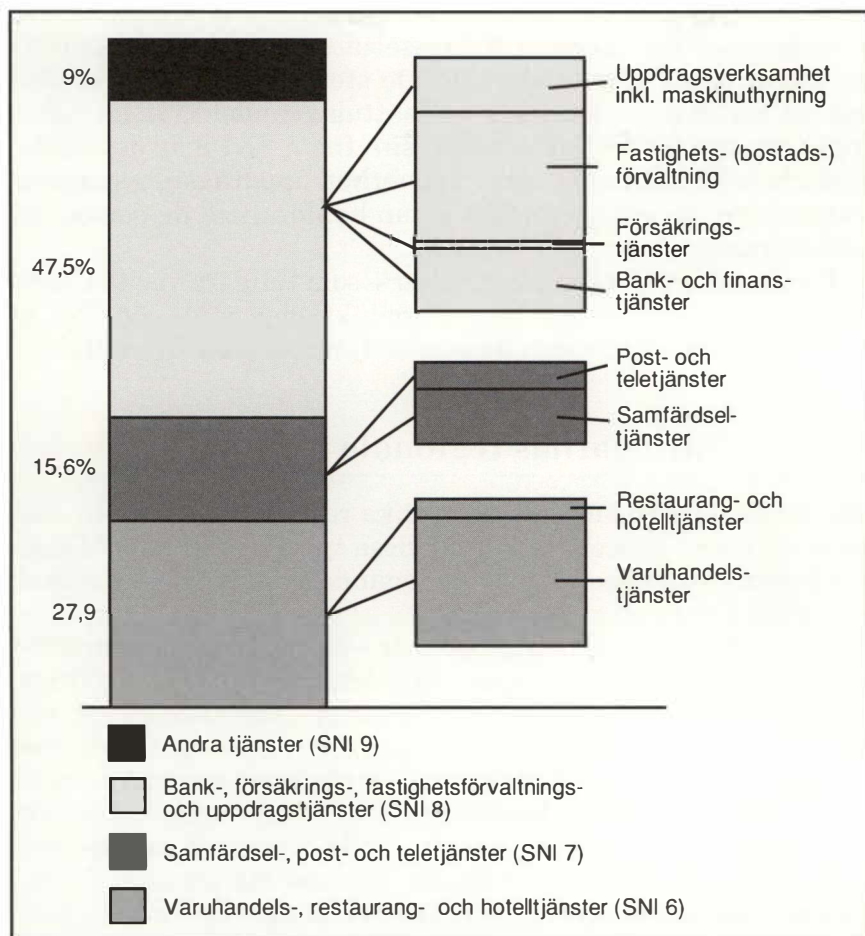
Tjänstesektorn är en mycket heterogen huvudnäring. Den består av fyra olika näringar:

- Varuhandels-, restaurang- och hotelltjänster (SNI 6)
- Samfärdsels-, post- och teletjänster (SNI 7)
- Bank-, försäkrings-, fastighetsförvaltnings- och uppdrags-tjänster (bl.a. juridisk rådgivning, ekonomisk och teknisk konsultverksamhet, bevakning och maskinuthyrning) (SNI 8)
- Offentlig förvaltning och andra tjänster (SNI 9)

SNI 6 och 7 omfattar i stor utsträckning tjänster som är relaterade till distributionen av varor och information. En stor del av den tjänsteproduktion som ingår i SNI 8 omfattar producent-tjänster, dvs. tjänster som används som insats i produktionen. SNI 9 är mera heterogen. Här återfinns huvuddelen av de offentliga tjänsterna. Dessa är i viss utsträckning ”kollektiva” i den meningen att de automatiskt kommer samhällsmedlemmarna till del. Till denna kategori hör bl.a. rättsväsendet och det nationella försvaret (se kapitel 10). Den offentliga tjänsteproduktionen omfattar också sociala tjänster som exempelvis sjukvård, utbildning och barnomsorg. En del av de sociala tjänsterna produceras emellertid även i privat regi. På den privata sidan av SNI 9 återfinns dessutom personliga tjänster som exempelvis reparationer och tvätt samt tjänster som är relaterade till kultur och rekreation. Även restaurang- och hotelltjänster – som ingår i SNI 6 – tillhör delvis denna tjänstekategori.

Det har tidigare i detta kapitel framhållits att den typiska tjänsten är individanpassad samtidigt som den produceras med arbetsintensiva metoder för en lokal marknad. Denna karaktäristik gäller inte för samtliga tjänster. I några fall, exempelvis kollektivtransporter och telekommunikation, är de i ganska ringa utsträckning individanpassade. Vidare är dessa tjänster – och i ännu högre grad fastighetsförvaltning – mycket kapitalintensiva. Det finns också exempel på tjänster som exporteras och importeras i betydande omfattning. Ett exempel är sjöfartstjänster som fortfarande spelar en stor roll i vår utrikeshandel, även om betydelsen minskat under det senaste decenniet.

Figur 5:6. Den privata delen av tjänstesektorns förädlingsvärde med fördelning på olika näringar 1989 (i procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

I figur 5:6 visas hur de privata tjänsterna fördelade sig på olika näringar under 1989. Som framgår av figuren var SNI 8 störst i fråga om förädlingsvärdet. När det gäller sysselsättningen var dock SNI 6 större.

Inom flera delar av tjänstesektorn har det skett kraftiga förändringar under efterkrigstiden. Det gäller exempelvis varuhandeln och samfärdseln. Helt nya distributionsformer (bl.a.

snabbköp, stormarknader och butikskedjor) har sett dagens ljus inom detaljhandeln. När det gäller samferdseln har en kraftig ökning av det totala transportarbetet ägt rum samtidigt som bilismen fått sitt definitiva genombrott. Ändå har dessa näringsområdens andelar av sysselsättningen inte förändrats på något mera dramatiskt sätt. De stora förändringarna rör i stället SNI 8 som ökat sin sysselsättningsandel kraftigt sedan 1960, medan SNI 9 har minskat sin. Inom SNI 8 är det bank-, fastighetsförvaltnings- och i synnerhet uppdragstjänster som expanderat. Nedgången i SNI 9 kan hänföras till de personliga tjänsterna.

Den kraftigaste expansionen har – som tidigare visats i detta kapitel – den offentliga tjänsteproduktionen stått för. Det är framför allt produktionen av sociala tjänster som expanderat.

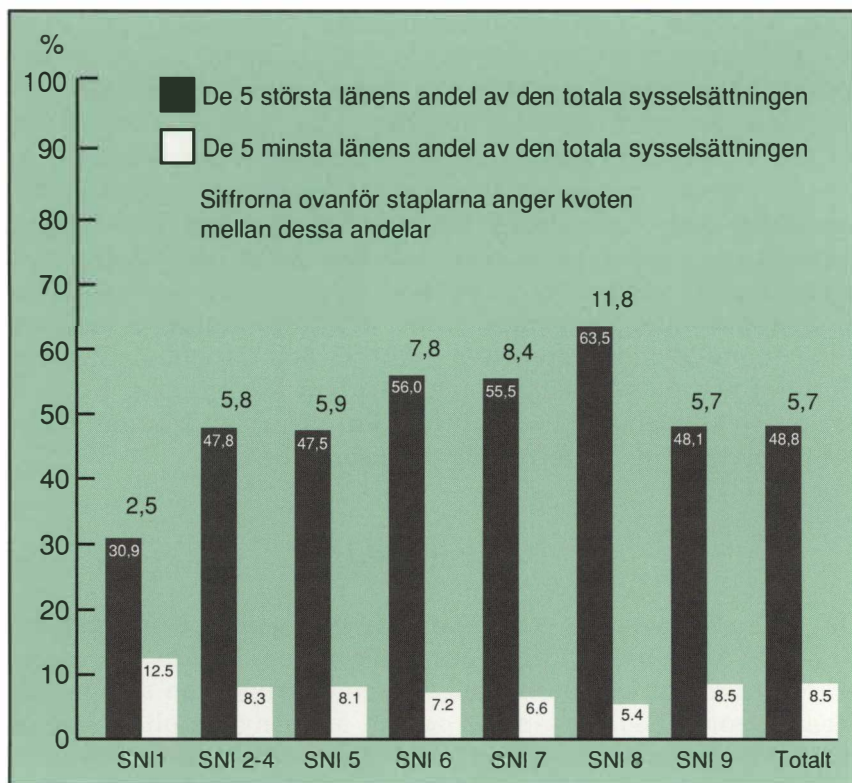
Näringarnas regionala fördelning

Hur är näringarna fördelade på olika regioner i vårt land? Kan man iaktta en koncentration till vissa typer av regioner? Dessa två frågor skall behandlas i föreliggande avsnitt, där redogörelsen skall föras ned på länsnivå.

I figur 5:7 har andelen av landets sysselsättning under 1988 – totalt och för olika näringar – beräknats för de i detta avseende fem största respektive minsta länen. Andelen för de fem största länen har sedan dividerats med andelen för de fem minsta. Den kvot som därvid erhålles utgör ett mått på de olika näringarnas regionala koncentration. Man kan då konstatera att de fem största länen svarade för 48,8 procent av hela sysselsättningen i landet, medan de fem minsta svarade för 8,5 procent. Det ger en kvot på 5,7. Tre av näringarna – SNI 6, 7 och 8 – uppvisade en klart högre kvot. Den allra högsta koncentrationsgraden återfanns i SNI 8. Lägst var den inom SNI 1. Koncentrationen var sålunda större i tjänstesektorn än i de övriga huvudnäringarna och lägst inom jordbrukssektorn.

Om man fördelar sysselsättningen i varje län på olika näringar får man en bild av länets näringsinriktning. Jämfört med genomsnittet framstår Gotlands, Jämtlands, Skaraborgs och Kristanstads län som typiska "jordbrukslän". Industrisektorn var relativt stor i Jönköpings, Blekinge, Älvsborgs, Kalmar och Västmanlands län (Stockholms län har den minsta industri-

Figur 5:7. De sysselsättningsmässigt fem största och fem minsta länens andel av den totala sysselsättningen och sysselsättningen i olika näringar 1988 (i procent)

Anm: De sysselsättningsmässigt fem *största* länen med avseende på den *totala* sysselsättningen: Stockholms, Göteborgs- och Bohus, Malmöhus, Älvsborgs och Östergötlands län.

De sysselsättningsmässigt fem *minsta* länen med avseende på den *totala* sysselsättningen (i omvänd storleksordning): Gotlands, Jämtlands, Blekinge, Kronobergs och Hallands län.

OBS! För varje näring har de sysselsättningsmässigt största respektive minsta länen för just denna näring tagits med.

Källa: Årlig regional sysselsättningsstatistik (ÅRSYS), SCB

delen trots att länet har störst andel av den totala sysselsättningen inom industrin). Skillnaderna var emellertid större inom tjänstesektorn (med undantag av SNI 9). Storstadslänen – Stockholm, Göteborg och Bohus samt Malmöhus – uppvisade

klart större andelar av dessa näringar än resten av landet. Stockholms dominans när det gäller SNI 8 och 6 var särskilt markant.

Medan jordbrukssektorn kan betraktas som en "glesbygdsnäring" utgör de övriga huvudnäringarna "tätortsnäringar". Under efterkrigstiden har glesbygdsbefolkningens andel av den totala befolkningen minskat kraftigt. Detta beror på att jordbrukssektorn gått tillbaka samtidigt som industri- och – framför allt – tjänstesektorn expanderat. Rimligen har också de län som uppvisar en relativt stor del av de industri- och tjänstebranscher som expanderat under efterkrigstiden fått uppleva särskilt stora befolkningsökningar. Samtidigt har befolkningsutvecklingen varit svag i län med en relativt hög sysselsättningsandel inom jordbrukssektorn och förhållandevis låga andelar inom de mera expansiva industri- och tjänstenäringarna. Gotland och de s.k. skogslänen (förutom Värmlands, Kopparbergs och Gävleborgs län samtliga län i Norrland) utgör exempel på utveckling av detta slag (se kapitel 8).

Företagen

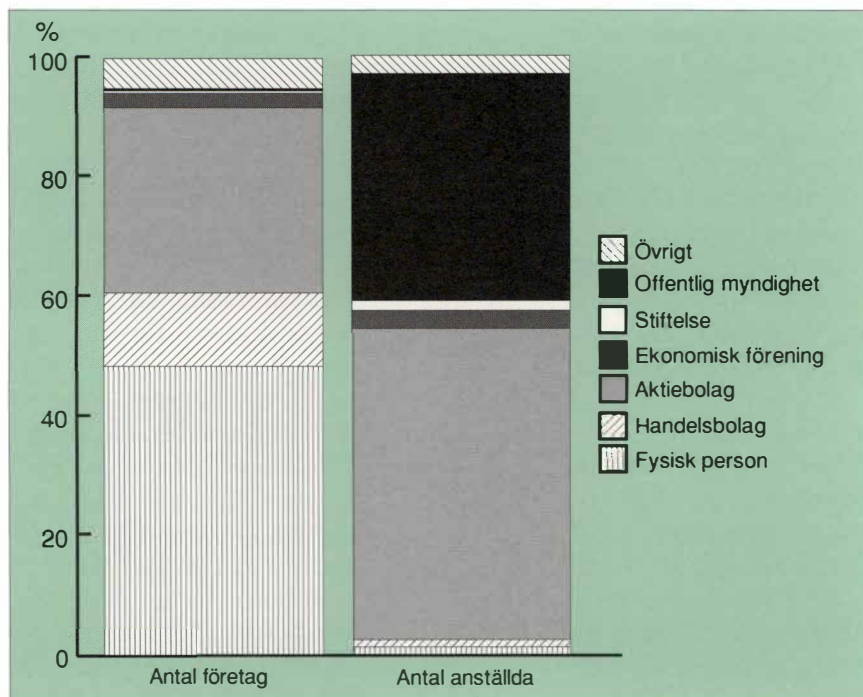
Det är nu dags att gå ytterligare ett steg ned mot mikronivån. Vi skall i detta avsnitt ägna oss åt företagen. Vad är egentligen ett företag? Det kan betraktas som en organisation som producerar varor och/eller tjänster genom att utnyttja olika slag av resurser i syfte att uppnå ett eller flera mål som organisationens medlemmar (ägarna) eftersträvar. Detta mål är vanligen relaterat till företagets vinst med innebörden att företaget skall uppnå en viss vinstnivå eller så hög vinst som möjligt.

Innan ett företag bildas måste ett antal olika frågor besvaras. Vem eller vilka fattar besluten? Vem eller vilka ansvarar för företagets förpliktelser? Hur skall vinsten delas? Dessa och andra frågor regleras i olika kontrakt. Den kanske viktigaste frågan i detta sammanhang är ägarnas ställning. Det finns flera olika typer av sådana kontrakt, varför man skiljer mellan olika ägandeformer.

Det allra vanligaste är att företaget utgörs av en fysisk person (=enskild individ). Även om det finns flera anställda i företaget kan det röra sig om denna ägandeform.

När det gäller något större företag är det dock vanligast att de är juridiska personer. Den vanligaste av dessa ägandeformer är aktiebolaget. I detta fall tillskjuter ägarna finansiellt kapital genom att förvärva aktier i företaget. Om företaget råkar i svårigheter behöver ägarna endast riskera det satsade kapitalet. För många aktiebolag kan aktierna köpas och säljas på en marknad – aktiemarknaden (se kapitel 9). Ledningen för aktiebolaget handhas av den verkställande direktören och styrelsen. Aktieägarna utövar kontroll över företaget på bolagsstämman, varvid rösträtten är knuten till antalet innehavda aktier. En aktieägare som är missnöjd med företagets skötsel kan också välja att sälja sina aktier. Aktiebolagsformen är helt dominerande när det gäller de större företagen.

Figur 5:8. Företag och anställda fördelade på juridisk form 1989 (i procent)

Källa: Statistisk årsbok

Ett alternativ till aktiebolaget utgör handelsbolaget. Även det är en juridisk person. Ett handelsbolag har flera ägare som kan vara fysiska eller juridiska personer. Hur företaget skall ledas och vinsten fördelas avtalas mellan ägarna. Till skillnad från aktiebolagsformen svarar de inte endast för det satsade kapitalet, utan är personligen tvungna att fullfölja företags förpliktelser.

Även ekonomiska föreningar och stiftelser är juridiska personer. En ekonomisk förening är en sammanslutning av flera personer, där de enskilda medlemmarna i stället för kapital också kan tillskjuta exempelvis egen arbetsinsats eller insatsvaror. Medlemskapet är öppet och varje medlem har en röst. Överskottet fördelas i relation till insatsen. En stiftelse bildas då någon anslagit medel som i egenskap av självständig förmögenhet skall tjäna ett visst ändamål, exempelvis forskning.

Hur fördelar sig företagen på olika ägandeformer? Det framgår av figur 5:8 som är baserad på SCB:s centrala företags- och arbetsställeregister där definitionen av "företag" är relativt vid. Sålunda inkluderas offentliga myndigheter och vissa ideella föreningar. Som framgår av denna figur var 1989 knappt hälften av företagen fysiska personer. Aktiebolagen svarade för över 30 procent och handelsbolagen för drygt 12 procent. Mätt i antalet anställda var dock aktiebolagen i särklass störst. Något över hälften av det totala antalet anställda var anställda i aktiebolag. Går man ned till näringsnivå kan man bl.a. konstatera att över 90 procent av alla jordbruksföretag var fysiska personer och att aktiebolagen var den vanligaste företagsformen i SNI 2, 3, 4, 6 och 8.

Utöver ägandeformerna är det vissa andra begrepp som är viktiga att hålla isär. Sålunda bör man skilja mellan "företag", "arbetsställe" och "koncern". *Arbetsstället* är ett statistiskt begrepp och används framför allt i SCB:s statistik. Det utgör en lokalt fristående produktionsenhet inom ett företag. Ett storföretag kan ha 20-30 olika arbetsställen runt om i landet.

Koncern kallas en grupp av företag som hålls samman genom ägarsamband. Som regel består detta samband i att ett moderföretag äger ett eller flera dotterföretag. (Eftersom det oftast rör sig om aktiebolag talar man om moder- respektive dotterbolag.) Moderbolagets inflytande kan variera beroende på hur mycket

det äger av dotterbolaget. Under alla omständigheter ger koncernbildning upphov till en koncentration av beslutsrätten.

Gränserna är emellertid flytande inom detta område. Under de senaste decennierna har det blivit vanligt med "divisionalisering" inom storföretagen. Det innebär att delar av dessa företag får en mycket stor självständighet. Därmed erhålles en organisationsform som uppvisar stora likheter med en koncern, utan att det rör sig om en sådan.

Enligt det centrala företags- och arbetsställeregistret (se ovan) fanns det 1989 drygt 508 000 företag och nästan 600 000 arbetsställen i landet. Av dessa företag (som också bl.a. omfattar offentliga myndigheter) hade

- 31,8 procent åtminstone 1 anställd
- 11,1 procent mer än 4 anställda
- 1,2 procent minst 50 anställda
- 0,6 procent minst 100 anställda
- 0,2 procent minst 500 anställda.

Dessa siffror visar att flertalet *företag* inte hade någon anställd och att nästan 90 procent av företagen hade mindre än fem anställda. I jordbrukssektorn rörde det sig t.o.m. om mer än 99 procent. Vidare framgår att storföretagen (företag med minst 500 anställda) svarade för en försvinnande liten del av det totala antalet företag. I tillverkningsindustrin (SNI 3) där andelen företag i denna storleksgrupp stod för en relativt stor andel (0,6 procent) var emellertid över hälften av antalet anställda verksamma inom dessa företag.

Sverige har en mycket hög företagskoncentration, vilket innebär att få företag står för en stor del av sysselsättningen (eller omsättningen). Även om det inte föreligger några aktuella mätningar inom området är det mycket som talar för att koncentrationen successivt ökat under efterkrigstiden. Koncentrationsförhållandena påverkas av nyetableringar, nedläggningar, expansion av redan befintliga företag och fusioner (sammanslagningar). Framför allt har fusionsverksamheten tidvis varit mycket omfattande. Det gäller inte minst senare delen av 80-talet.

Vem äger de svenska företagen? Det övervägande flertalet är privata. Det finns dock även stats- och kommunägda företag.

SJ, LKAB och Systembolaget är exempel på statliga företag. Inom den privata sektorn förekommer ibland så kallat kooperativt ägande, där företagsformen normalt utgörs av en ekonomisk förening. Den svenska konsumentkooperationen med Kooperativa förbundet (KF) som central organisation är ett sådant exempel. Andra exempel finner man inom bostadsförvaltningen där HSB och Svenska Riksbyggen också är kooperativa företag. Under de senaste decennierna har företag som ägs av de anställda också blivit vanligare.

Hur förhåller det sig då med ägandet i de privata företagen? För företag med färre än 200 anställda är ägare och företagsledare normalt identiska. Detta förhållande är också mycket vanligt när det gäller större företag. I storföretagen – de som har 500 anställda eller fler – är ägandeförhållandena mera komplicerade. Där skiljer sig företagsledning och ägare vanligen åt, samtidigt som det finns ett relativt stort antal olika ägare. Dessa företag utgör nästan undantagslöst aktiebolag. Ägandet är ofta fördelat på många händer, även om en stor del av aktiekapitalet och inflytandet är koncentrerat till några få aktieägare.

Vilka är då ägarna till de stora företagen? Tidigare dominerade fysiska personer på ägarsidan. På 60-talet fanns det 17 stora ägarsfärer inom svensk industri, varav 14 var familjedominerade. Den mest kända var Wallenbergssfären som fortfarande har ett mycket stort inflytande inom svenskt näringsliv. I dag har de stora ägarfamiljerna dock relativt mindre betydelse. *Institutioner* av olika slag har fått större vikt. Till denna kategori hör investmentbolag (äger och förvaltar aktier i andra företag), stiftelser, försäkringsföretag och olika typer av fonder. Det är också vanligt att andra företag än de som ovan hänfördes till institutionerna är stora aktieägare. Ibland förekommer det att olika företag har betydande intressen i varandra (s.k. korsäggande).

Antalet aktieägare i de stora företagen har ökat. Ändå har koncentrationen i ägandet samtidigt blivit större – åtminstone i vissa avseenden. Enligt en tämligen färsk utredning på området har den störste ägarens genomsnittliga andel av aktiekapitalet (i aktiebolag med minst 500 anställda) ökat från 20 procent 1970 till 29 procent 1988. Andelen av röstetalet ökade under samma period från 27 till 41 procent. (Anledningen till avvikelserna mellan andelarna av aktiekapitalet och röstetalet är att vissa företag ger ut aktier som har olika rösträtt.)

Vilka är de viktigaste privata svenska storföretagen? I tabell 5:1 visas de 15 största svenska företagen (koncernerna) med avseende på antalet anställda under 1989. Tolv av företagen kan karakteriseras som industriföretag och inom denna kategori är åtminstone hälften i huvudsak verksamma inom verkstadsindustrin. Fem av dessa verkstadsföretag, Electrolux, ABB, Volvo, Ericsson och Saab-Scania, finns med bland de sex största företagen. Det kan i detta sammanhang inskjutas att alla dessa företag – med undantag av Volvo – tillhör Wallenbergssfären. Dit hör även det återstående av de sex största företagen, Stora. Bland de företag som inte kan rubriceras som "industriföretag" sysslar två i huvudsak med byggnadsverksamhet och ett med varuhandel.

Om man i stället för antalet anställda använder omsättningen som storleksmått blir inte industriföretagens dominans lika tydlig. Handelsföretag som ICA och Axel Johnson, banker som Nordbanken, Handelsbanken och S-E-banken och försäkringsbolag som Skandia och SPP-Trygg Hansa hamnar då relativt högt upp på listan. Även i detta fall ligger emellertid de ovan nämnda industriföretagen långt framme. Volvo utgjorde det i detta avseende största företaget.

Tabell 5:1 omfattar inte de stora statliga affärsverken (se kapitel 10). Postverket, SJ, Televerket och Vattenfall tillhör de verkliga storföretagen med avseende på antalet anställda. Dessamma gäller stiftelsen Samhall. Eftersom dessa företag verkar under något andra betingelser än de övriga företagen har de inte inkluderats.

Det bör observeras att siffrorna i tabell 5:1 inte endast omfattar respektive företags inhemska verksamhet utan också den utländska. Några av dem har större delen av sin personal i utlandet. Som exempel kan nämnas att SKF 1988 hade drygt 87 procent av sina anställda i utlandet och Electrolux något under 80 procent. De stora svenska industriföretagen har inte endast en omfattande export, utan bedriver också en stor del av sin produktionsverksamhet i utlandet (se kapitel 11).

Ändå står dessa storföretag för en stor del av den inhemska sysselsättningen. De tio största företagen i detta avseende svarade 1988 för ca 7 procent av hela sysselsättningen i landet. Även denna siffra ger en uppfattning om koncentrationen i näringslivet.

Tabell 5:1. Sveriges största privata företag (koncerner) med avseende på antalet anställda 1989

<i>Rang</i>	<i>Företag</i>	<i>Näring</i>	<i>Beskrivning</i>	<i>Antal anställda</i>
1	Electrolux	SNI 3	Verkstadsindustri (hushållsapparater)	152 900
2	ABB ¹⁾	SNI 3	Verkstadsindustri (elektriska produkter)	92 200
3	Volvo	SNI 3	Verkstadsindustri (bilar)	78 700
4	Ericsson	SNI 3	Verkstadsindustri (telekommunikationsutrustning)	67 200
5	Stora	SNI 3	Skogsindustri	53 300
6	Saab-Scania	SNI 3	Verkstadsindustri (bilar och flygplan)	48 700
7	SKF	SNI 3	Verkstadsindustri (kullager)	46 700
8	Skanska	SNI 5	Byggnadsindustri (även fastighetsförvaltning)	29 500
9	Procordia	SNI 3	Livsmedels- och kemisk industri	27 800
10	Kooperativa Förbundet (KF)	SNI 6	Varuhandel (även olika slag av tillverkningsindustri)	27 700
11	Sandvik	SNI 3	Järn och stål (även verkstadsindustri)	26 800
12	Trelleborg	SNI 3	Blandad industri (även extraktiv industri)	26 400
13	Nordstjernan	SNI 5	Byggnadsindustri (även tillverkningsindustri)	24 800
14	SCA	SNI 3	Skogsindustri	23 700
15	Nobel Industrier	SNI 3	Kemisk industri och verkstadindustri (bl.a. försvarsmateriel)	22 200

¹⁾ Företaget är endast till hälften svenskt. Det totala antalet anställda har därför dividerats med två.

Staten och näringslivet

Som framhållits redan i kapitel 2 är Sverige till övervägande del en marknadsekonomi. Det viktigaste undantaget är den offentliga tjänsteproduktionen. I några av näringarna – främst SNI 2 och 3 – är företagen i hög grad utsatta för internationell konkurrens. I några av dessa fall måste de anpassa sig till priser som bestämts av utbud och efterfrågan på världsmarknaden. Många produkter, exempelvis flertalet tjänster, handlas inte internationellt, vilket inte hindrar att konkurrensen ändå kan vara betydande. På några områden har emellertid staten av olika skäl valt att sätta marknadskrafterna ur spel.

Ett sådant exempel gäller livsmedelsproduktionen. Som framgår av kapitel 11 har Sverige traditionellt varit anhängare av frihandel. Jordbruket utgör dock ett undantag från denna princip. Med hjälp av importavgifter hålls de svenska jordbrukspriser högt över de priser som råder på världsmarknaden samtidigt som subventionsinslagen är betydande. Skyddet berör inte endast livsmedelspriserna utan även delar av livsmedelsindustrin. Särbehandlingen av livsmedelsproduktionen har gjort den till föremål för regleringar av olika slag. *Jordbrukspolitik* är inte något unikt för Sverige utan förekommer i de flesta industrialiserade länder, vilket sammanhänger med att denna sektor i sådana länder under lång tid utgjort en stagnerande del av samhällsekonomin. För Sveriges del har det primära målet med jordbrukspolitiken varit att upprätthålla en viss egen livsmedelsförsörjning (för att undvika livsmedelsbrist vid en avspärrningssituation) och att samtidigt uppnå en viss inkomstnivå för dem som är verksamma inom sektorn.

Sedan mitten av 60-talet har Sverige fört en aktiv *regionalpolitik*. Från början var denna politik i första hand inriktad på Norrlandslänen. Avflyttningen från Norrland till andra delar av landet var betydande, vilket var en följd av att denna landsdel var överrepresenterad av näringsområden med ett stagnerande eller vikande arbetskraftsbehov. Senare har intresset förskjutits även till andra delar av landet. Numera är statsmakterna inställda på att skapa "regional balans", som främst kan tolkas som en strävan att sprida det ekonomiska framåtskridandet någorlunda jämnt över landet. Olika stödformer förekommer inom regionalpolitiken. En viss förskjutning mot

direkt sysselsättningsstöd kan konstateras. Även lokaliseringen av olika offentliga myndigheter har använts som ett medel att påverka det regionala mönstret.

Industripolitik (näringspolitik) är ett område som gränsar till regionalpolitiken. Sådan politik bedrevs intensivt under senare delen av 70-talet och 80-talets inledande år. Som nämnts tidigare i detta kapitel drabbades flera branscher, bl.a. stålindustrin och varven, av stora problem i samband med den ekonomiska krisen under 70-talet. För att förhindra en alltför drastisk avveckling av företag (med betydande lokala sysselsättningseffekter) utgick ett betydande stöd till dessa branscher. Subventioner, kreditgarantier och lån på gynnsamma villkor var de viktigaste stödformerna.

Till sist bör ett område nämnas som sannolikt blir allt viktigare i framtiden: *miljöpolitiken*. Det förekommer flera olika lagar vars syfte är att begränsa negativa miljöeffekter som exempelvis föroreningar av luft och vatten och som därmed påverkar näringslivets förutsättningar. Ett sådant exempel är miljöskyddslagen (1969) som ger myndigheterna rätt att ingripa mot "miljöfarlig verksamhet". Under senare år har flera viktiga beslut tagits på miljöområdet. Fyra stora älvar i Norrland skall skyddas från vattenkraftutbyggnad. Kärnkraften skall avvecklas på sikt. Utsläppen av svavel- och kväveoxider samt koldioxid skall begränsas kraftigt.

Produktionsresultatet – hur används det?

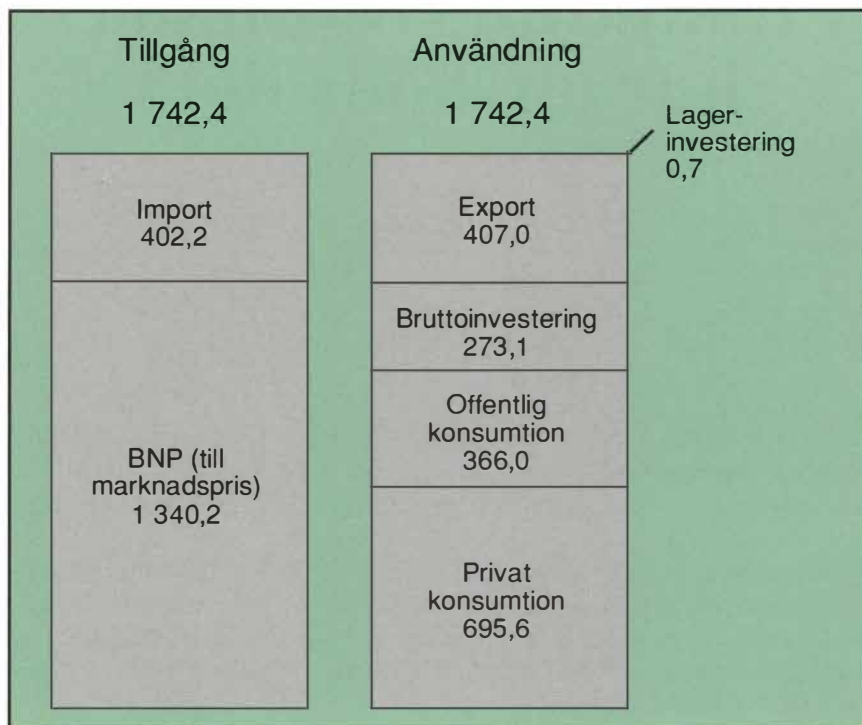
Efter att i förra kapitlet ha studerat var och hur produktionen i Sverige uppkommer, övergår vi i det här kapitlet till att se närmare på användningen av produktionsresultatet. Detta kan användas på tre sätt: till konsumtion eller investering inom landet samt till export. Vi studerar i det här kapitlet huvudsakligen den privata konsumtionens och de privata investeringarnas sammansättning och utveckling. Kapitlet avslutas med en kort genomgång av den ekonomiska politik som påverkar konsumtion och investering.

Försörjningsbalansen

De realekonomiska aktiviteterna som äger rum i ett land under ett år sammanfattas i den statistiska sammanställning som kallas försörjningsbalansen (figur 6:1). Det är den kanske enskilt viktigaste redovisningen av ett lands ekonomi. I försörjningsbalansen redovisas som tillgångar dels de varor och tjänster som producerats inom landet, dels de som härrör från andra länder i form av import. Dessa tillgångar kan sedan användas för konsumtion, investering eller export. Konsumtionen, investeringarna och exporten minus importen ger alltså storleken på BNP. Uppställningen är densamma som presenterades i kapitel 3 när BNP beräknades från användningssidan.

Även lagerökningar utgör en form av investering, eftersom de kan användas till konsumtion, investering eller export under påföljande år. Under 1990 ökade lagren med en knapp miljard.

Figur 6:1. Försörjningsbalansen 1990 (miljarder kronor)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

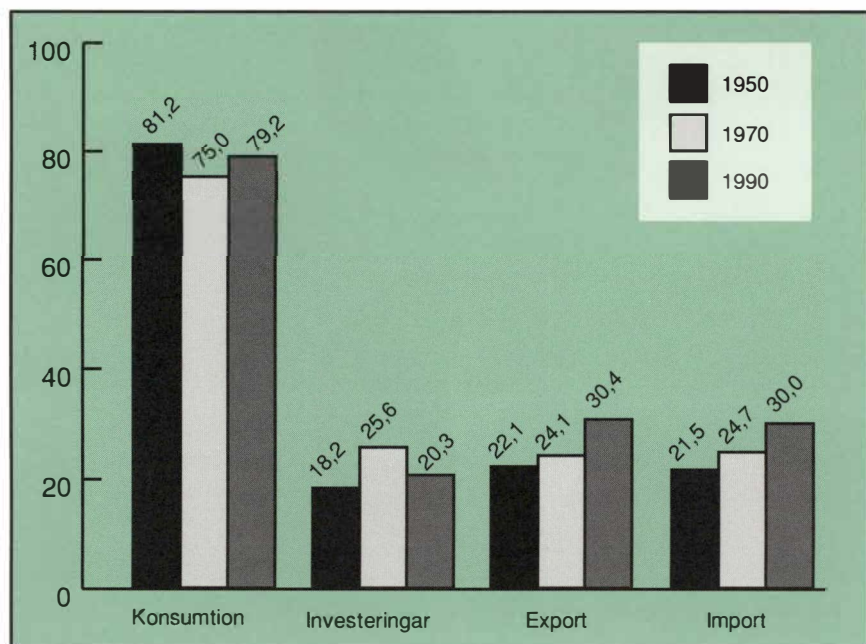
Lagerinvesteringarna kan även vara negativa. Det innebär att tidigare uppbyggda lager minskar, med andra ord att användningen varit större än tillgången under det året.

Hur har produktionsresultatet använts i den svenska samhällsekonomin? Om man går 100 år tillbaka i tiden var konsumtionsandelen mycket hög. I slutet på 1800-talet användes omkring 90 procent av BNP till konsumtion. Konsumtionsandelen har sedan sjunkit successivt under 1900-talet. Konsumtionen har ersatts av en ökande andel investeringar. De var en huvudorsak till den ökade tillväxten under en stor del av detta århundrade, vilket framhållits tidigare. I figur 6:2 nedan visas hur användningen av produktionen utvecklats sedan 1950. Den privata konsumtionens andel sjönk något fram till 1970-talet. Därefter har den åter ökat. I dag svarar konsumtionen för ungefär 80 procent och investeringarna för ungefär en femtedel av BNP.

Ett annat huvuddrag i utvecklingen är den snabba tillväxten av utrikeshandeln. I ett längre tidsperspektiv har utrikeshandeln i Sverige liksom i flertalet andra länder utgjort en allt viktigare del av ekonomin. I Sverige låg exportens och importens andel av BNP på mellan 15 och 20 procent från 1870-talet fram till 1950. Viss uppgång skedde före 1890 och under 1920-talet medan nedgångar ägde rum kring sekelskiftet och på 1930-talet. Både exporten och importen har ökat från att motsvara ungefär en femtedel av BNP 1950 till ungefär en tredjedel i nuläget. En allt större del av både produktionen och användningen i Sverige utgörs med andra ord av produkter som handlas på de internationella marknaderna.

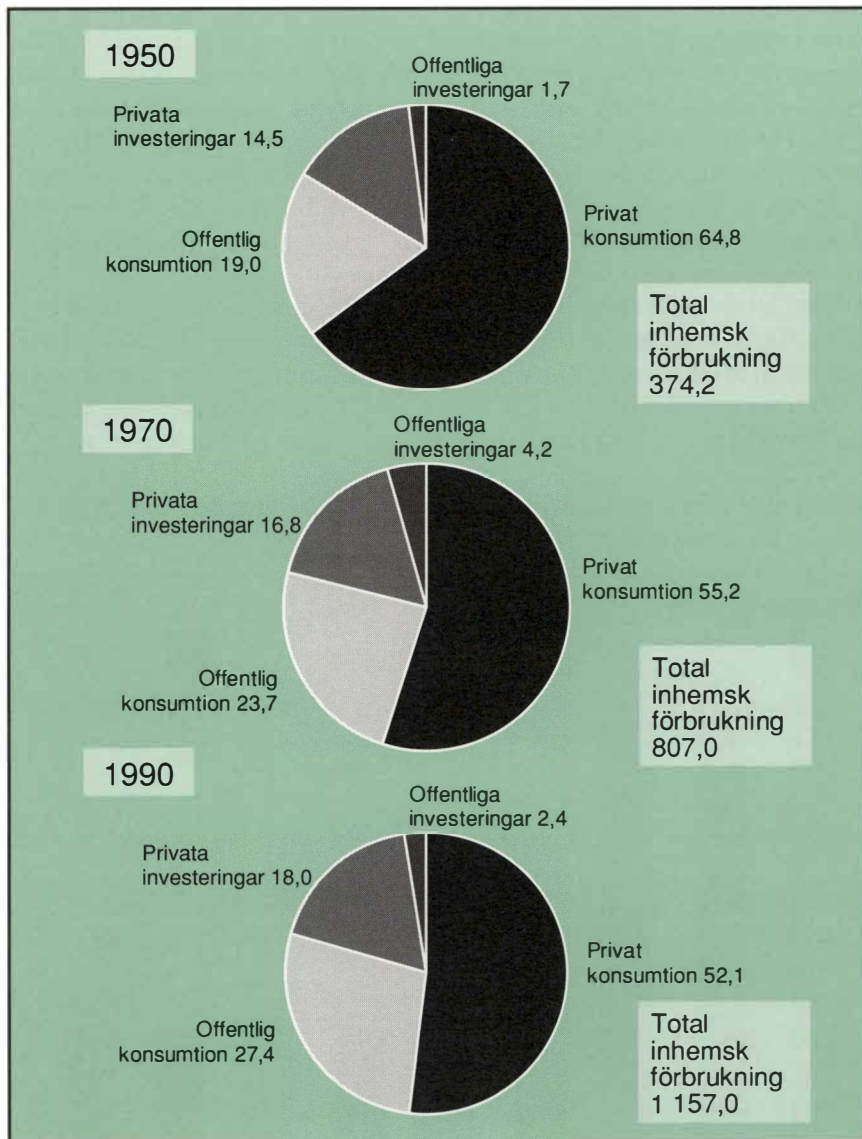
Om man närmare studerar fördelningen mellan privat och offentlig användning finner man en tydlig trend. Den offentliga konsumtionens andel har ökat på bekostnad av den privata. All konsumtion tillfaller i slutänden individerna i samhället, men en förskjutning har skett mot konsumtion i offentlig regi. Att

Figur 6:2. Konsumtionen, investeringar, export och import i procent av BNP

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

Figur 6:3. Fördelning på privat och offentlig användning (i procent) samt total inhemsk förbrukning (miljarder kronor, 1988 års priser)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

den offentliga konsumtionen i Sverige ökat i förhållande till den privata kan ha flera orsaker. Efterfrågan på tjänster som i Sverige bjuds ut av offentliga sektorn, exempelvis sjukvård, har ökat. Det har vidare skett en förskjutning från privat till offentligt, exempelvis av barnomsorg från privata dagmammor till daghem. Det är ingalunda självklart vad som i ett samhälle skall tillhandahållas av den privata respektive offentliga sektorn. Delvis är det en politisk fråga, som också sammanhänger med det ekonomiska systemet (se kapitel 2).

Både konsumtion och investering har ökat mycket under efterkrigstiden. En genomsnittssvensk konsumerar i dag mer än dubbelt så mycket som 1950 och trots den dåliga tillväxten under 1970- och 1980-talen 35 procent mer än 1970. Därtill har den offentliga konsumtionen flerdubblats sedan 1950 och ökat med över 50 procent sedan 1970.

Investeringarna i Sverige är i huvudsak privata. Det är också de privata investeringarna som vuxit mest under efterkrigstiden. Snabbast var ökningen under 1950- och 1960-talen. De offentliga investeringarna svarar för en mycket liten del av den totala användningen i samhället. Huvuddelen av de senare är investeringar i kommunerna. Offentliga investeringar är den enda del av produktionens användning som minskat under perioden sedan 1970.

När det gäller produktionens fördelning mellan konsumtion och investering har flertalet med Sverige jämförbara länder en liknande fördelning. En investeringsandel på 20 procent är vanlig i västländer, men även i många av de mer utvecklade länderna. Schweiz, Norge, Japan liksom Sydkorea är exempel på länder med en jämförelsevis hög investeringsandel. I de fattigare länderna i världen går en större andel av produktionen till konsumtion. Så var också fallet med Sverige före vår utveckling mot ett industrialiserat samhälle. Utrikeshandelns andel av ekonomin är hög i Sverige. Generellt har små länder relativt sett större utrikeshandel än stora. Utrikeshandelns snabba tillväxt är dock gemensam för nästan alla länder i världen.

Efter att nu ha studerat försörjningsbalansens sammansättning och utveckling koncentrerar vi framställningen huvudsakligen på förbrukningen inom den privata sektorn. Offentlig

konsumtion och offentliga investeringar beskrivs närmare i kapitel 10 och utrikeshandeln med varor och tjänster i kapitel 11.

De privata investeringarna

De privata investeringarna utvecklas tämligen oregelbundet och visar stora variationer från år till år. Investeringarna fluktuerar i ett mönster som liknar konjunkturcyklerna. Investeringarnas förändringar är i själva verket en viktig faktor bakom konjunkturmönstret.

Vi har tidigare konstaterat att investeringar kan göras i materiellt kapital och kunskapskapital. Här berörs endast det materiella kapitalet, eftersom det är det enda som redovisas i NR. Investeringar i realkapital delas in i två kategorier. Den ena är fast realkapital som består av dels *byggnadsinvesteringar* (byggnader och anläggningar) dels *maskininvesteringar* (maskiner och transportmedel). Den andra formen av investering är i rörligt realkapital, främst lagerinvesteringar. De sistnämnda kan vara positiva eller negativa och har betydelse för bland annat konjunkturläget. Fortsättningsvis redovisar vi enbart utvecklingen av det fasta realkapitalet.

Tabell 6:1. Investeringarna i fast realkapital i Sverige 1950, 1970 och 1989 (1985 års priser, miljarder kronor)

	1950	1970	1989
Bruttoinvesteringar	60,2	169,8	247,0
varav privata	54,2	135,8	218,0

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

Det privata näringslivet svarar som sagt för huvuddelen av bruttoinvesteringarna. Det är också dessa som stått för ökningen i investeringsvolymen sedan 1970. Under 1950- och 1960-talen, då investeringarna ökade som mest, var den genomsnittliga årliga ökningen drygt 5 procent. Under 1970-talet var investeringarna låga, och den årliga ökningen var mindre än 1 procent. Under en period från 1976 var de särskilt låga och först 1985 var investeringarna åter uppe i samma volym som

1976. Under perioden 1980–1988 har investeringarna ökat med i genomsnitt 2,9 procent per år. Under 1980-talet står de privata investeringarna för hela ökningen av investeringsvolymen. De svenska företagen har därtill investerat i stor utsträckning utomlands – något vi återkommer till i slutkapitlet. Under några av de senaste åren har investeringarna i utlandet i många svenska storföretag varit större än investeringarna inom landet.

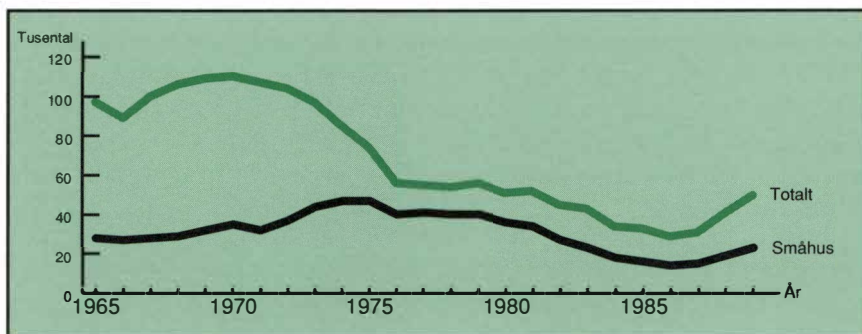
Tabell 6:2. Investeringar i privata näringslivet fördelat på sektorer 1988 (miljarder kronor)

	Byggnads- investeringar	Maskin- investeringar	Totalt
Jordbruk, skogsbruk, jakt och fiske	2,4	5,6	8,0
Extraktiv industri	0,4	0,7	1,1
Tillverkningsindustri	8,4	33,5	41,9
El-, gas-, vatten-, värmeverk	8,0	3,8	11,8
Byggnadsindustri	1,4	3,3	4,7
Handel, hotell, restaurang	4,2	15,4	19,6
Samfärdsl, post och tele	7,6	15,4	23,0
Bank, försäkring, fastighet, uppdrag	66,2	9,5	75,7
Privata tjänster	0,9	3,0	3,9
Övrigt			2,5
Totalt			192,2

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

De största investeringarna återfinns i den sektor som omfattar fastigheter, eftersom huvuddelen av bostadsbyggandet återfinns här. De största maskininvesteringarna görs inom tillverkningsindustrin. Även inom handel, hotell och restaurang samt transportsektorn görs stora maskininvesteringar.

Bostadsbyggandet utgör en särskilt viktig del av investeringarna. Bostadsproduktionen var mycket hög under senare delen av 1960-talet. Därefter har bostadsbyggandet successivt minskat och var i slutet av 1980-talet bara ungefär tredjedelen så stort som på 1960-talet. Produktionen av småhus fortsatte att

Figur 6:4. Lägenheter i färdigställda hus i Sverige (tusental)

Källa: Statistisk årsbok

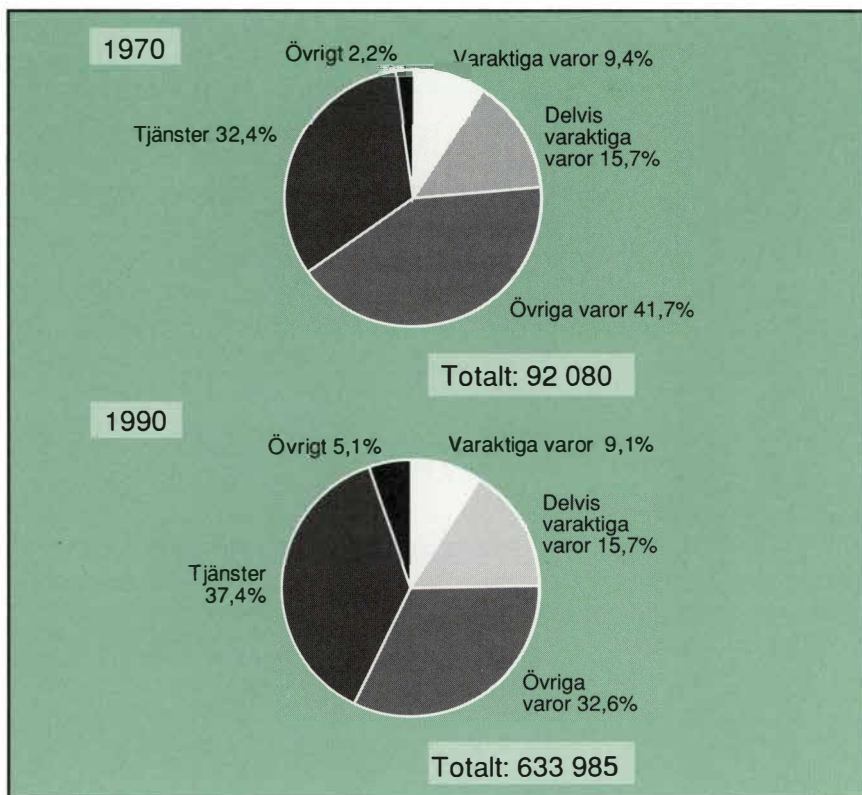
öka även under 1970-talet och har därmed väsentligt ökat sin andel av bostadsbyggandet. Den totala stocken av bostäder i Sverige var enligt Folk- och bostadsräkningen 1985 3,9 miljoner. Av dessa var knappt hälften bostäder i småhus.

Det är inte helt lätt att förklara vad som bestämmer storleken på de privata investeringarna. Som vi förklarat i kapitel 3 är bruttoinvesteringarna och kapitalförslitningen de flöden som påverkar realkapitalstockens storlek. Bruttoinvesteringarna bestäms bl.a. av ränteläget och företagens förväntningar om framtiden. En ytterligare faktor som blivit väsentlig när företagen internationaliserats och kapitalrörelserna släppts fria är huruvida företagen väljer att göra sina investeringar i Sverige eller utomlands. De offentliga investeringarna bestäms genom politiska beslut i kommunerna eller i riksdagen.

Den privata konsumtionen

Med privat konsumtion åsyftas all förbrukning som sker i hushållen och dess ideella organisationer. Den privata konsumtionen består idag till knappt två tredjedelar av varor och drygt en tredjedel av tjänster, vilket framgår av figur 6:5. Varukonsumtionen delas upp efter varornas varaktighet. Med varaktiga varor menas sådana där konsumtionen utsträcks under lång tid, och som ur hushållens synvinkel snarast är att betrakta som en investering. Exempel på sådana produkter är bilar, båtar och vitvaror.

Figur 6:5. Konsumtionen efter dess varaktighet (procent) samt totalt (miljoner, löpande priser)

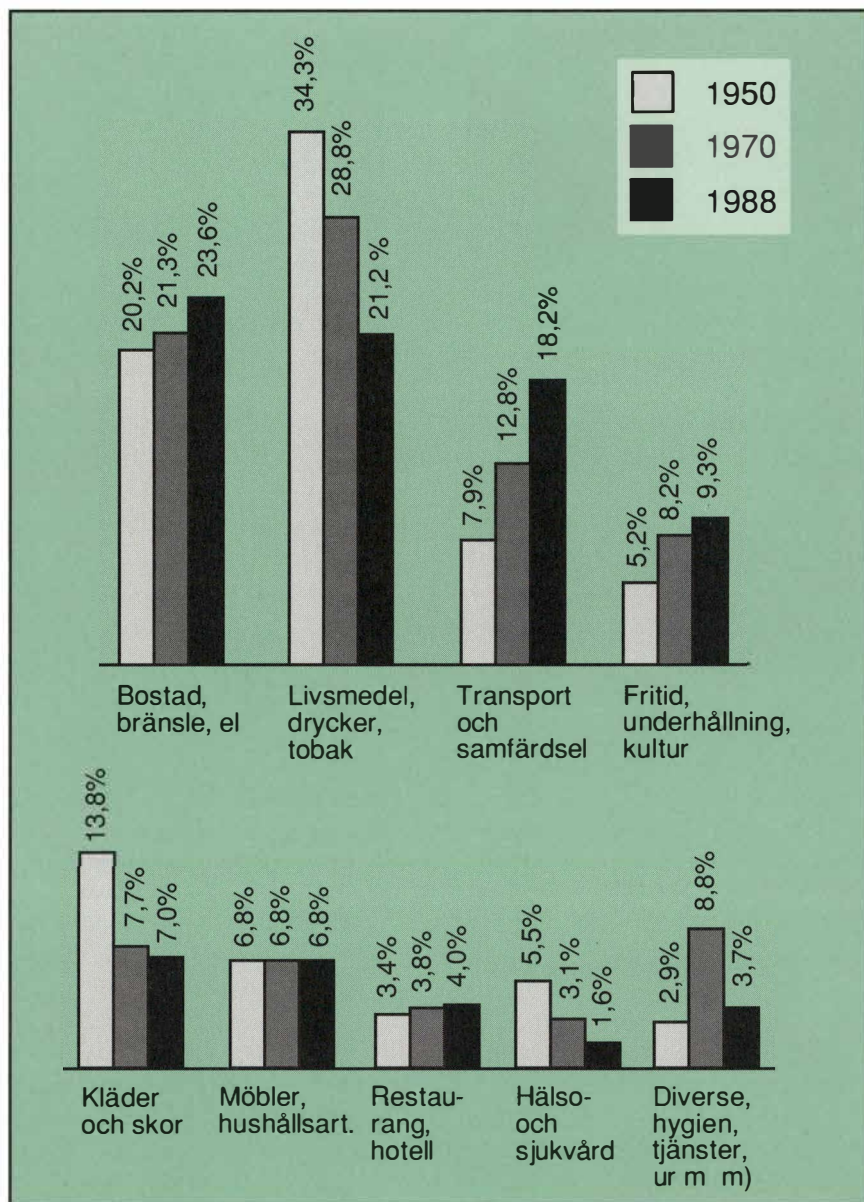
Anm: I "övrigt" ingår "turistnettot", vilket visar nettot av svenskars konsumtion i samband med turism och motsvarande utländska inköp av svenska produkter. 1990 ingår även konsumtion i hushållens ideella organisationer. Jämförbara siffror från 1950 saknas.

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB.

Den största delen av konsumtionen i Sverige består av icke varaktiga varor. Huvuddelen utgörs av livsmedelskonsumtion. Det har skett en förskjutning mot relativt mer konsumtion av varaktiga varor på de icke varaktiga varornas bekostnad. Även tjänstekonsumtionens andel har ökat under efterkrigstiden.

Konsumtionen i de svenska hushållen domineras i dag av utgifter för boende och livsmedel samt av transporter. Tillsammans svarar de tre grupperna för nära två tredjedelar av de

Figur 6.6. Den privata konsumtionen fördelad på ändamål (procent)

Källa: Nationalräkenskaperna SCB, SM N 1975:98. (Värdena från 1950 får tolkas med viss försiktighet på grund av ändrade definitioner av varu-grupperna 1963.)

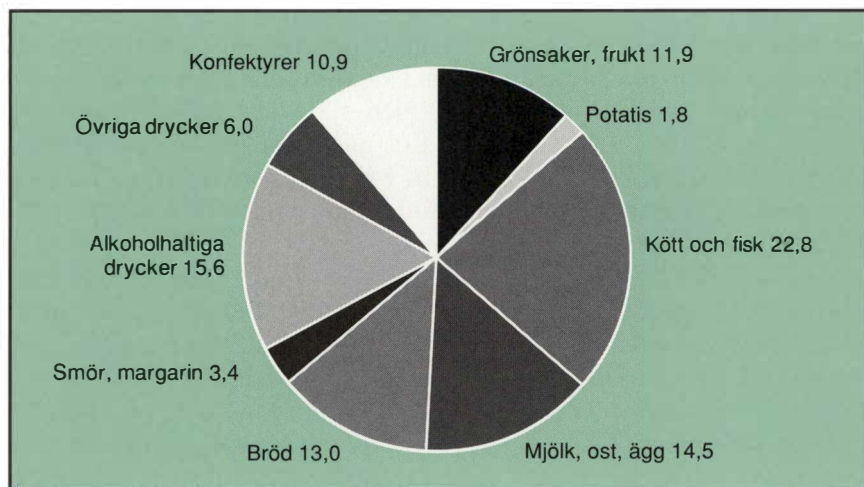
svenska hushållens konsumtion. Konsumtionen har naturligtvis alltid till stor del bestått av boende och mat, och så är förhållandet även i dag. Transporternas betydelse har emellertid ökat starkt på senare år. Lägg dock märke till att enbart privat konsumtion ingår, således är exempelvis den totala konsumtionen i samhället av hälso- och sjukvård betydligt större än vad som framgår ovan. När det gäller offentlig produktion räknas enbart erlagda avgifter in i privat konsumtion, medan resterande skattefinansierade del ingår i den offentliga konsumtionen.

Den största posten är *bostadskonsumtionen* som utgör cirka en fjärdedel av hela den privata konsumtionen. Med bostadskonsumtion menas de tjänster som sammanhänger med bostäderna, inte själva bostadsbyggandet, vilket ingår i investeringarna. Beräkningen av bostadskonsumtionen bygger på erlagda hyror i flerfamiljshus samt ett uppskattat nyttjandevärde för småhus och fritidshus. Till detta kommer förbrukning i form av elström, vatten, gas och fjärrvärme i hushållen. Bostadskonsumtionen bestäms till största delen av den totala mängden bostäder där småhus och framförallt fritidshusen ökat sin andel. Bostadskonsumtionens andel har ökat marginellt under efterkrigstiden.

Den näst största delen är konsumtion av *livsmedel* (inklusive drycker och tobak). Livsmedelskonsumtionen som helhet har minskat sin andel förhållandevis mycket sedan 1950, vilket beror på att med stigande inkomster ökar livsmedelsintaget relativt lite. Tobaksvaror svarar för drygt 10 miljarder. Hur svenskarna fördelade sin livsmedelskonsumtion under 1988 framgår av figur 6:7. Den totala livsmedelskonsumtionen var 114 miljarder. Störst del av livsmedelsbudgeten lade svenskarna på kött och fisk. Därefter följde alkoholhaltiga drycker, där spritkonsumtionen uppgick till 8 miljarder, konsumtionen av vin till närmare 5 och av öl till drygt 5 miljarder. Svenskarna lade också ner nästan lika mycket på godis som på frukt och grönsaker.

Transporter svarar för knappt en femtedel av den privata konsumtionen. Här ingår hushållens inköp och drift av transportmedel, kollektivtrafik samt post och telekommunikationer. Av transporterna utgörs en tredjedel av inköp av fordon, främst bilar. Svenskarnas bilinnehav har ökat markant under efterkrigstiden och i dag finns 420 personbilar på 1 000 invånare i

Figur 6:7. Svenskarnas "kostcirkel" – livsmedelskonsumtionens fördelning 1988

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

Sverige. Bilinköpen utgör närmare hälften av inköpen av varaktiga varor. De utvecklas mycket oregelbundet och under 1989 och 1990 minskade bilinköpen kraftigt jämfört med åren dessförinnan. Utvecklingen av den svenska bilparken visas i figur 6:8. I övrigt består gruppen transporter till knappt hälften av drift och underhåll inklusive bensin, till en tiondel av kollektivresor och till mindre än en tiondel av post- och telekommunikationer. Transport och samfärdsl är den post som ökat förhållandevis mest under efterkrigstiden.

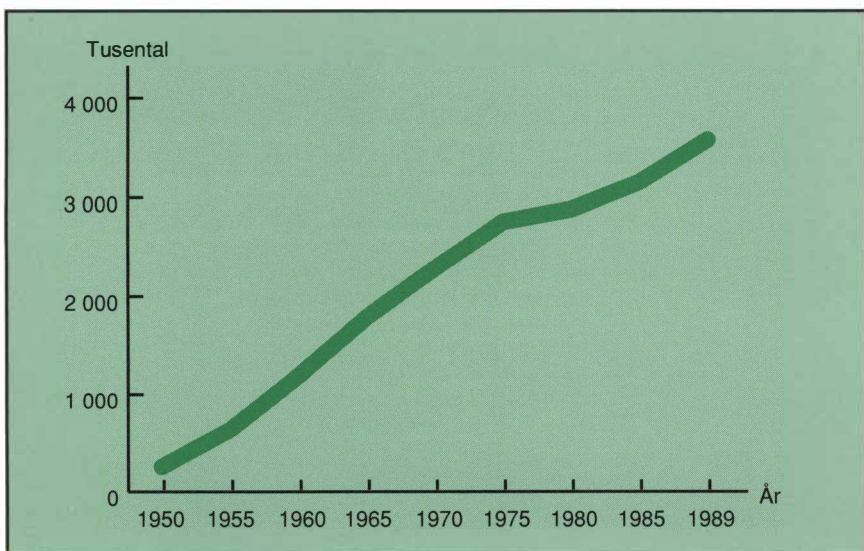
Fritid, underhållning och kultur är en annan sektor som ökat sin andel av konsumtionen. Den består till hälften av inköp av en stor mängd olika fritidsartiklar, däribland radio och TV. Underhållning i form av nöjen, fototjänster, TV-licenser m.m. svarar för en fjärdedel. Här ingår också det svenskarna spenderar på spel i form av tips, toto och Lotto med drygt 6 miljarder. Böcker och tidningar har minskat sin andel av vår konsumtion, och svarar för cirka 10 miljarder per år. Fritidskonsumtionen har ökat starkt under efterkrigstiden.

Resterande delar av konsumtionen utgörs av i storleksordning kläder och skor, möbler och husgeråd samt hotell och restaurangtjänster. Utgifterna för kläder och skor har minskat

sin andel av konsumtionen över åren. Gruppen diverse innehåller varor för personlig hygien (9 miljarder), juveler, ur, personliga tillhörigheter (6 miljarder), finansiella tjänster (5 miljarder) samt vissa övriga tjänster. I hälso- och sjukvård ingår inköp av läkemedel, glasögon samt patientavgifter för sjuk- och tandvård, vilka tillsammans utgör 5 miljarder. Den minskande andelen för hälso- och sjukvård beror inte på att sådan konsumtion minskat, utan på en förskjutning från privat till offentlig konsumtion inom detta område.

Den privata konsumtionen utgör ungefär hälften av bruttonationalprodukten eller bruttonationalinkomsten. Konsumtionen utvecklas betydligt stabilare än investeringarna. Den viktigaste förklaringen till den privata konsumtionens storlek är nationalinkomstens storlek. För hushållen gäller att den disponibla inkomsten (inkomst efter skatt och erhållna bidrag) i stor utsträckning bestämmer hushållens konsumtion. En viss betydelse har hushållens förmögenhet samt också räntenivån, när det gäller inköp av varaktiga varor som finansieras med lån. Under 1980-talet har värdestegringen på hushållens fastigheter och aktier bidragit till att hålla uppe den privata konsumtionen.

Figur 6:8. Registrerade personbilar i Sverige (tusental)

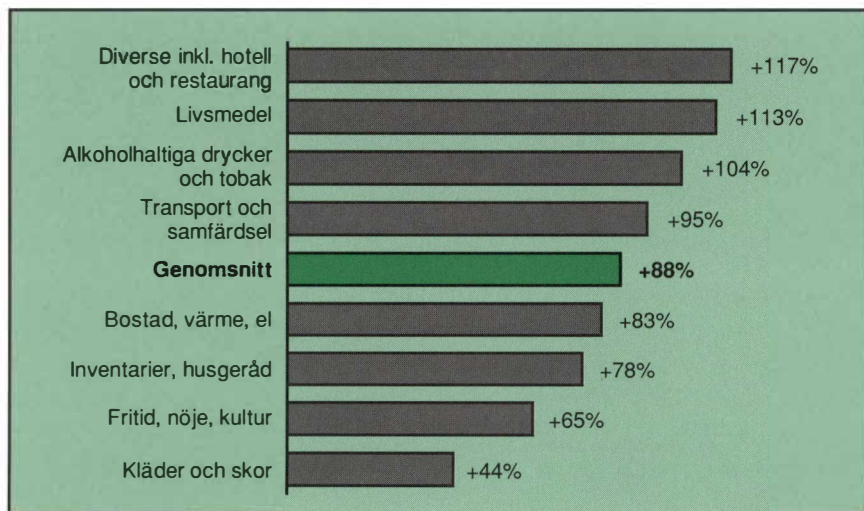

Källa: SM T, Statistisk årsbok

Hur konsumtionen fördelar sig på olika typer av varor och tjänster bestäms huvudsakligen av fyra faktorer. Relationen mellan priserna på olika varor och tjänster (relativpriserna) är viktig. Vidare är inkomstnivån betydelsefull även för vilka produkter som efterfrågas. I takt med stigande inkomster hos befolkningen ökar konsumtionen relativt sett mycket av produkter av mer umbärligt slag, medan efterfrågan på "basvaror" som mat och kläder ökar relativt sett lite (och dessutom förskjuts mot mat och kläder av mer "lyxbetonat slag"). Befolkningens smak, eller "preferenser", är också viktig för konsumtionsmönstret. Denna kan i sin tur påverkas av bland annat företagets marknadsföring men också av upplysning, mode, levnadsvanor etc. Slutligen är naturligtvis det tillgängliga utbudet av produkter styrande. Nya eller bättre produkter utvecklas och lanseras på marknaden, och på lite längre sikt förändras konsumtionen, exempelvis från radio till TV, video och satellitmottagare.

Inte bara volymutvecklingen av konsumtionen utan även priserna är av intresse. Priserna på de olika varugrupperna stiger i olika snabb takt. Prisutvecklingen under 1980-talet framgår av figur 6:9. I genomsnitt steg konsumentpriserna då

Figur 6:9. Konsumentprisernas förändring under 1980-talet

Källa: SM P, SCB

med 88 procent. Minst har priserna stigit på kläder och skor samt fritid, nöjen och kultur. Gruppen diverse inklusive hotell och restaurang samt livsmedel är de som stigit snabbast i pris.

Ekonomisk politik

På vilka olika sätt kan politiska åtgärder sättas in för att påverka konsumtionen och investeringarna? Man kan skilja på två typer av politik, dels generella åtgärder mot konsumtionen eller investeringarna som helhet, dels riktade eller selektiva åtgärder som skjuter in sig på konsumtionen av olika varor. De generella åtgärderna har i regel inte som syfte att påverka konsumtionen eller investeringarna, utan avsikten är i stället oftast att försöka påverka den allmänna ekonomiska utvecklingen vad gäller arbetslöshet, inflation eller utrikes balans. Denna politik kallas ofta för *stabiliseringspolitik* eller *konjunkturpolitik*.

Generella åtgärder som påverkar investeringarna består vanligen i så kallad *penningpolitik*. Den bestäms av riksbanken och går ut på att genom olika åtgärder påverka räntenivån i samhället. Genom att höja räntan försöker man minska investeringarna och genom en räntesänkning stimuleras desamma. Metoderna för detta förklaras närmare i kapitel 9, där de finansiella marknaderna beskrivs. Genom vissa riktade åtgärder kan man också försöka påverka investeringarna. Räntenivån ger också effekter på hushållens konsumtion, dels av varaktiga varor som finansieras med lån, dels genom att bland annat boendekostnaderna påverkas.

Regeringen kan via beslut i riksdagen använda sig av *finanspolitik* för att påverka konsumtionen men även investeringarna. Finanspolitiken verkar över statens budget, som antingen kan underbalanseras eller överbalanseras, beroende på om man vill stimulera eller bromsa konsumtionen. Den privata konsumtionen ökar om hushållens disponibla inkomster ökar. Det kan ske genom inkomstskattesänkningar eller genom att staten ökar sina bidrag (transfereringar) till hushållen. Om statsbudgeten från början är i balans kommer denna politik att leda till en underbalanserad budget. Staten kan vidare påverka prisnivån genom förändringar av den indirekta beskattningen (momsen) och därmed påverka konsumtionen. Storleken på den

offentliga konsumtionen och de offentliga investeringarna bestäms också genom direkta beslut i riksdagen.

Staten kan vidare försöka styra konsumtionen av olika varor i positiv eller negativ riktning. Ett sätt är genom ekonomiska styrmedel som kan vara subventioner eller punktskatter. Varor som man önskar stimulera konsumtionen av kan subventioneras. Exempelvis var mjölk under lång tid subventionerad, men dessa subventioner avskaffades vid början av 1991. Bostadskonsumtion har också varit relativt gynnad i Sverige genom förmånliga låne- och skattevillkor för bostäder. Konsumtionen kan också begränsas genom indirekta skatter. Alkohol, tobak och bensin är exempel på varor som är föremål för sådana punktskatter. Andra sätt att styra konsumtionen är genom direkta regleringar av marknaderna för olika varor, lagstiftning eller information.

Produktionsresultatet – hur fördelas det?

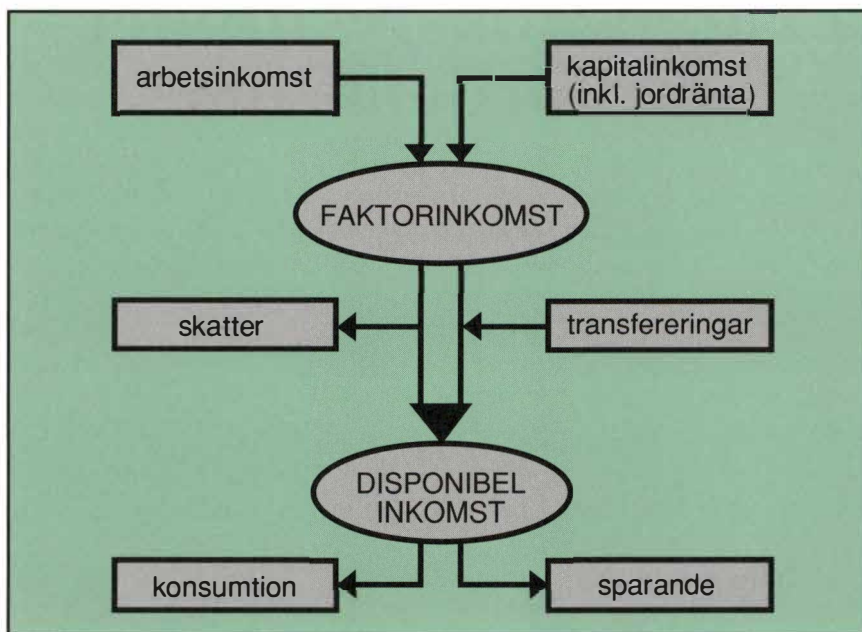
I detta kapitel behandlas inkomster och förmögenheter. Dessa begrepp har berörts tidigare i boken. Här kommer vi att gå igenom dem utförligare och framför allt behandla frågan ”för vem”.

Vi inleder kapitlet med att diskutera olika inkomstbegrepp samt att studera utvecklingen av den totala inkomsten för landets hushåll och inkomstens sammansättning. När det gäller fördelningen av inkomster och förmögenheter kan denna studeras ur flera synvinklar. Vi inleder med inkomsternas fördelning, och beskriver då först fördelningen mellan löner och övriga inkomster. Den brukar benämnas den funktionella inkomstfördelningen. Sedan följer en mer ingående beskrivning av inkomsternas fördelning på hushåll. Dels studeras skillnaderna mellan hushåll med små respektive stora inkomster, dels inkomsternas fördelning på olika hushållstyper. Därefter flyttar vi intresset till förmögenheten. Dess fördelning studeras huvudsakligen i samma perspektiv som inkomsterna. Kapitlet avslutas med en kort diskussion om fördelningspolitiken.

Inkomsterna

Inkomsterna kan mätas såväl på makronivå, dvs. för alla sektorer i ekonomin tillsammans, som för enskilda sektorer såsom hushållssektorn och offentliga sektorn eller för enskilda aktörer i ekonomin, exempelvis ett enstaka hushåll. I det här sammanhanget är hushållssektorn den viktigaste sektorn. Den er-

Figur 7:1. Olika inkomstbegrepp

håller också den övervägande delen av nationalinkomsten. Vi kommer att koncentrera intresset till fördelningen bland hushållen i det här kapitlet. Olika inkomstbegrepp visas i figur 7:1. Inkomsten kan ses ur det enskilda hushållets synvinkel eller för hela hushållssektorn tillsammans.

Inkomsterna genereras av de produktionsfaktorer som deltar i produktionen. Den så kallade *faktorinkomsten* består av arbetsinkomster och kapitalinkomster. Arbetsinkomsterna består huvudsakligen av löner, i vilka också inräknas de sociala avgifter företagen erlägger ovanpå den lönesumma som betalas till arbetstagaren. Kapitalinkomsterna är ersättningen till kapitalägarna i form av räntor, utdelningar m.m. Tidigare talade man även om ersättningen till den tredje kategorin produktionsfaktorer – jordräntan. Numera ingår avkastningen till jordägarna i kapitalinkomsterna. De utgör en del av det s.k. driftsöverskottet. På makronivå utgör summan av löner och driftsöverskott nettonationalprodukten till faktorpris (se kapitel 3). Om nettofaktorinkomsterna från utlandet adderas erhålles landets nettonationalinkomst (till faktorpris).

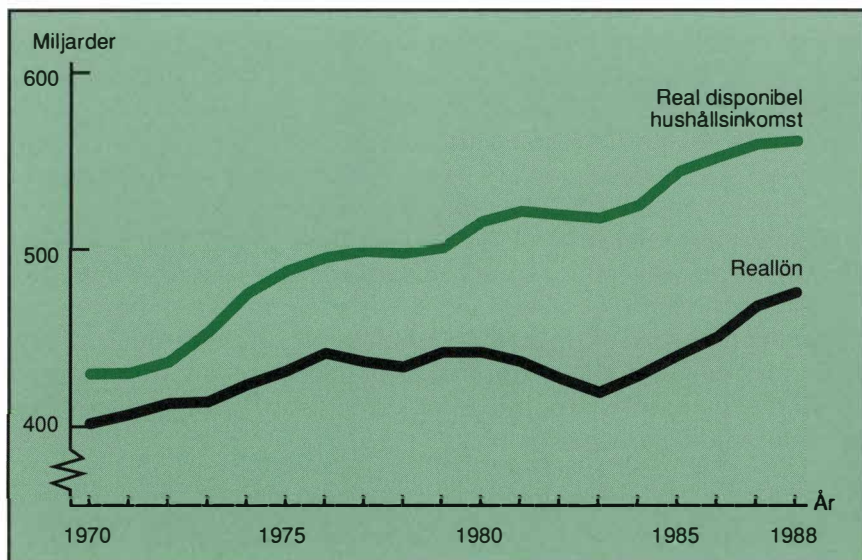
För att från faktorinkomsterna komma fram till den disponibla inkomsten måste två justeringar göras. Till hushållens faktorinkomster kommer ersättningar från offentliga sektorn i form av olika transfereringar. Transfereringarna består av pensioner, ersättning till sjuka, barnfamiljer, studerade, arbetslösa m.fl. Flera transfereringar – men inte alla – har till syfte att utjämna inkomstskillnader. Från faktorinkomsterna får dras de direkta skatter som inbetalas. Även skatterna kan ha en viss inkomstutjämnande effekt i den utsträckning skattesystemet är utformat så att personer med hög inkomst betalar en större andel av inkomsten i skatt än personer med låg inkomst. Faktorinkomster plus transfereringar minus skatter ger den *disponibla inkomsten*. Denna kan användas till konsumtion och till sparande som ökar förmögenheten. Skillnaden mellan faktorinkomster och disponibel inkomst kan ge en uppfattning om den inkomstutjämnande effekt som åstadkoms genom skatter och transfereringar.

Utvecklingen av inkomsten på makronivå

I kapitel 4 diskuterade vi huruvida BNP per capita kunde anses vara ett bra mått på ett lands välfärd. En kritik som då framfördes var att detta mått inte säger något om hur välfärden är fördelad. Fortsättningsvis i detta kapitel skall vi just studera inkomsternas och förmögenhetens fördelning. Först skall vi emellertid beskriva utvecklingen över tiden av hushållssektorns samlade inkomster. I figur 7:2 presenteras två olika sätt att betrakta inkomstutvecklingen för hushållen. Båda är räknade i 1988 års priser. Landets nationalinkomst tillfaller hushållen, offentliga sektorn samt företagen. I figuren visas *hushållens disponibla inkomster*. De består av hushållens faktorinkomster justerade med skatter och transfereringar. Vidare visas utvecklingen av de *reallöner* (exklusive sociala avgifter) som tillfaller hushållen.

Studerar man utvecklingen på längre sikt kan man konstatera att hushållens inkomster ökat över tiden, trots att inflationen urholkat värdet av inkomsterna. Hushållssektorns totala disponibla inkomster har ökat i fasta priser med drygt 30 procent sedan 1970. Under 1978 och 1982–83 minskade de jämfört med året innan, alla övriga år inträffade en ökning. Reallönerna har haft en annan utveckling. Reallönerna har totalt bara

Figur 7.2. Utveckling av hushållssektorns disponibla inkomster samt löner 1970–1988 (miljarder kronor, 1988 års priser)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB. (Vid omräkning till fasta priser har BNP-deflatoren använts.)

ökat med 18 procent. De steg snabbt under mitten av 1970-talet. Därefter följde en lång period av stagnerande och t.o.m. fallande reallöner.

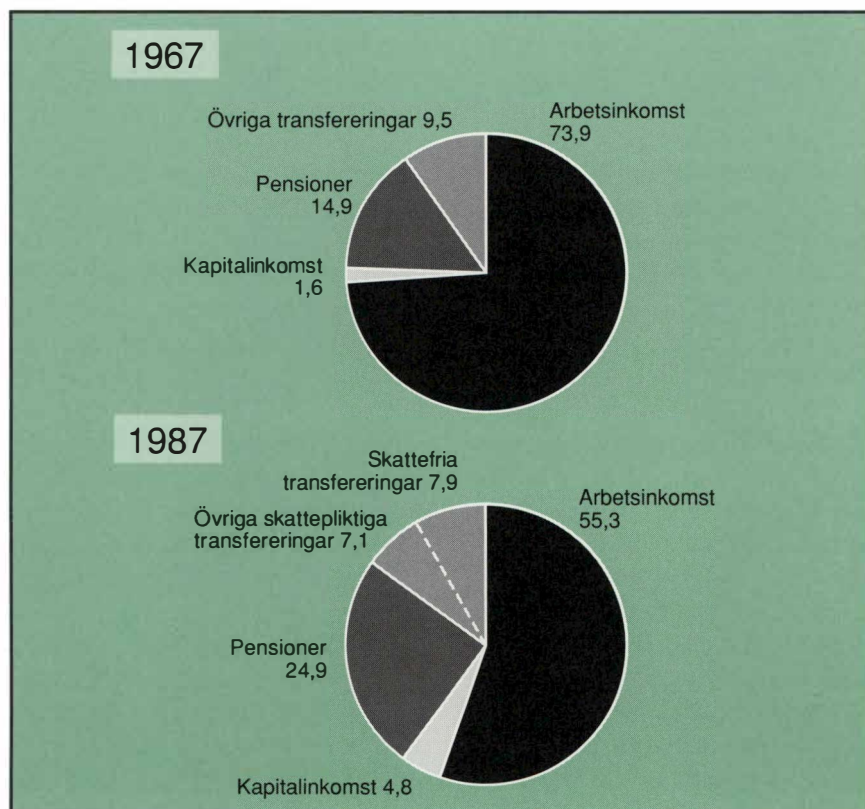
De nådde en topp 1976 och först tio år senare, 1986, var reallönerna åter märkbart större. Skillnaden i utvecklingen av disponibel inkomst och reallön innebär att andra inkomster än löner har fått en större betydelse för hushållen under perioden.

Figuren kan även illustrera problemen när det gäller att välja rätt mått för inkomstutvecklingen. Inte minst i politiska sammanhang kan utvecklingen tolkas på olika sätt beroende på om reallön eller disponibel inkomst studeras. Hur skall man exempelvis uppfatta utvecklingen under ett år där reallönerna har minskat men den disponibla inkomsten ökat? En sådan utveckling kan bero på att kapitalinkomsterna har ökat mer än löneinkomsterna, på att den offentliga sektorn tagit ut lägre inkomstskatter eller ökat transfereringarna. Skall det uppfattas som positivt om skatterna sänkts, innebär ökade transfere-

ringar att välfärden stärkts eller är det enbart ökad offentlig inblandning? Är det önskvärt eller inte att kapitalinkomsternas andel ökar på bekostnad av lönerna?

Figur 7:3 visar hur den disponibla inkomsten var sammanfattad 1967 och 1987. Den tydliga förändringen är att arbetsinkomsterna minskar medan övriga inkomster ökar. I arbetsinkomster ingår huvudsakligen löner men också egna företagares arbetsinkomster. 1967 utgjorde arbetsinkomsterna tre fjärdedelar av den disponibla inkomsten, men 1987 hade de minskat till 55 procent. Kapitalinkomsterna svarar för en liten del av de totala inkomsterna, men har tredubblat sin andel från 1,6 till 4,8 procent. Pensionerna har också ökat sin andel, en ökning

Figur 7:3. Inkomststruktur för hushåll över 18 år 1967 och 1987

som skedde huvudsakligen under 1970-talet, och som beror på sänkt pensionsålder samt en ökning av delpension och förtidspensionering. De övriga transfereringarna har ökat från knappt 10 till 15 procent. Det är till största delen de skattepliktiga transfereringarna som har ökat, medan de skattefria såsom barnbidrag och bostadsbidrag varit tämligen oförändrade.

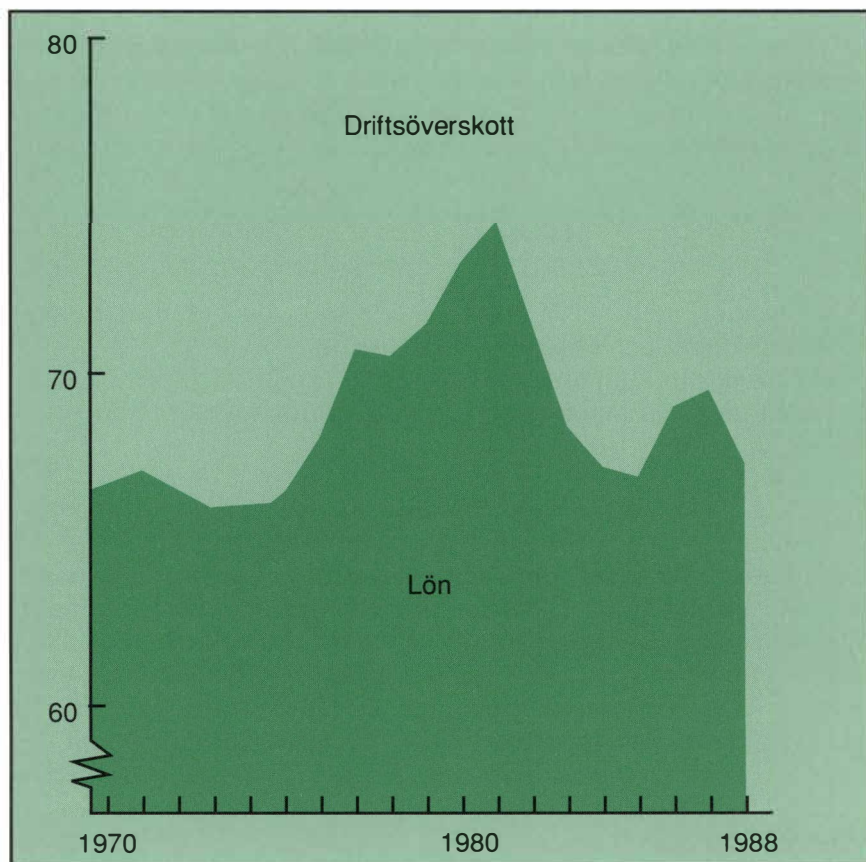
Den funktionella inkomstfördelningen

Efter att inledningsvis ha studerat utvecklingen av hushållssektorns inkomster övergår vi nu till att enbart studera fördelningsaspekter. Vi behandlar först den funktionella inkomstfördelningen, dvs. hur inkomsten fördelar sig mellan de olika produktionsfaktorerna. Inkomsten tillfaller antingen arbetskraften i form av löner, inklusive sociala avgifter, eller kapital- och jordägarna i form av vad som kallas driftsöverskott. Det senare är här räknat brutto, dvs. inklusive kapitalförslitning.

Löneandelen av BNP till faktorpris är i dag ganska exakt två tredjedelar. Arbetsinkomsterna utgör alltså huvuddelen av Sveriges inkomster. Historiska studier visar att löneandelen från 1870-talet och fram till 1950-talet låg på mellan 50 och 60 procent av BNP till faktorpris. Från 1950-talet och fram till omkring 1980 steg löneandelen trendmässigt. Exceptionellt hög var löneandelen under perioden 1976–1981. Den trendmässiga ökningen kan delvis förklaras av en ökning i de sociala avgifterna under perioden. Offentliga sektorns tillväxt kan vara en annan bidragande orsak, eftersom lönerna där svarar för nästan hela förädlingsvärdet. De stora reallöneökningarna i mitten av 1970-talet erhöles delvis genom en minskning av driftsöverskottet. Under 1980-talet har den ekonomiska utvecklingen medfört en återgång till den fördelning som tidigare rådde mellan löner och driftsöverskott.

Förutom den trendmässiga förändringen finns också kortsiktiga svängningar. Löneandelen tenderar att öka i lågkonjunkturer och minska i högkonjunkturer. Det är alltså i första hand kapitalägarna som får se sina inkomster minska i lågkonjunkturer och som kan tillgodogöra sig högre ersättning i högkonjunkturer. Löneförhandlingarna mellan arbetsgivar- och arbetstagarorganisationerna (se kapitel 8) är delvis en fråga om

*Figur 7:4. Den funktionella inkomstfördelningen 1970–1988
(lön inkl. sociala avgifter resp. driftsöverskott brutto
i procent av BNP till faktorpris)*

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

hur inkomsterna skall fördelas mellan arbetskraften och kapitalägarna, eller mellan löner och driftsöverskott.

Fördelningen mellan löneandel och driftsöverskott i Sverige är inte olik den i flertalet andra västländer. En löneandel på två tredjedelar är något över ett internationellt genomsnitt, men det finns exempel på länder med både högre och lägre löneandel.

Den personella inkomstfördelningen

Efter att ha studerat fördelningen mellan löne- och kapitalinkomster övergår vi nu till att beskriva den personella inkomstfördelningen. Med denna menas fördelningen mellan olika typer av individer eller hushåll. Mätningar av inkomstfördelningen hos de svenska hushållen görs av SCB genom undersökningar av ett urval av Sveriges befolkning. Det finns flera olika sätt att studera inkomstfördelningen på. Exempel på dessa kan vara:

- skillnader mellan "fattiga" och "rika", dvs. mellan hushåll med de lägsta och högsta inkomsterna
- skillnader mellan olika åldrar
- skillnader mellan olika typer av hushåll eller individer

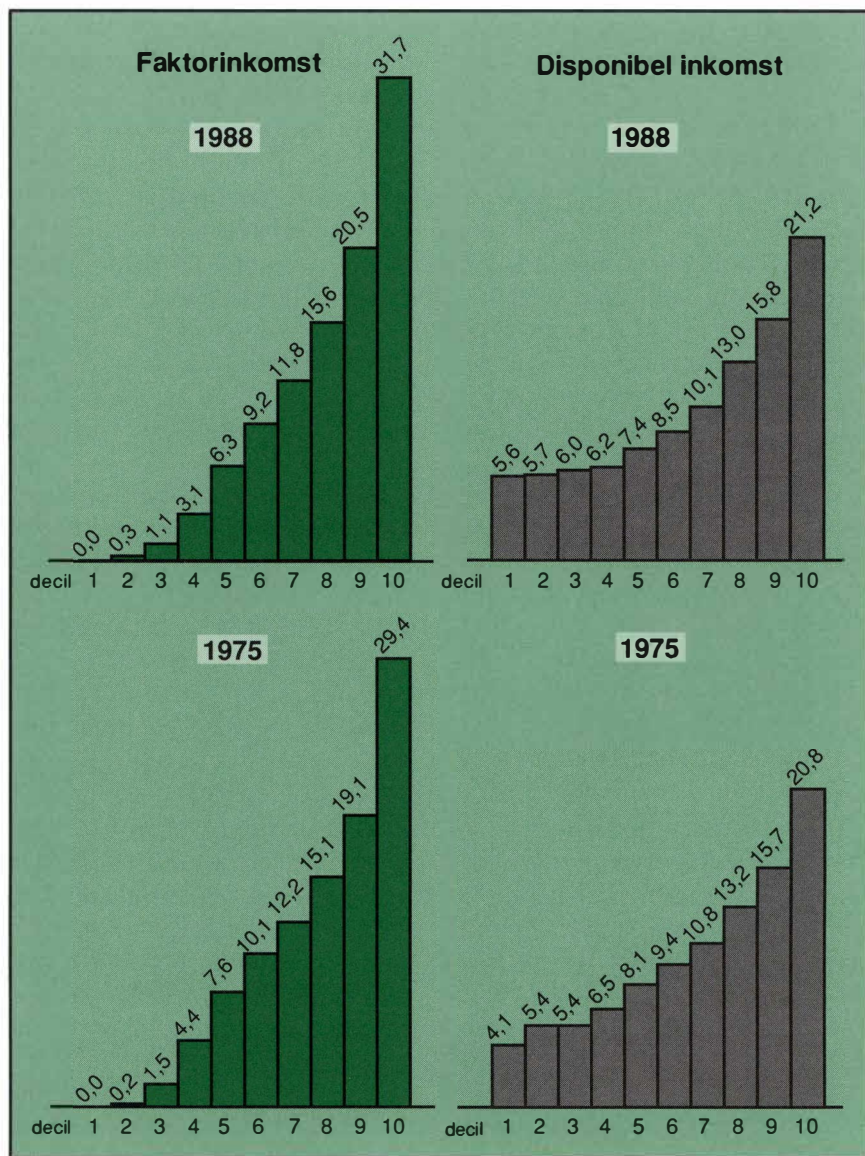
Fördelningen mellan hushåll med små och stora inkomster

Vi inleder med att studera fördelningen mellan låg- och höginkomsttagare. I figur 7:5 visas fördelningen av faktorinkomster och disponibla inkomster 1975 och 1988. På den vågräta axeln har befolkningen ordnats i tiondelar (s.k. deciler) efter faktorinkomst. Den "fattigaste" tiondelen är placerad längst till vänster, därefter den med näst lägst faktorinkomst osv. På den lodräta axeln avläses hur stor del av inkomsten respektive tiondel har. Med familjeeinheit menas familjer inklusive ensamstående utan barn.

Figuren visar att de 10 procenten med lägst faktorinkomst 1988 helt saknade faktorinkomster men erhöll drygt 5 procent av de disponibla inkomsterna. Fördelningen av den disponibla inkomsten var något jämnare 1988 än 1975 vad gäller de lägre inkomstskikten medan däremot den rikaste tiondelen av hushållen hade en något större del av disponibel inkomst 1988.

Studerar man inkomstutvecklingen i ett något längre tidsperspektiv, kan man se att inkomsterna blev jämnare fördelade under hela 1900-talet fram till 1980-talets början. Därefter ökade ojämnheten något fram till slutet av 1980-talet, då fördelningen åter var ungefär som inkomstfördelningen i slutet av 1970-talet. Denna utveckling har flera förklaringar. En viktig

Figur 7:5. Inkomsternas fördelning för samtliga familjeenheter efter faktorinkomst 1975 och 1988

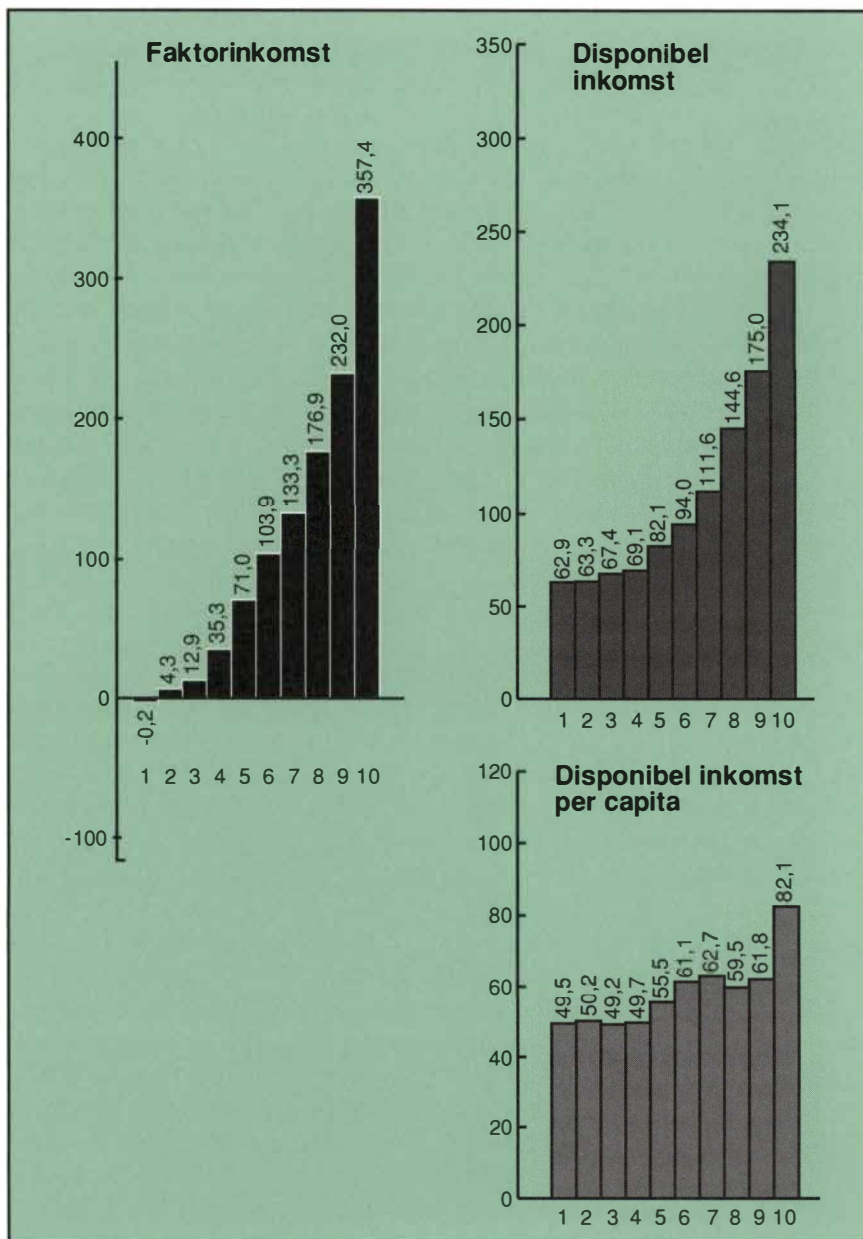
Källa: SM Be, SCB

faktor är hur reallönerna utvecklas i förhållande till pensionerna. Reallöneökningar för förvärvsarbete leder till större inkomstskillnader. Det beror på att pensionärerna, vilka har obetydliga faktorinkomster, då halkar efter ytterligare. Viktiga orsaker till utjämningen från 1960-talet har varit tillkomsten av ATP-systemet, vilket ökat inkomsterna för pensionärsgrupperna, samt en betydande utjämning mellan låg- och höginkomsttagare under 1960- och 1970-talen. Den ökade ojämnheten under 1980-talet sammanhänger i sin tur med ökade reallöner för de förvärvsarbete. Andra bidragande faktorer är ökade kapitalinkomster till höginkomsttagarna samt en sänkning av marginalsatterna 1983–85, vilken också var mest fördelaktig för höginkomsttagarna. Det hävdas ibland att 1980-talet inneburit en förbättring för en majoritet av Sveriges befolkning medan en minoritet fått det sämre. Man kan av de studier av inkomsternas fördelning som gjorts dock inte dra några sådana slutsatser.

Figur 7:6 beskriver storleken på olika typer av inkomster hos Sveriges 4,6 miljoner familjeenheter. När det gäller faktorinkomsterna är skillnaderna mycket stora. Den första tiondelen saknar helt faktorinkomst medan de 2,5 procenten i topp tjänar över en halv miljon. Efter justeringar för skatter och transferringar är bilden annorlunda. Den disponibla inkomsten för nära hälften av de svenska hushållen är mycket jämnt fördelad. Däremot stiger den för den rikare hälften av hushållen och den högsta tiondelen har nära fyra gånger så stor disponibel inkomst som den lägsta. Studerar man disponibel inkomst per capita i hushållen blir fördelningen ännu något jämnare. Det beror på att det genomsnittligt finns fler personer i de rikare hushållen, medan hushållen med lägre inkomster innehåller en större andel enpersonshushåll. Faktorinkomsten är lägre än disponibel inkomst för de första fem tiondelarna och högre för de översta fem tiondelarna. Den genomsnittliga faktorinkomsten i Sverige var 112 700 kronor och den genomsnittliga disponibla inkomsten 110 400.

Den del av befolkningen som har mycket låga inkomster har minskat kraftigt sedan 1960-talet. Andelen personer med en inkomst som inte täcker en nödvändig baskonsumtion har minskat från 38 procent 1967 till mindre än 10 procent 1987. Dock inträffade en viss ökning av denna grupp under början av 1980-talet. Den största andelen med mycket låga inkomster

Figur 7.6. Genomsnittlig familjeinkomst 1988 (tusen kronor per år)

Källa: SM Be, SCB

finner man i åldersgruppen 18–29 år och därefter hos personer över 74 år. I åldrarna 30–64 samt 65–74 är andelen låg. Även flertalet pensionärer ligger således utanför denna grupp.

Fördelningen mellan olika grupper

Låt oss vidare studera fördelningen mellan olika grupper i samhället. Man kan välja att dela in individerna i samhället på många olika sätt, exempelvis i olika familjetyper eller efter olika typer av sysselsättning. Den genomsnittliga disponibla inkomsten är förhållandevis jämnt fördelad mellan olika typer av familjer. Genomsnittligt har ensamstående något mindre disponibla inkomster än sammanboende. Inkomstskillnaderna är betydligt större inom gruppen ensamstående än bland de sammanboende. Den fattigaste tiondelen bland de ensamstående har en genomsnittlig disponibel inkomst på 28 100 kronor per år. Den rikaste tiondelen tjänar sex gånger så mycket. Bland de sammanboende är skillnaden mellan fattigaste och rikaste tiondel bara tre gånger. Ensamstående med barn har något högre disponibel inkomst än ensamstående utan barn. Hos sammanboende är den disponibla inkomsten något lägre hos barnfamiljerna.

I tabell 7:1 har indelningen gjorts efter slag av sysselsättning. För att göra rättvisande jämförelser av den disponibla inkomsten mellan olika familjetyper har varje familjs inkomst satts i relation till familjens sammansättning. Det har skett genom att inkomsten viktas med den konsumtion som krävs beroende på familjens sammansättning (bl.a. beroende på barn i olika åldrar etc.). De skillnader i faktorinkomster som finns mellan olika yrkeskategorier har till viss del utjämnats. Trots det har en högre tjänstemannafamilj 40 procent högre disponibel inkomst än en arbetarfamilj. Av tabellen framgår också att samtliga grupper erhållit högre disponibel inkomst i fasta priser sedan 1975. Minst har inkomsten ökat för grupperna med de från början lägsta inkomsterna, nämligen företagare inklusive jordbrukare. Andra grupper med låg disponibel inkomst, vilket inte framgår av tabellen, är studerande och pensionärer över 74 år. Pensionärer under 74 år har däremot en disponibel inkomst som inte ligger långt under gruppen arbetare. Det är också en grupp vars inkomstnivå ökat relativt mycket under de senaste 20 åren.

Tabell 7:1. Genomsnittlig disponibel inkomst per konsumtionsenhet för familjer 20–64 år 1988 och 1975 (1988 års priser)

	1988	1975
Arbetsfamiljer	67 200	60 800
ej facklärd	65 400	59 900
facklärd	69 700	62 250
Lägre tjänstemän	72 300	69 500
Tjänstemän på mellannivå	79 300	72 500
Högre tjänstemän	93 000	82 400
Lantbrukarfamiljer	44 300	43 500
Övriga företagfamiljer	59 400	59 300
Övriga	66 000	58 200
Samtliga familjeenheter	71 800	64 900

Källa: SM Be, SCB (konsumtprisindex har använts vid omräkningen till fasta priser)

Hur skall man då tolka de olika mått på inkomstfördelningen som visats ovan? Man kan för det första fråga sig vad målet med inkomstfördelningen är. Den fördelningsaspekt man kanske oftast tänker på är skillnaderna mellan fattiga och rika i samhället. Politikerna brukar ange en "jämn inkomstfördelning" som ett av målen med den ekonomiska politiken. Samtidigt är det orimligt att tänka sig att alla människor skall ha exakt samma inkomst. Det kan finnas en konflikt mellan en jämn fördelning och vissa andra önskemål om hur ekonomin skall fungera. En total inkomstutjämnning skulle sannolikt hämma tillväxten väsentligt, eftersom incitamenten för arbetskraft och kapital att delta i produktiv sysselsättning då skulle minska. Det finns kanske också skäl att anse att vissa typer av särskilt krävande arbete eller arbete som kräver en lång utbildning skall belönas bättre. En alternativ målformulering som förekommer är att eftersträva en så jämn inkomstfördelning som möjligt med hänsyn till ekonomins funktionssätt.

För det andra är den typ av jämförelser som gjorts ovan en beskrivning av inkomstfördelningen vid ett visst tillfälle. Det behöver inte innebära att de individer eller hushåll som just då har låga inkomster ständigt är fattiga. Inkomsten kan variera kraftigt beroende på i vilket skede av livet den enskilde indivi-

den för tillfället befinner sig i: arbete, studier, barnledighet etc. Ett annat sätt att betrakta inkomstfördelningen kan därför vara att studera inkomstutvecklingen över hela livsperioden för en enskild individ.

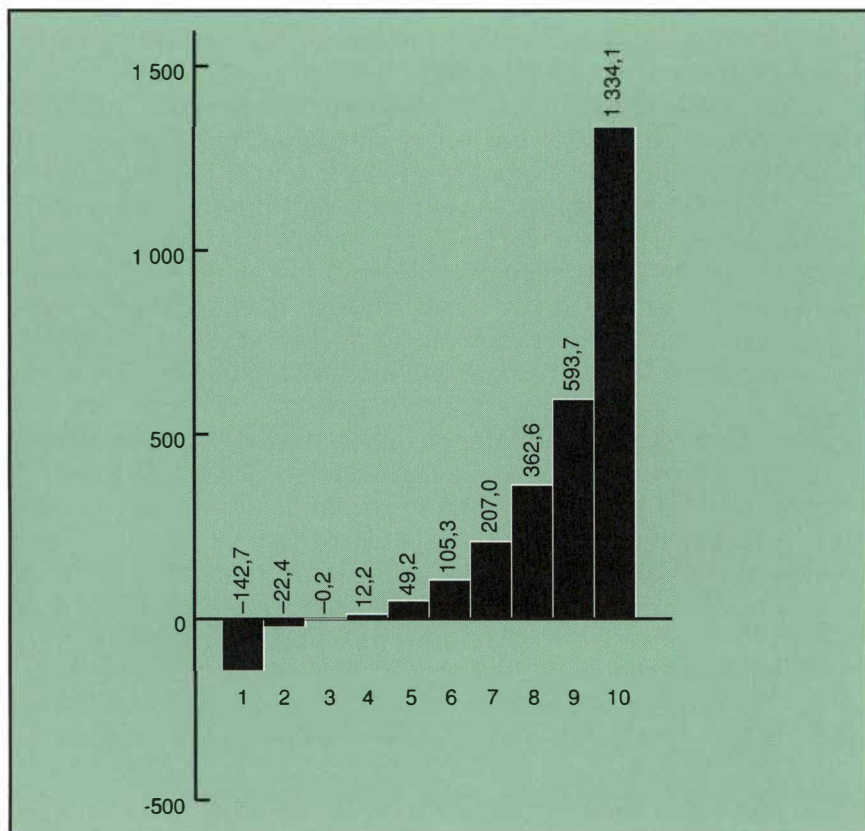
Tidigare i detta avsnitt visades skillnaden mellan faktorinkomster och disponibla inkomster. Skatterna och transfereringarna utgör skillnaden mellan dessa båda inkomstmått, och en uppfattning av den offentliga sektorns inkomstutjämnande roll kan man erhålla genom att studera skillnaden. Man får emellertid inte tro att ett borttagande av det offentliga inkomstutjämningsystemet skulle lämna dagens faktorinkomstfördelning oförändrad. För det första är det sannolikt att vid förhandlingarna om löneutveckling, arbetstider m.m. hänsyn tas till det existerande skatte- och transfereringssystemet. Utan ett sådant system skulle fördelningen av faktorinkomsterna säkerligen se annorlunda ut än i dag. För det andra är det möjligt att helt eller delvis ersätta ett offentligt system med privata försäkringar. Exempelvis skulle privata pensionsförsäkringar bli nödvändiga för att garantera inkomster till pensionärerna när arbetsinkomsterna upphör.

Hur ser då den svenska inkomstfördelningen ut i ett internationellt perspektiv? Det är svårt att finna helt jämförbara och aktuella uppgifter för olika länder. Ändå kan konstateras att inkomstfördelningen i Sverige trots de skillnader som konstaterats ovan torde tillhöra de jämnaste i världen.

Förmögenhetens fördelning

Hur ser förmögenhetsfördelningen ut och hur har den förändrats över tiden? I det här avsnittet koncentrerar vi oss helt på hushållens förmögenhet. Vi använder inte heller nationalräkenskapernas definition på förmögenhet där hushållens inköp av varaktiga varor betraktas som konsumtion. Här betraktas även sådana varor som en del i förmögenheten. Uppgifterna bygger på urvalsundersökningar som SCB genomför. De gäller hushållens nettoförmögenheter, vilket avser deklarerade marknadsvärderade tillgångar minus deklarerade skulder. Det finns vissa mätproblem, dels därför att deklARATIONERNA inte upptar alla tillgångar, dels beroende på svårigheter att göra riktiga uppskattningar av marknadsvärdet för vissa tillgångar. Vi stu-

Figur 7:7. Fördelningen av deklarerad nettoförmögenhet 1988 (tusen kronor)

Källa: SM Be, SCB

derar här enbart fördelningen mellan "rika" och "fattiga", det vill säga mellan hushåll med stor respektive liten förmögenhet, förmögenhetens sammansättning samt också fördelning på olika grupper.

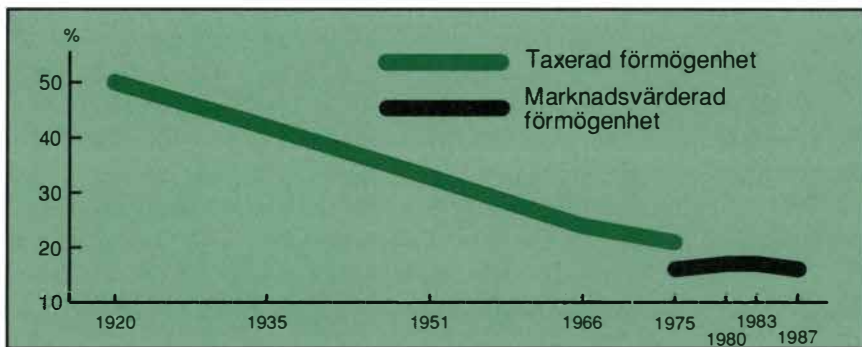
Förmögenheten är betydligt mer ojämnt fördelad än inkomsterna i Sverige. 30 procent av hushållen har som visas i figur 7:7 en negativ förmögenhet, eller annorlunda uttryckt större skulder än tillgångar. Särskilt hos den första tiondelen är skulderna stora. Negativ nettoförmögenhet kan bero på bland annat studieskulder men också på att tillgångar utelämnats i deklarationerna. En mycket stor del av landets förmögenhet

finns samlad hos de översta tiondelarna. De förmögnaste 10 procenten hushåll innehar ungefär hälften av den svenska förmögenheten. Även inom den översta tiondelen är skillnaden stor. Ett relativt fåtal hushåll har ensamma mycket stora förmögenheter.

Vi konstaterade ovan att inkomstfördelningen med undantag för början av 1980-talet har blivit allt jämnare. Förmögenhetsfördelningen har också blivit jämnare fram till mitten av 1970-talet. Därefter har utjämnningen i stort sett upphört. Förmögenhetens fördelning har förändrats mycket lite de senaste tio åren. Det finns i dag något fler hushåll med negativ förmögenhet – men å andra sidan något mindre förmögenheter i den absoluta toppen jämfört med slutet av 1970-talet. I stället har det skett stora förskjutningar mellan olika gruppers förmögenhet.

Den långsiktiga utvecklingen av förmögenhetsfördelningen framgår av figur 7:8. Här visas den andel av den totala taxerade förmögenheten som den rikaste procenten av hushållen innehar. Andelen har sjunkit kraftigt. 1920 var hälften av förmögenheten samlad hos 1 procent av befolkningen, men 1975 var denna andel nere i en femtedel. Om man efter 1975 studerar marknadsvärderad förmögenhet har andelen därefter varit tämligen oförändrad. 1920 ägdes 91 procent av förmögenheten av de 10 procent rikaste hushållen. 80 procent av hushållen hade ingen förmögenhet alls! Även om fördelningen blivit be-

Figur 7:8. Den rikaste procenten av hushållen och dess andel av taxerad resp. marknadsvärderad förmögenhet

Källa: Spånt: "Den svenska förmögenhetsfördelningens utveckling" i SOU 1979:9 samt Jansson-Johansson: Förmögenhetsfördelningen 1975-1987

tydligt jämnare ägde ännu 1975 de "fattigaste" 80 procenten av befolkningen bara en femtedel av förmögenheten. Den fördelningen kvarstår i stort sett än i dag.

Vad är det då som påverkar utvecklingen av förmögenhetsfördelningen? Den viktigaste faktorn är inflationen. Som framhållits redan i kapitel 4 leder inflationen till förskjutningar i förmögenheternas sammansättning. Vid oförändrad räntenivå förlorar hushåll med nettofordringar, medan hushåll med nettoskulder vinner. Samtidigt kan hushåll som har stora förmögenheter (exempelvis aktier eller fastigheter) hålla sig skadeslösa eller t.o.m. få det bättre – om priserna på deras tillgångar ökar mer än inflationen. Den bild som här har givits är emellertid förenklad. Inflationen tenderar att driva upp räntenivån samtidigt som skattesystemets utformning har stor betydelse för vem som vinner respektive förlorar på inflationen.

Fördelningspolitiken

Den offentliga sektorns insatser för att åstadkomma en jämnare fördelning av inkomster och förmögenheter kallas *fördelningspolitik*. Den största omfördelningen sker med inkomsterna. Skattesystemet och framförallt transfereringarna leder till stora skillnader mellan faktorinkomster och disponibla inkomster.

Att enbart studera skillnaden mellan faktorinkomst och disponibel inkomst ger en ofullständig bild av fördelningspolitiken. Ett alternativ till att utjämna inkomsterna är att tillhandahålla konsumtionsmöjligheter gratis eller till låga priser för grupper som man vill stödja. Barnfamiljerna kan stödjas genom barnbidrag eller vårdnadsbidrag som ökar deras disponibla inkomster. Ett annat sätt att gynna barnfamiljerna är att subventionera exempelvis barnomsorgsplatser eller mjölkkonsumtion. Det kan ge samma effekt för välfärden utan att utjämna inkomsten. I vid mening kan sålunda stora delar av den offentliga sektorns verksamhet ses som ett sätt att genom att tillhandahålla nyttigheter som exempelvis sjukvård eller utbildning gratis eller till låga priser reducera betydelsen av den rådande inkomstfördelningen.

Ett annat fall där priserna används som ett fördelningspolitiskt instrument är bostadspolitiken. Dess primära mål är att

säkra en "rimlig" bostadsstandard för samtliga hushåll oberoende av familje- och inkomstförhållandena. I detta syfte har såväl stat som kommuner tagit ett betydande ansvar för bostadsförsörjningen. Staten bidrar genom lån och vissa subventioner och kommunerna genom att ta ansvaret för planeringen av bostadsförsörjningen på lokal nivå och genom att låta kommunägda – allmännyttiga – bostadsföretag uppföra och förvalta bostadsfastigheter (se kapitel 10).

Hyresbildningen är inte heller fri. Hyreshöjningar kan nämligen prövas i domstol, varvid domstolen utgår från s.k. bruksvärdeshyror. Det innebär i realiteten att alla bostadshyror jämförs med de allmännyttiga bostadsföretagens hyror. Eftersom dessa inte drivs i vinstsyfte är hyrorna i deras bostadsbestånd helt bestämda från kostnadssidan.

När det gäller förmögenheten sker en viss påverkan från staten genom olika typer av beskattning, exempelvis fastighets- och förmögenhetsskatt. Dessa skatteformer torde dock ha en begränsad effekt på förmögenhetsfördelningen mellan individer jämfört med den effekt som skatter och transfereringar har på inkomsten.

Arbetsmarknaden

Vad bestämmer tillgången på arbetskraft? Hur utnyttjas den? Hur bestäms lönerna? Detta är några frågor som vi skall behandla i föreliggande kapitel.

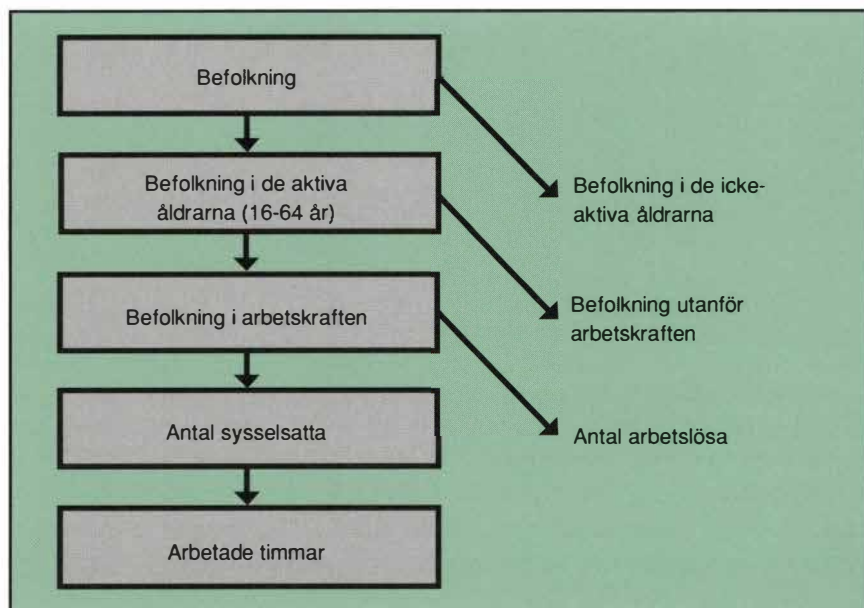
I det följande avsnittet behandlas sambandet mellan befolkningens och arbetskraftens utveckling. Därefter tas den regionala fördelningen av befolkningen och arbetskraften upp. Sedan följer ett avsnitt som ägnas åt lönebildningen, medan det avslutande avsnittet fokuseras på frågan om hur staten påverkar arbetsmarknaden.

Befolkning och arbetskraft

De samlade arbetsinsatser som presteras i Sverige under ett år är ytterst beroende av hur stor landets befolkning är och hur denna är sammansatt. Man kan särskilja minst fem olika led i en sådan sambandskedja (se även figur 8:1).

1. Hur stor är befolkningen?
2. Hur stor andel av befolkningen befinner sig i de "aktiva åldrarna", dvs. de åldrar där individerna deltar i arbetskraften?
3. Hur stor andel av befolkningen i de "aktiva åldrarna" befinner sig i arbetskraften?
4. Hur många av dem som befinner sig i arbetskraften är verkligen sysselsatta?
5. Hur stor är den arbetsinsats – mätt i arbetade timmar – som de sysselsatta åstadkommer?

Figur 8:1. Befolkningens sammansättning i ett arbetsmarknadsperspektiv

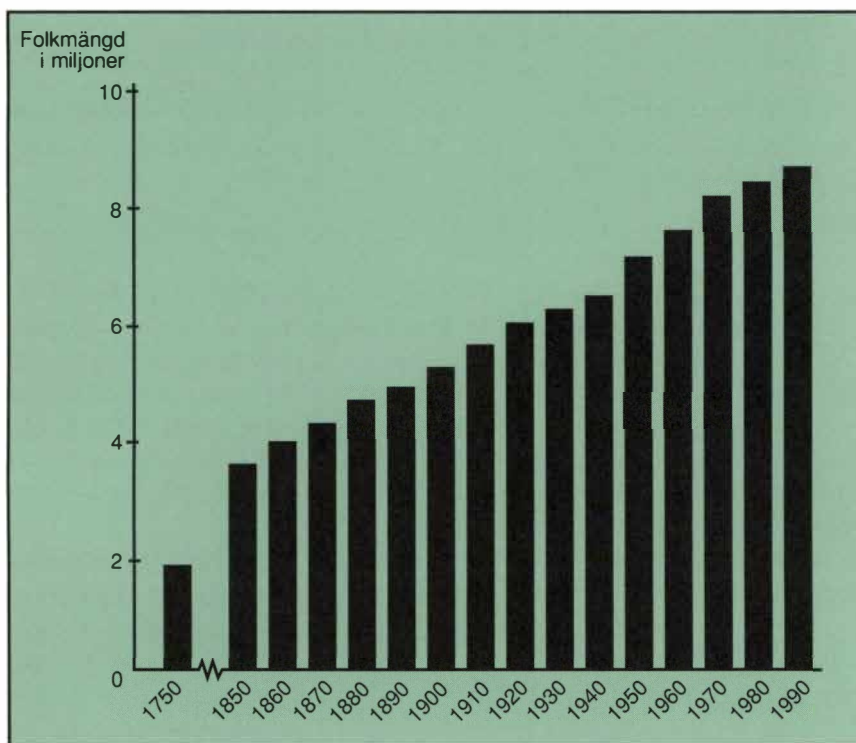
Den *första* frågan som vi skall ta itu med gäller den svenska befolkningens storlek. Den svenska befolkningsstatistiken är av mycket gammalt datum. Man vet att det 1750 fanns 1,8 miljoner invånare i Sverige. Som framgår av figur 8:2 hade invånarantalet 100 år senare nästan fördubblats. Det uppgick då till 3,5 miljoner – för att ytterligare 100 år senare på nytt vara dubbelt så stort. Sedan dess har ökningen fortsatt. Års-skiftet 1990/91 fanns det ca 8,6 miljoner invånare i Sverige.

Det innebär att Sverige vad folkmängden beträffar hör till de mindre länderna i Europa. Däremot är det bland de europeiska länderna – om man bortser från Sovjetunionen – endast Frankrike och Spanien som har en större yta än Sverige. Folktätheten är därför mycket låg i vårt land. 1990 hade vi i genomsnitt 21 invånare per kvadratkilometer, vilket var mer än i Finland och Norge men betydligt mindre än i Danmark, där det gick ytterligare ca 100 invånare på motsvarande yta. Flertalet europeiska länder uppvisar en folktäthet som ligger närmare den danska än den svenska siffran.

Sedan 1950 har folkökningen i Sverige uppgått till i genomsnitt 0,49 procent per år, vilket är lägre än under den föregående 100-årsperioden. Ökningen ligger också under det europeiska genomsnittet för perioden 1950–87 och långt under motsvarande genomsnitt för de afrikanska, aseatiska och amerikanska kontinenterna. Den svenska folkökningen var svagare under 1970-talet och 80-talets första hälft än under de båda föregående decennierna. Därefter har en viss ökning kunnat konstateras.

Förändringarna i befolkningens storlek beror, som framgår av figur 8:3, på två olika faktorer: födelseöverskottet (skillnaden mellan antalet nyfödda och antalet avlidna) samt invandringsöverskottet (skillnaden mellan antalet invandrare och an-

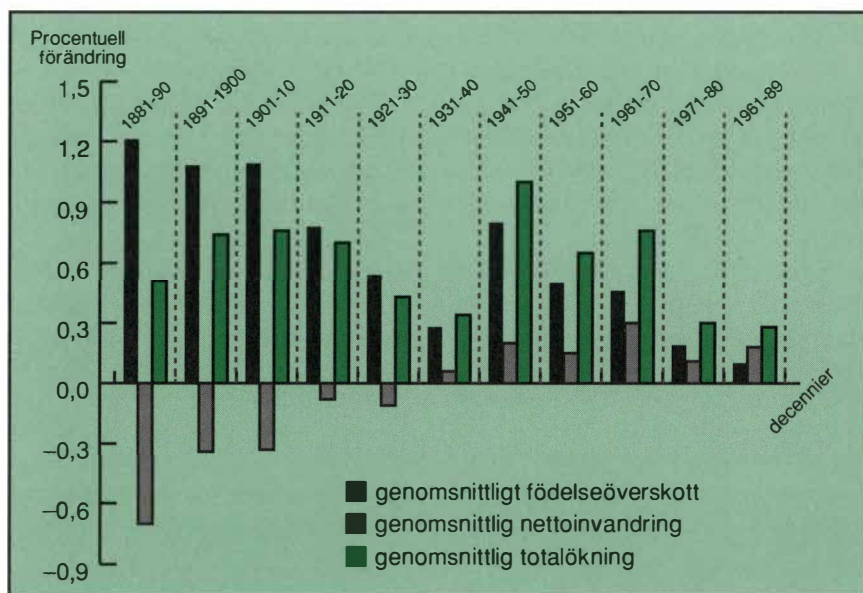
Figur 8:2. Folkmängden 1750, 1850–1990

Anm: Uppgifterna gäller 31.12 resp. år

Källa: Statistisk årsbok samt SM Be, SCB

Figur 8:3. *Folkmängdens förändringar 1870–1989 (i procent)*

Anm: De genomsnittliga procentuella förändringarna är beräknade på basis av den genomsnittliga folkmängden för respektive period.

Källa: Statistisk årsbok

talet utvandrare). Sverige har under hela 1900-talet uppvisat födelseöverskott, som dock är lägre i dag än vid seklets början. Det var emellertid först kring andra världskriget som Sverige fick ett invandringsöverskott. Från 1950 fram till 80-talets början var det födelseöverskottet som bidrog mest till folkökningen. Inte minst gäller detta 50-talet då folkökningen var kraftigast. Under 80-talet har dock invandringsöverskottet stått för det största bidraget.

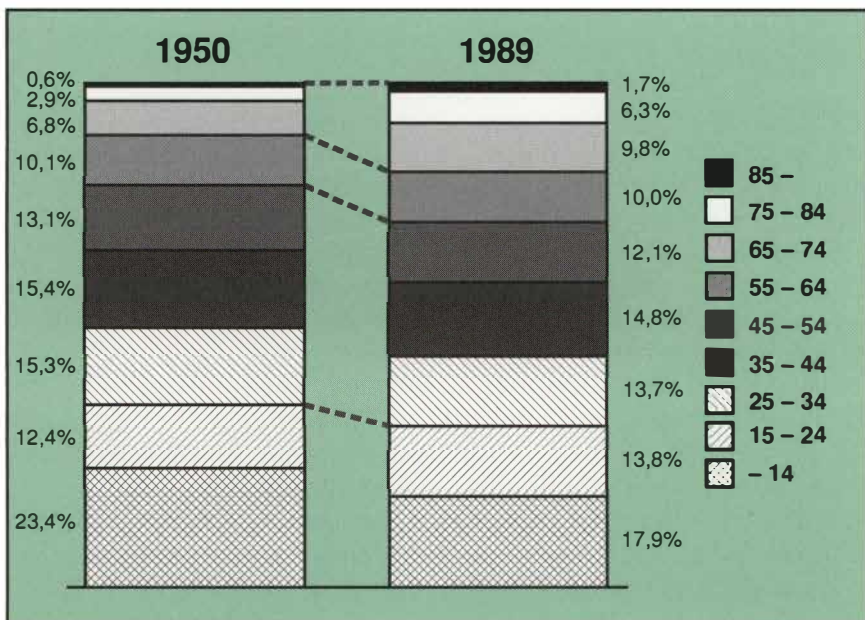
Den *andra* frågan som vi skall intressera oss för gäller befolkningens sammansättning. Vad könsfördelningen beträffar kan det först konstateras att Sverige ända sedan 1950-talets början haft ett visst kvinnoöverskott. Årsskiftet 1990/91 var proportionen kvinnor/män 1 024/1 000.

Mera intressant i detta sammanhang är emellertid hur befolkningen fördelar sig på olika åldersgrupper. I figur 8:4 har vi jämfört åren 1950 och 1989 i detta avseende. Det visar sig då att åldersfördelningen har förändrats en hel del mellan dessa båda

år. Man kan sålunda konstatera att den andel som utgörs av individer i åldrarna upp till och med 14 år har minskat samtidigt som motsvarande andel i åldrarna fr.o.m. 65 år har stigit. Det svenska folket har sålunda "förgubbats" (respektive "förgummats") under efterkrigstiden beroende på att den genomsnittliga livslängden har ökat under denna period. Av figuren framgår också att den andel av befolkningen som befinner sig i de mest aktiva åldrarna – 25 till 54 år (se figur 8:5) – har minskat.

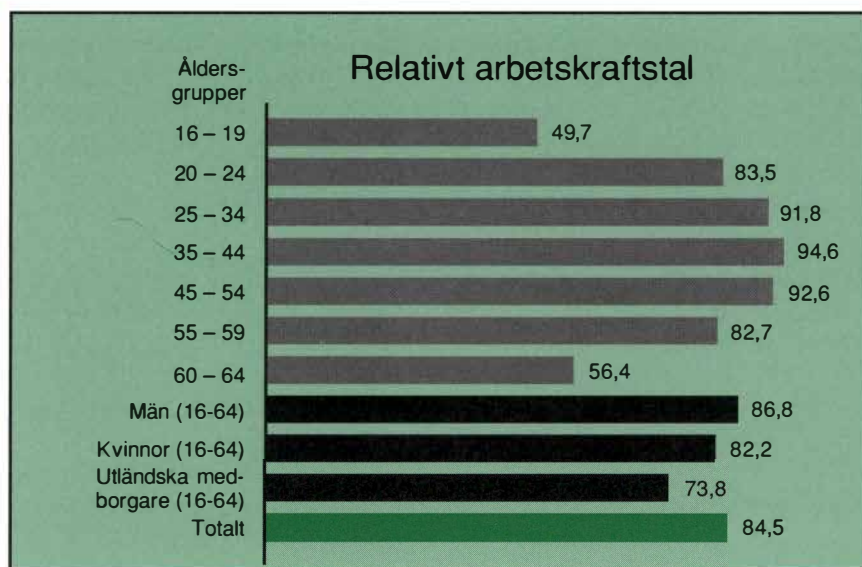
En internationell jämförelse från mitten av 1980-talet visar att länder som Danmark och Norge, men även Storbritannien och (dåvarande) Västtyskland, låg närmare 80-talets än det begynnande 50-talets svenska åldersfördelning. Finland och Frankrike uppvisade en mindre ålderstung fördelning än de ovan uppräknade länderna och i än större utsträckning gällde detta USA och Japan. Sverige framstod vid 80-talets mitt som det mest "förgubbade" av alla dessa länder.

Figur 8:4. Procentuell fördelning av befolkningen på olika åldersgrupper 1950 och 1989. Siffrorna gäller 31.12 respektive år.

Källa: Statistisk årsbok

Figur 8:5. Relativa arbetskraftstal för olika åldersgrupper samt för män, kvinnor och utländska medborgare 1989 (i procent)

Källa: SM Am (AKU), SCB

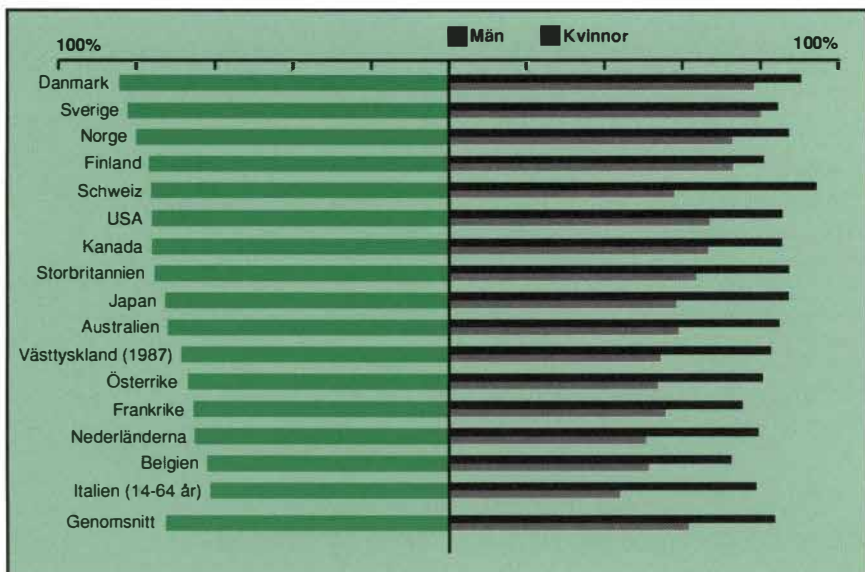
Den *tredje* frågan rör den s.k. förvärvsfrekvensen, dvs. hur stor del av befolkningen i de aktiva åldrarna som befinner sig i arbetskraften. Man kan studera denna fråga genom att mäta de "relativa arbetskraftstalen" (antalet personer i arbetskraften/befolkningen) i de aktiva åldersgrupperna. Figur 8:5 visar de relativa arbetskraftstalen för Sverige under 1989. Av figuren framgår bl.a. att nästan 85 procent av befolkningen i intervallet 16–64 år förvärvsarbetade och att det relativa arbetskraftstalet var klart mindre för kvinnor än för män. För samtliga män i de aktiva åldrarna uppgick det till ca 87 procent och för kvinnorna till 82 procent. De utländska medborgarnas förvärvsfrekvens (båda könen) uppgick till något under 74 procent.

Sett i ett historiskt perspektiv kan man konstatera att det relativa arbetskraftstalet har ökat under efterkrigstiden. För männen har det visserligen sjunkit, men samtidigt har kvinnornas relativa arbetskraftstal stigit mycket kraftigt. 1950 uppgick det till drygt 1/3.

Jämför man med situationen i några andra OECD-länder 1988, visar det sig att Sverige, som framgår av figur 8:6, uppvisar det näst högsta relativa arbetskraftstalet. Det framgår också mycket klart att detta beror på den mycket höga kvinnliga förvärvsintensiteten i vårt land. Sverige ligger här mycket klart i topp och man kan överhuvudtaget konstatera att de nordiska länderna – på grund av den relativt höga kvinnliga förvärvsfrekvensen – uppvisar höga relativa arbetskraftstal. Vad som här sagts innebär dock inte nödvändigtvis att antalet arbetade timmar i relation till den aktiva delen av befolkningen är större i Sverige. En viktig anledning till att den kvinnliga arbetsintensiteten ökat så mycket i vårt land är nämligen att möjligheterna till deltidarbete har ökat. Som vi skall se längre fram ägnar sig kvinnorna i betydligt större utsträckning än männen åt deltidarbete.

När det gäller befolkningen i de aktiva åldrarna kan man sålunda skilja mellan dem som befinner sig i och dem som befinner sig utanför arbetskraften. Till den senare kategorin hör bl.a. individer som studerar, som är föremål för anstalts-

Figur 8:6. Relativa arbetskraftstal (15–64 år) i några olika OECD-länder 1988 (i procent)

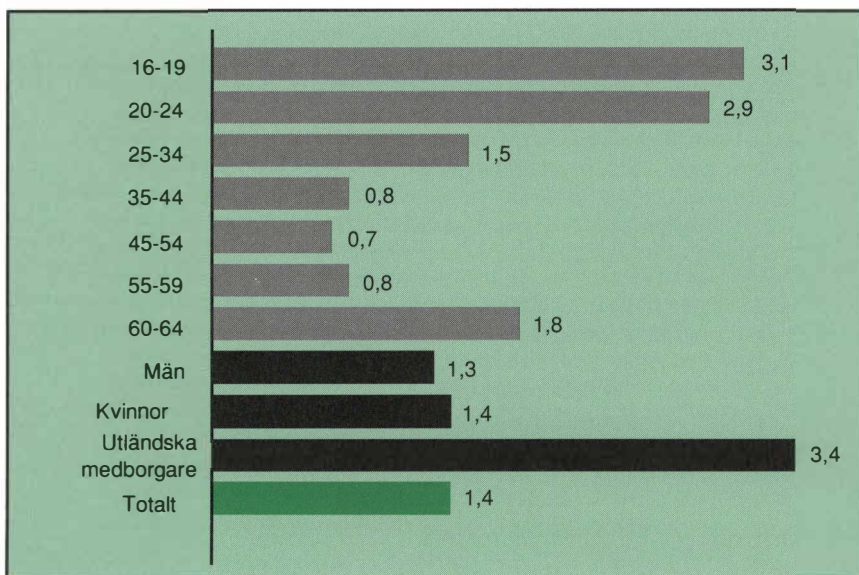

Källa: OECD Labour Force Statistics

vård, som lämnat förvärvslivet av åldersskäl eller beroende på att de blivit förtidspensionerade, som förvärvsarbetar utomlands, som gör sin värnplikt och som utför hemarbete. De studerande utgjorde den klart största av dessa grupper. Att befinna sig utanför arbetskraften behöver inte betyda att man inte utför ett produktivt arbete. Det arbete som utförs i hemmet representerar också ett bidrag till den "verkliga" nationalprodukten.

Det är nu dags att gå över till den *fjärde* frågan. Arbetskraften kan delas in i sysselsatta och arbetslösa. Uppgifter om fördelningen på dessa båda kategorier beräknas på grundval av månatliga arbetskraftsundersökningar (AKU) som utförs av SCB. Som sysselsatta betecknas individer som under den vecka som mätningen görs ägnat åtminstone en timme åt antingen avlönat arbete eller arbete som egen företagare eller arbetat utan lön i företag som tillhör familjemedlem. Individer som inte varit sysselsatta enligt denna definition och som dessutom sökt arbete under de senaste fyra veckorna – samtidigt som de velat och kunnat arbeta – betecknas som arbetslösa.

Figur 8.7. Arbetslösheten 1989 i olika åldersgrupper samt för män, kvinnor och utländska medborgare (procent)

Källa: SM Am (AKU), SCB

Som framgår av figur 8:7 utgjorde arbetslösheten 1989 1,4 procent av arbetskraften. Högst var den i åldersklassen 16–24 år men också åldersklassen 60–64 år låg klart över genomsnittet. Det förelåg inte någon större skillnad mellan kvinnor och män i detta avseende, medan de utländska medborgarna låg långt över genomsnittet med 3,4 procent. Den genomsnittliga arbetslöshetstiden – för samtliga arbetslösa – uppgick det aktuella året till något under 17 veckor.

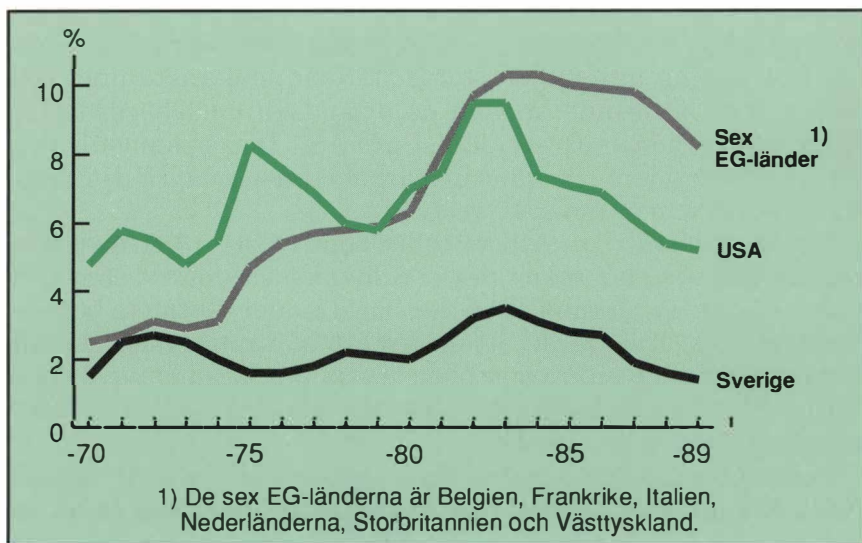
Den genomsnittliga arbetslöshet som rådde 1989 framstår som ovanligt låg om man blickar tillbaka över den tid som gått sedan början av 50-talet. Den var högst under 80-talets början. Det bör dock observeras att sättet att mäta arbetslöshet har förändrats under efterkrigstiden. En sådan förändring skedde 1987, vilket kan ha bidragit till att arbetslöshetssiffrorna under 80-talets sista år var så låga.

Figur 8:8 visar hur arbetslösheten utvecklats i Sverige sedan 1970. Dessutom visas motsvarande utveckling i USA samt för sex EG-länder (i genomsnitt). Den svenska arbetslösheten framstår här som låg. Vid sidan av Sverige finns det också ett antal andra länder – exempelvis Japan, Norge, Schweiz och Österrike – som också uppvisade låg arbetslöshet under den aktuella perioden. Det kan tilläggas att Sverige under hela efterkrigstiden lyckats hålla arbetslösheten på en låg nivå.

Det finns olika typer av arbetslöshet. Samhällsekonomin är utsatt för konjunktursvängningar som karakteriseras av svängningar i BNP-tillväxt, arbetslöshet och kapacitetsutnyttjande. Under en lågkonjunktur är arbetslösheten relativt hög. Arbetslösheten kan dock inte helt förklaras av konjunktursvängningarna (konjunkturarbetslöshet). Den hänger också ihop med strukturella förändringar i ekonomin (strukturarbetslöshet, se kapitel 5) och med att individer ständigt rör sig in i och ut ur arbetskraften och under denna process kan registreras som arbetslösa under en övergångstid (friktionsarbetslöshet).

De arbetslöshetssiffror som här har nämnts visar dock endast den "öppna arbetslösheten". Det betyder att individer som är föremål för vissa arbetsmarknadspolitiska åtgärder (se det avslutande avsnittet i detta kapitel) betecknas som sysselsatta och sålunda inte ingår i arbetslöshetssiffrorna. Vidare ingår inte heller partiellt arbetslösa och latent arbetssökande (individer som kan och vill arbeta men som inte sökt något arbete

Figur 8:8. Arbetslösheten i Sverige, USA och sex EG-länder

Källa: OECD Main Economic Indicators

under de senaste fyra veckorna). Om man också räknar in dem som är föremål för arbetsmarknadspolitiska åtgärder och de latent arbetssökande i arbetslösheten får man arbetslöshetstal som ligger nästan fyra gånger högre än vad som tidigare angivits. Det betyder dock inte att den svenska arbetslöshetsstatistiken skulle vara missvisande. Om ett vidare arbetslöshetsbegrepp skall användas bör (vid en internationell jämförelse) motsvarande korrigeringar även göras för andra länder.

Om vi nu – efter att ha färdigbehandlat den fjärde frågan – försöker sammanfatta vad vi hittills har kommit fram till i detta avsnitt, kan bl.a. följande konstateras: Befolkningen i Sverige har ökat sedan 1950-talets början samtidigt som den andel av befolkningen som befinner sig i de aktiva åldrarna har minskat. Vidare har förvärvsfrekvensen ökat på ett sådant sätt att antalet individer i arbetskraften ändå har stigit under den aktuella perioden. Om man dessutom tillägger att arbetslösheten har förändrats relativt litet under denna tid, bör man rimligen kunna dra slutsatsen att antalet sysselsatta samtidigt har ökat. Enligt nationalräkenskaperna (NR) skulle detta antal ha ökat med nästan 23 procent mellan 1960 och 1988 (gäller såväl anställda som företagare).

Därmed är vi framme vid den *femte* frågan. Enligt NR har det totala antalet arbetade timmar (för de båda nämnda kategorierna) ökat med drygt 1 procent under samma period. Trots den nästan 23-procentiga ökningen i antalet sysselsatta har den presterade arbetsinsatsen varit i det närmaste oförändrad. Hur skall detta förklaras? Det finns tre huvudförklaringar.

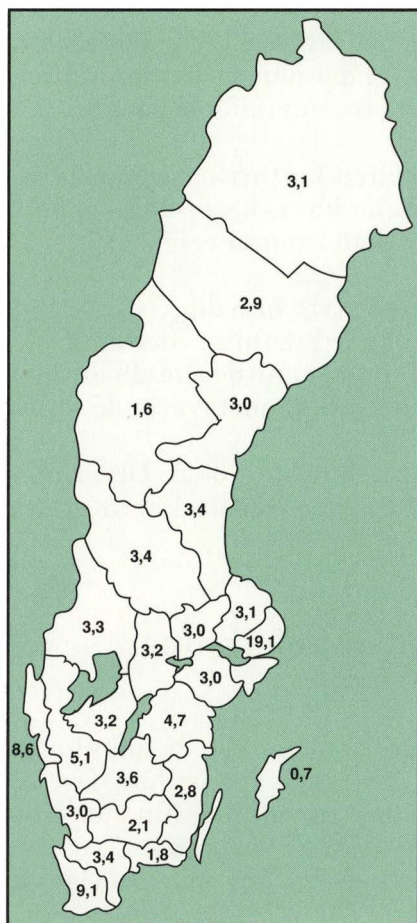
- För det första har arbetsveckan blivit kortare och semestertiden längre. Sedan början av 60-talet har arbetsveckan genom lagstiftning reducerats från 45 till 40 timmar och semestertiden ökat från tre till fem veckor.
- För det andra har deltidarbete blivit betydligt vanligare, vilket hänger samman med den ökade kvinnliga förvärvsfrekvensen. 1989 arbetade nästan 27 procent av det totala antalet sysselsatta på deltid. För kvinnorna låg motsvarande siffra över 46 procent.
- För det tredje har frånvaron (exkl. semester) ökat. Den vanligaste orsaken är sjukdom. Vård av barn och studier är andra viktiga frånvaroorsaker.

Regional fördelning av befolkning och arbetskraft

Hittills har vi begränsat oss till att studera hur befolkningen och arbetskraften utvecklats för Sverige i sin helhet. Det är också av stort intresse att få en bild av vilka skillnader som finns i detta avseende mellan olika delar av vårt land. En sådan bild kan man få genom att jämföra de 24 län som Sverige är indelat i.

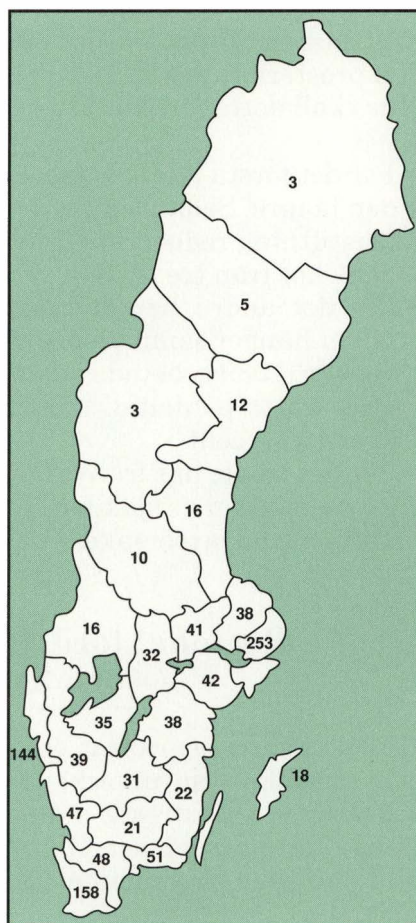
Det är stora skillnader mellan de olika länen i fråga om både befolkningsstorlek och areal. Som figur 8:9 visar svarade 1989 det län som hade den största befolkningen, Stockholms län, för nästan en femtedel av Sveriges totala befolkning, medan det minsta länet, Gotlands län, svarade för mindre än 1 procent. Av figuren framgår vidare att Malmöhus och Göteborgs- och Bohus län kom på andra respektive tredje plats. Folktätheten var mycket olika. Enligt figur 8:10 låg de tre län som uppvisade den största befolkningen mycket högt över det nationella genomsnittet, medan län som Jämtland, Västerbotten och Norrbotten hade extremt få invånare per kvadratkilometer.

Figur 8.9. Befolkningen 1990
(i procent av rikets)

Källa: Statistisk årsbok

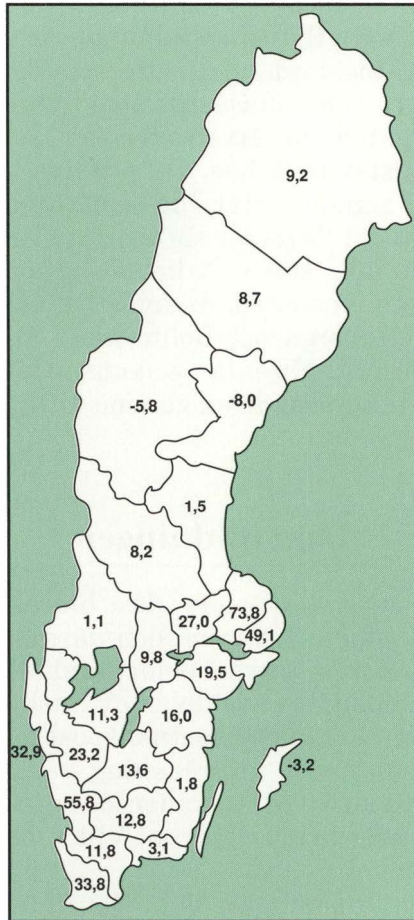
Figur 8.10. Invånare per km²
1990

Källa: Statistisk årsbok

Hur har befolkningens regionala fördelning förändrats under efterkrigstiden? Förskjutningarna mellan länen har som figur 8:11 visar varit mycket stora mellan 1950 och 1989. Detta kan till största delen förklaras med flyttningar mellan länen som i sin tur beror på skillnader i deras näringslivsutveckling (se kapitel 5). Med en viss förenkling kan man hävda att det är Mälardalen (Uppsala, Stockholms och Västmanlands län) och sydvästra Sverige (Göteborgs- och Bohus, Älvsborgs, Hallands

Figur 8:11. Folkökning 1950–1990 (i procent)

Källa: Statistisk årsbok

och Malmöhus län) som framför allt ökat sin andel av befolkningen. De län som minskat sin andel tillhör i stor utsträckning de s.k. skogslänen (se kapitel 5).

Befolkningens fördelning på olika åldersklasser varierar ganska kraftigt mellan länen. De befolkningsmässigt mest expansiva länen, framför allt Stockholms och Uppsala län, har en relativt liten andel av befolkningen i åldersklasserna över 64 år. (I flera av dessa län ligger dessutom den andel som föll på

åldersklassen 25–44 år klart över genomsnittet.) Flera av skogslänen, inte minst Jämtlands län, har tvärtom en relativt stor andel av sin befolkning i den högsta åldersklassen. Län som uppvisar negativa flyttningstal tenderar rimligen att få en ålderstung befolkningsfördelning, eftersom det i första hand är individer i de yngre åldersklasserna som flyttar.

Även när det gäller förvärvsfrekvensen och arbetslösheten kan ett visst mönster urskiljas. De relativa arbetskraftstalen ligger i regel över genomsnittet i de befolkningsmässigt expansiva länen, medan det förhåller sig tvärtom i skogslänen. Skillnaderna är dock inte stora. Arbetslösheten är kraftigare i skogslänen än i län med expanderande befolkning, exempelvis Stockholms och Göteborgs- och Bohus län. I Stockholms län var den 1989 0,7 procent (hälften av genomsnittet för hela landet) medan skogslänen uppvisade en genomsnittlig arbetslöshet på 2,1 procent.

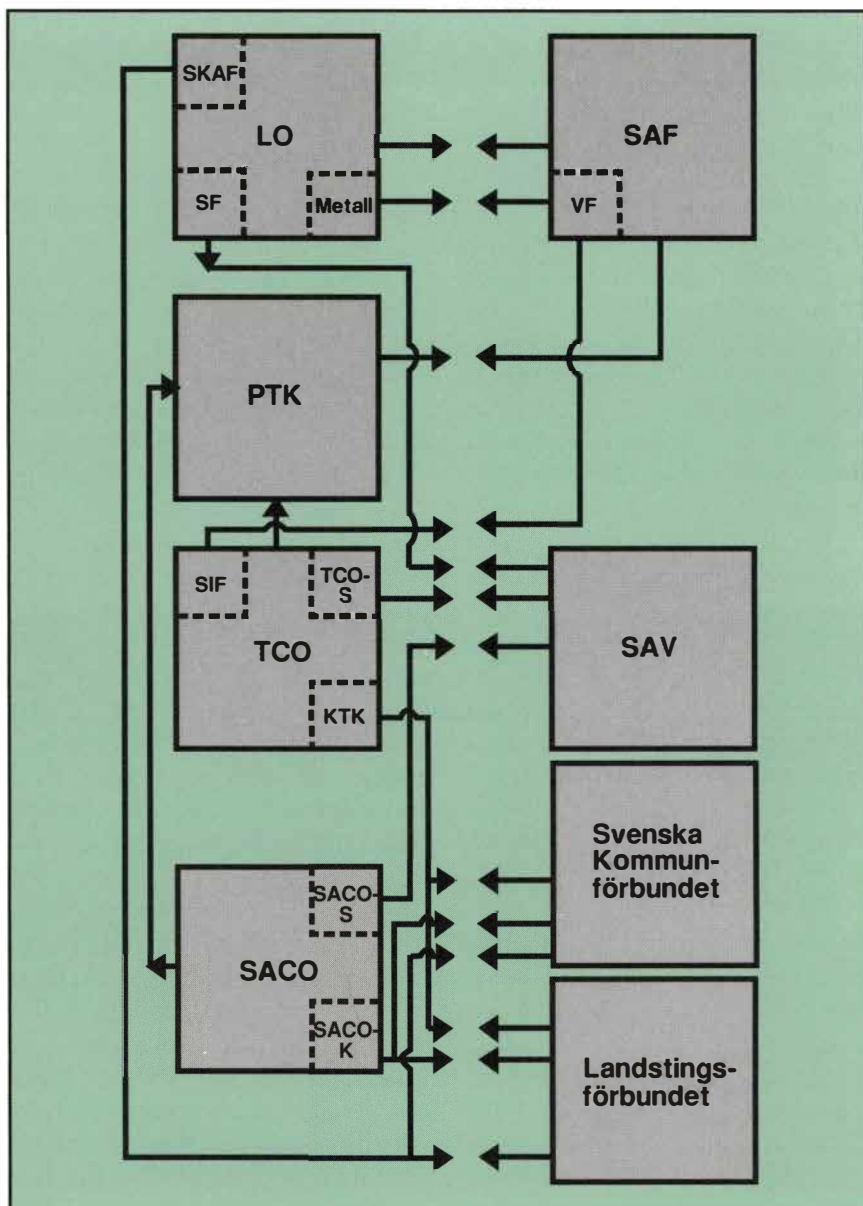
Lönebildningen

Ersättningen till arbetskraften för dess bidrag till nationalprodukten utgörs av lönen. Lönerna, och därmed också lönebildningen, har mycket stor betydelse för samhällsekonomin. Dels svarar de för den dominerande delen av hushållens inkomster, dels utgör de en mycket viktig kostnadspost för företagen.

Lönerna bestäms i stor utsträckning genom förhandlingar mellan organisationer som företräder löntagarna och organisationer som företräder arbetsgivarna. Vilka är de viktigaste av dessa organisationer?

Låt oss börja på arbetstagarsidan. Det finns ett par speciellt svenska karakteristika när det gäller det fackliga organisationsväsendet. Den ena är uppdelningen mellan arbetare och tjänstemän i olika centralorganisationer (i utlandet ingår de som regel i samma centralorganisation). Den andra är att både Landsorganisationen (LO) och Tjänstemännens centralorganisation (TCO) – till skillnad mot SACO (Sveriges Akademikers CentralOrganisation) – är uppbyggda efter industriförbundsprincipen. Det innebär att förbunden är uppbyggda bransch- och yrkesvis.

Inom LO finns det 24 olika förbund. Kommunalarbetareförbundet (SKAF) är i dag det största, följt av Metall (industriar-

Figur 8:12. Parterna på arbetsmarknaden (central nivå)

betareförbundet) och Statsanställdas förbund (SF). Tjänstemannasidan domineras av TCO. Industritjänstemannaförbundet (SIF) är det största av TCO:s förbund och förbunden som organiserar kommunal- och statstjänstemännen kommer på andra respektive tredje plats. SACO:s medlemmar utgörs i huvudsak av akademiker. På den privata sidan förhandlar förbund inom TCO och SACO genom förhandlingskartellen PTK (Privattjänstemannakartellen). Vid sidan av SKAF och SF återfinns på den offentliga sidan tjänstemannaorganisationer som TCO-S, SACO-S respektive K samt KTK (Kommunaltjänstemannakartellen, avtalsslutande part inom TCO på den kommunala sidan). Se även figur 8:12.

En stor del av den svenska arbetskraften är fackligt ansluten. Årsskiftet 1987/88 låg anslutningsgraden på ca 86 procent, vilket i ett internationellt perspektiv är en mycket hög siffra. Vid övergången till 90-talet var anslutningsgraden dock på retur.

På arbetsgivarsidan är Svenska arbetsgivareföreningen (SAF) dominerande inom den privata sektorn, med Verkstadsföreningen som det klart största förbundet. Bankerna, tidningarna, de statsägda, de kommunägda och de konsumentägda företagen har egna arbetsgivarorganisationer. Till skillnad från löntagarsidan har man på arbetsgivarsidan inte skilda centralorganisationer för arbetare och tjänstemän. Däremot är SAF nästan helt inriktat på den privata sektorn, medan Statens avtalsverk (SAV), Sveriges Kommunförbund och Landstingsförbundet sköter förhandlingarna inom den offentliga sektorn. (Se figur 8:12.)

Förhandlingarna leder fram till kollektivavtal som reglerar löner och andra anställningsvillkor. Avtalsperioden omfattar som regel ett eller två år. Förhandlingarna bedrivs på flera olika nivåer. På LO-SAF-området har man haft centrala förhandlingar sedan 50-talet. De utmynnar i rekommendationer för medlemsförbunden som förhandlar branschvis med varandra och det är på denna nivå som de egentliga avtalen sluts. Slutligen förhandlar också de enskilda företagen med de lokala fackklubbarna på en mera detaljerad nivå. Under 80-talet har man emellertid kunnat notera tendenser till att de centrala förhandlingarna fått mindre betydelse. Exempelvis har Verkstadsföreningen och Metall förhandlat utan SAF:s respektive LO:s medverkan.

Den ökade decentraliseringen gör sig också märkbar på tjänstemannasidan. Hösten 1990 diskuterades ett förslag inom TCO att förhandlingskartellerna TCO-S och KTK skulle upphöra (utan att förhandlingarna för den skull helt skulle flyttas ned till förbunds nivå). Även inom SACO samt på den privata sidan föreföll utvecklingen vid denna tidpunkt att gå mot ökad decentralisering.

Förhandlingsprocessen karakteriseras av att två parter står mot varandra och att dessa parter har krav som inte kan uppfyllas samtidigt. De kan understryka sina krav med olika hot. Löntagarna kan hota med strejker och arbetsgivarna med lockouter. Hur långt de vågar gå beror på hur viktiga förhandlingsmålen är för dem och hur deras medlemmar kommer att drabbas om förhandlingarna bryter samman med strejk eller lockout som sannolikt resultat. När ett kollektivavtal väl slutits råder dock fredsplikt. Det förekommer dock s.k. vilda (avtalsstridiga) strejker. Lockouter och strejker utgör en belastning på samhällsekonomin, eftersom de innebär att arbetsdagar går förlorade. Internationella jämförelser tyder emellertid på att antalet förlorade arbetsdagar i Sverige på grund av arbetskonflikter är relativt litet.

Den faktiska löneökningen kan avvika från den som reglerats genom kollektivavtal. Om den faktiska löneökningen överstiger den avtalsbestämda talar man om *löneglidning*. Denna är ofta av betydande omfattning. Under 80-talet svarade den för ca en tredjedel av lönekostnadsökningen i landet. Läget på arbetsmarknaden är en viktig orsak till löneglidning. Om det inom en viss bransch eller en viss region råder brist på arbetskraft (efterfrågeöverskott) samtidigt som den avtalsbestämda löneökningen blivit relativt måttlig, är det troligt att efterfrågeöverskottet driver fram ännu större löneökningar.

Löneglidning tenderar att öka lönedifferenserna eftersom marknadssituationen inte är den samma på olika delar av arbetsmarknaden. Inom LO-kollektivet har man försökt motverka sådana differenser genom "solidarisk lönepolitik". Det innebär att man eftersträvar lika lön för likvärdigt arbete och samtidigt en utjämning av lönerna för olika arbetsuppgifter. Den solidariska lönepolitiken fick sitt genombrott under 60-talet (även om målen för den formulerades redan under det föregående decenniet). Mycket tyder på att LO haft klara framgångar med denna politik – åtminstone i det senare avseendet –

eftersom internationella jämförelser visar att löneskillnaderna mellan olika arbetsuppgifter är relativt små i Sverige. Krav på likställighet har medfört att också löneutvecklingen mellan olika avtalsområden tenderat att bli likartad.

Som antytts ovan är det inte endast löner, utan också olika anställningsförmåner, som bestäms genom avtal mellan arbetsmarknadens parter. Ett sådant exempel utgör de avtalsbestämda socialförsäkringarna som bl.a. ger kompensation för inkomstbortfall vid ålderdom, sjukdom och arbetslöshet. De förmåner som är förknippade med dessa försäkringar utgör ett komplement till de motsvarande förmåner som den offentliga sektorn administrerar (se kapitel 10). De mest kända av dessa försäkringssystem är Industrins tjänstepensionering (ITP) och Särskild tjänstepensionering (STP). ITP bygger på ett avtal mellan SAF och PTK och STP på ett avtal mellan SAF och LO.

Staten och arbetsmarknaden

I Sverige har lönebildningen av tradition betraktats som en angelägenhet för parterna på arbetsmarknaden. Det innebär att staten brukar avhålla sig från att direkt ingripa i löneförhandlingarna. Sådana ingrepp brukar benämnas *inkomstpolitik*. Det skulle exempelvis kunna innebära att löneökningarna för en viss avtalsperiod bestämdes genom lagstiftning. Våren 1990 presenterade den svenska regeringen ett förslag om lönestopp som dock inte vann riksdagens godkännande. Det är dock uppenbart att staten vid 80-talets slut spelade en mera aktiv roll än tidigare i lönebildningen. Det skedde i form av "rundabordsavtal" med arbetsmarknadsparterna eller löften om skattesänkningar i hopp om att på detta sätt begränsa löneökningarna.

Arbetslösheten utgör ett samhällsekonomiskt problem. Det beror på att den ger upphov till ett produktionsbortfall, vilket med hänsyn till det grundläggande knapphetsproblemet utgör en samhällsekonomisk belastning. Dessutom innebär arbetslösheten ett personligt lidande för de individer som drabbas av den – även om de kan få viss ekonomisk kompensation genom arbetslöshetsunderstöd. Under efterkrigstiden har bekämpningen av arbetslösheten varit ett prioriterat mål i den ekonomiska politiken i Sverige. Den kan ske med hjälp av finans- och

penningpolitik (se kapitel 6), men också med hjälp av arbetsmarknadspolitik.

Arbetsmarknadspolitiken handhas av Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS) som sorterar under arbetsmarknadsdepartementet. I varje län finns en länsarbetsnämnd som är underställd AMS. Målen för arbetsmarknadspolitiken är att skapa "full sysselsättning", men också att underlätta en sådan struktur- omvandling som befrämjar tillväxten i nationalprodukten.

Man kan skilja mellan fem grupper av arbetsmarknadspolitiska åtgärder:

1. Utbudspåverkande åtgärder.
2. Konjunkturberoende (eller säsongsberoende) sysselsättningsskapande åtgärder.
3. Sysselsättningsskapande åtgärder riktade mot arbetshandikappade.
4. Matchningsåtgärder.
5. Övriga sysselsättningsskapande åtgärder.

I den *första* gruppen ingår framför allt *arbetsmarknadsutbildningen*. Den utgörs av vuxenutbildning som företas av sysselsättningspolitiska skäl. Det är främst arbetslösa som är berättigade att delta i denna utbildning. Syftet är att befrämja den yrkesmässiga rörligheten på arbetsmarknaden. Numera har arbetsmarknadsutbildningen en egen organisation, AMU, som inte är underställd AMS. Länsarbetsnämnderna beställer utbildning hos denna myndighet eller någon annan anordnare av utbildning. En annan typ av åtgärder, som har beröringspunkter med arbetsmarknadsutbildningen, är den yrkesinriktade rehabiliteringen som sker inom arbetsmarknadsinstituterna (AMI).

För att stimulera den geografiska rörligheten på arbetsmarknaden används olika geografiska rörlighetsstimulanser. Även dessa åtgärder är främst avsedda för arbetslösa. Stimulanserna utgår framför allt i form av bidrag till resor med anknytning till flyttningen.

I den *andra* gruppen ingår s.k. *beredskapsarbeten*. Dessa arbeten utförs bl.a. inom vården och omsorgen, inom skogs- och naturvården och inom byggnads- och anläggningsverksamheten. Syftet är att skapa tillfällig sysselsättning i samband med konjunktur- eller säsongsbetingade störningar i ekonomin. De

görs i huvudsak för statens och kommunernas räkning. Vidare finns det fr.o.m. 1990 ett system med inskolningsplatser för arbetslösa i åldern 18–19 år som skall underlätta för dessa ungdomar att få anställning i det privata näringslivet (i första hand) eller hos en offentlig arbetsgivare.

I grupp *tre* märks bl.a. lönebidrag där syftet är att underlätta för arbetshandikappade att få ett arbete. Arbetshandikappade som inte kan få arbete på den öppna marknaden kan få arbete och rehabilitering inom bl.a. stiftelsen Samhall. Till skillnad från den föregående åtgärds-kategorin syftar dessa åtgärder till att skapa permanenta anställningar.

De typer av åtgärder som ingår i grupp fyra är inriktade på att sprida information om aktuella utbuds- och efterfrågeförhållanden på arbetsmarknaden. Denna verksamhet handhas av *arbetsförmedlingar*, som åtminstone fram till 90-talets början drivits helt i offentlig regi.

I den *femte* gruppen ingår bl.a. det s.k. *rekryteringsstödet* vars främsta syfte är att underlätta anställning av långtidsarbetslösa. Genom att subventionera företagens lönekostnader försöker man att påverka deras reguljära rekrytering. Arbetslösa som vill starta ett företag kan få *starta-eget-bidrag* som skall utgöra ett tillskott till försörjningen under ett inledningskede.

1989 var antalet individer som var föremål för arbetsmarknadspolitiska åtgärder över dubbelt så stort som antalet öppet arbetslösa. Genomsnittet per månad var 139 000 respektive 61 000. Av den grupp som omfattades av de arbetsmarknadspolitiska åtgärderna berördes 58 procent av rehabiliteringsåtgärder och lönebidrag (bl.a. Samhall och AMI), medan 29 procent deltog i arbetsmarknadsutbildning och 7 procent i beredskapsarbete.

Staten påverkar inte endast arbetsmarknaden via arbetsmarknadspolitiken. I föregående avsnitt påpekades att parterna på arbetsmarknaden sluter avtal om löner och anställningsförmåner. Många anställningsförmåner har emellertid reglerats genom lagstiftning. I själva verket förekommer det ett växelspel mellan avtal och lagstiftning inom detta område. Flera av de aktuella lagarna har tillkommit under 70-talet (eller ännu senare), men bygger i sin tur på tidigare lagar. Vi skall här nöja oss med exempel på några viktiga lagar som berör förhållandena på arbetsmarknaden.

Tidigare i detta kapitel nämndes att antalet arbetade timmar sjunkit i vårt land sedan 60-talets början. Det framgick också att detta i sin tur beror på att arbetsveckan blivit kortare, att semestrarna blivit längre och att frånvaron från arbetet ökat. Här rör det sig till mycket stor del om förändringar som har stöd i nystiftade lagar. Den nu gällande *arbetstidslagen*, som trädde i kraft 1983, stadgar att arbetstiden får uppgå till högst 40 timmar per vecka. Vissa undantag förekommer dock och dessutom kan den ordinarie arbetstiden förändras genom kollektivavtal. *Semesterlagen*, som infördes 1978, ger de anställda rätt till fem veckors semester. Dessutom förekommer det ett stort antal lagar som ger de anställda rätt till ledighet under vissa omständigheter. De gäller bl.a. fackligt arbete, studier, barnledighet och svenskundervisning för invandrare. (Dessutom tillkommer regler som överenskommits i kollektivavtal.)

En annan viktig lag som reglerar förhållandena på arbetsmarknaden är *medbestämmandelagen* (MBL) som trädde i kraft 1977. Den ger de anställda möjlighet att påverka sin egen arbetssituation. MBL ålägger arbetsgivaren att förhandla med fackföreningarna inför viktiga beslut. Lagen innebär en utveckling av förhandlingsrätten. Parterna skall själva reglera medbestämmandet genom att ingå kollektivavtal. *Lagen om anställningsskydd* (LAS) från 1974 kräver "saklig grund" – exempelvis arbetsbrist – som anledning för uppsägning. Lagen skyddar sålunda de som redan fått anställning. Ett ytterligare exempel utgör *arbetsmiljölagen* (AML) som gäller från 1978. Den är inriktad på att förebygga hälso- och olycksfallsrisker på arbetsplatserna och på att anpassa arbetsförhållandena i syfte att befrämja hälsa och tillfredsställelse i arbetet. AML är en ramlag, vilket innebär att den endast anger ramar inom vilka myndigheterna och parterna måste hålla sig.

Det finansiella systemet

De föregående kapitlen i boken har behandlat realekonomiska frågor. Hur stor är produktionen av varor och tjänster och hur förändras den över tiden? Inom vilka sektorer uppkommer produktionsresultatet och till vilka ändamål används det? Hur fördelas produktionsresultatet på olika individer i samhället?

Det finns också en finansiell sida av samhällsekonomin vars betydelse inte skall underskattas. Inköpta varor och tjänster måste betalas. Ett hushåll, ett företag, en kommun eller självaste staten kan vara i behov av ett lån och måste hitta en lämplig långgivare. Vad det här egentligen handlar om är hur produktionen, konsumtionen, investeringarna och övriga realekonomiska aktiviteter skall finansieras. Det finansiella systemet har två viktiga uppgifter i samhällsekonomin. Den ena är att tillhandahålla betalningsmedel – ”pengar” – medan den andra är att omfördela sparande mellan hushållen, företagen och den offentliga sektorns olika delar. Det är dessa båda frågor som kapitlet skall behandla.

Vi skall inleda med hur sparandet omfördelas. I det följande avsnittet tas sålunda sambandet mellan fordringar, skulder och finansiellt sparande upp. Därefter ägnas ett avsnitt åt olika marknader som förekommer inom det finansiella systemet och dessa marknaders funktionssätt. Kapitlets fjärde avsnitt behandlar olika finansinstitut, dvs. företag som huvudsakligen agerar inom det finansiella systemet. I det femte avsnittet tas frågan om vad ”pengar” är och hur ”pengar” tillhandahålls i samhällsekonomin upp. I kapitlets avslutande avsnitt beskrivs

kortfattat hur myndigheterna kan påverka penningmängden eller "likviditeten" i samhällsekonomin.

Fordringar, skulder och finansiellt sparande

I detta avsnitt skall vi börja med att knyta an till kapitel 3. Som framgick där består förmögenheten för alla olika aktörer inom samhällsekonomin – hushåll, företag och olika delar av den offentliga sektorn – av en real del och en finansiell del. Den finansiella delen utgörs av nettofordringarna, dvs. skillnaden mellan fordringar och skulder, vars förändringar utgör det finansiella sparandet. En ökning i en nettofordran eller en minskning i en nettoskuld representerar ett positivt sådant sparande.

Alla aktörer har fordringar och skulder. Hushållen har fordringar i form av bl.a. aktier, banktillgodohavanden, obligationer och pensionsförsäkringar. Det bör observeras att hushållens – och övriga aktörers – innehav av sedlar också kan ses som en fordran. (I detta fall rör det sig om en fordran på riksbanken eftersom det är den som ger ut sedlarna.) Hushållen har också skulder. Inte minst gäller detta hushåll som är egnahemsägare. Denna kategori har ofta stora lån i olika finansinstitut med den egna fastigheten som säkerhet. Variationerna i den finansiella förmögenheten mellan olika hushåll är naturligtvis stora. De påverkas av många faktorer som exempelvis boendeformen och hushållets sammansättning (antal, kön och ålder på de individer som ingår i hushållet).

När det gäller företagen kan det vara lämpligt att skilja mellan finanssektorn och icke-finansiella företag. Den förra kategorin omfattar olika finansinstitut som exempelvis banker, medan den senare kategorin omfattar övriga företag. Finanssektorn har mycket stora fordringar och skulder. Bankerna tar emot inlåning, som ur bankernas synvinkel representerar en skuld. Samtidigt har de också fordringar som uppkommer genom att de beviljat lån till framför allt olika hushåll och företag.

Vad de icke-finansiella företagen beträffar har de liksom hushållen fordringar i form av aktier, banktillgodohavanden, obligationer och sedlar. Dessutom är kundfordringarna av stor betydelse. På skuldsidan återfinns leverantörsskulder, bank- och obligationslån och aktier. Om – vid beräkningen av natio-

nalförmögenheten – de aktier som hushåll och andra aktörer besitter betraktas som en fordran måste företagens aktiekapital i detta sammanhang betraktas som en skuld.

Även inom den offentliga sektorn förekommer fordringar och skulder. Inte minst gäller detta staten som är en mycket stor låntagare. Vid slutet av 1989 uppgick den samlade statsskulden till 600 miljarder kronor, motsvarande något mindre än halva BNP under detta år. Statsskulden består till största delen av obligationer. Staten är emellertid också långivare. Den svarar bl.a. för bostadslån och studiemedel.

En viss aktör behöver inte endast ha fordringar på (eller skulder till) andra inhemska aktörer. Det förekommer också fordringar och skulder mellan olika länder. Som exempel kan nämnas att riksbanken har fordringar på andra länder i form av "valutor", som fungerar som internationella betalningsmedel (se kapitel 3). Vidare sätter sig icke-finansiella företag i skuld till utländska företag genom att bl.a. erhålla leverantörskrediter därifrån, samtidigt som de skaffar sig fordringar i form av utländska kundkrediter eller placeringar i utländska värdepapper. Det kan också nämnas att en del av statsskulden har lånats upp i utlandet.

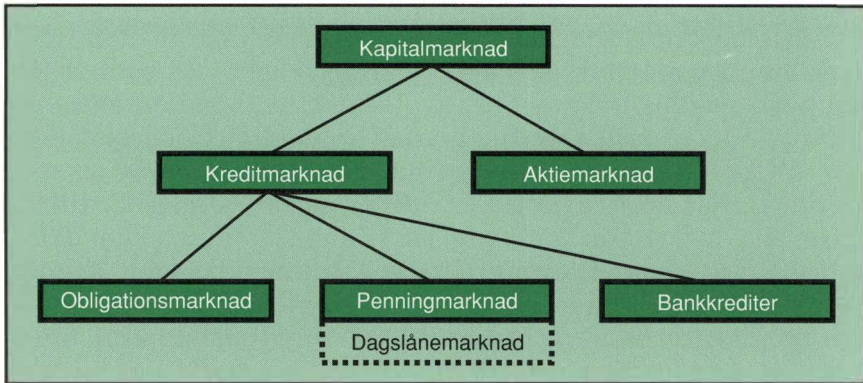
Sammanfattningsvis består samhällsekonomin av ett stort antal olika aktörer, varav en del har nettofordringar medan andra har nettoskulder. Vidare uppvisar en del aktörer ett positivt finansiellt sparande, medan andra uppvisar ett negativt sådant sparande. Som tidigare antytts är en av det finansiella systemets viktigaste uppgifter att omfördela finansiellt sparande mellan olika aktörer. Hur sker denna omfördelning? Det avgörs på *kapitalmarknaden*, som omfattar större delen av de fordringar och skulder som förekommer i samhällsekonomin.

Kapitalmarknaden

På kapitalmarknaden möts utbudet och efterfrågan på finansiellt kapital. Långivarna står för utbudet och låntagarna för efterfrågan.

Kapitalmarknaden kan till att börja med delas in i två delmarknader: *aktiemarknaden* och *kreditmarknaden*. (Se figur 9:1.) Det finns flera skillnader mellan dessa marknader.

Figur 9:1. Den svenska kapitalmarknadens sammansättning

Den första gäller formerna för ersättning till den som tillhandahåller det finansiella kapitalet. Långgivaren på kreditmarknaden är inte beredd att avstå från finansiellt kapital utan ersättning. Denna ersättning kallas ränta och utgör priset på kredit. Räntan utgår med en viss procent av det lånade beloppet och är i de flesta fall fast över lånets löptid. På en aktie betalas däremot ingen ränta. Innehavarna kan i stället göra anspråk på att erhålla en del av vinsten (*utdelning*). Det innebär att en aktieplacering är förknippad med en större risk än en placering på kreditmarknaden, eftersom aktieägaren inte kan vara säker på att få någon utdelning överhuvudtaget.

En andra skillnad mellan aktie- och kreditmarknaden är att aktien är "evig", medan lånen är tidsbegränsade. Sålunda kan man inte kräva att ett aktiebolag löser in de aktier som man har i företaget. Däremot kan man vanligen sälja aktien när man så önskar och om bolagets framtidsutsikter bedöms som gynnsamma kan den säljas till en kurs (ett pris) som kan ligga en bra bit över inköpspriset. (Motsatsen kan naturligtvis också inträffa.) På kreditmarknaden kan det i och för sig förekomma "eviga" lån. Dessa är dock sällsynta. Normalt lånar man med fast löptid, exempelvis ett eller tio år.

En tredje skillnad är att aktien är förknippad med ägande, vilket de värdepapper och andra lånekontrakt som förekommer på kreditmarknaden inte är. Äger man en aktie är man berättigad att rösta på bolagsstämman. Det innebär att man där kan ge uttryck för sitt missnöje om man inte är nöjd med bolagets

ledning. Ju fler aktier som man har desto större blir inflytandet, eftersom antalet röster varierar med aktieinnehavet.

Aktiemarknaden är en marknad för riskkapital. Samtidigt kan man säga att aktiebolaget begränsar den risk som är förknippad med ägande av företag. Genom att köpa en aktie tar aktieägaren en risk, men denna risk är samtidigt begränsad till det satsade beloppet. Aktieägaren kan också göra sig av med aktien när så önskas. Detta är i praktiken ett alternativ till att göra sitt inflytande gällande på bolagsstämman. Om aktieägarna uttrycker sitt eventuella missnöje med bolagets ledning genom att sälja aktier, kommer kursen att sjunka. Det försvårar möjligheterna för bolaget att skaffa nytt riskkapital, eftersom det nu blir dyrare än tidigare (det finansiella kapital som man kan attrahera per utdelad krona blir mindre). Om aktiekursen sjunker ökar också sannolikheten för att bolaget skall bli uppköpt av en konkurrent eller av nya ägare som tror att de kan driva bolaget på ett mer effektivt sätt än de gamla ägarna. Genom att aktiemarknaden bestämmer ett visst värde på bolaget erhålles en indikator på hur effektiv bolagets ledning är. Det bör observeras att det som här sagts i första hand endast gäller de börsnoterade aktierna. Flertalet mindre och medelstora bolags aktier handlas mycket sällan och är därför svåra att värdera.

En fjärde skillnad är att aktiehandeln är organiserad på ett annorlunda sätt än handeln med de värdepapper som förekommer på kreditmarknaden. I Sverige utgör Stockholms Fondbörs centrum för aktiehandeln. Det innebar åtminstone tidigare att marknaden var koncentrerad i rent fysisk bemärkelse. Aktiefärerna gjordes upp i samband med en offentlig auktion (uppropet) eller i anslutning härtill (efterbörsen). Under de senaste åren har aktiehandeln emellertid datoriserats vilket i viss mån ändrat förutsättningarna. På kreditmarknaden har värdepappershandeln (som också är datorbaserad) traditionellt varit mera decentraliserad. Affärerna görs i stor utsträckning upp per telefon.

I fortsättningen skall intresset koncentreras till kreditmarknaden. Den består, som figur 9:1 visar, av tre delmarknader: *obligationsmarknaden*, *penningmarknaden* och *marknaden för bankkrediter*. På obligations- och penningmarknaderna handlar man med värdepapper (liksom på aktiemarknaden). En aktör som placerat i ett visst värdepapper behöver inte behålla

det tills löptiden gått ut. Det är vanligen fullt möjligt att sälja det dessförinnan till någon annan aktör.

Vilken är då skillnaden mellan obligations- och penningmarknaden? Den viktigaste skillnaden är att man på obligationsmarknaden handlar med värdepapper som har relativt långa löptider – över två år – medan det på penningmarknaden rör sig om kortare löptider. En annan skillnad är att de handlade värdepapperens konstruktion är olika. En obligation lyder på ett visst belopp, som låntagaren betalar ut den dag obligationen inlöses. Dessutom faller det varje år ut en viss ränta som bestäms av obligationsbeloppet och en räntesats som är angiven på obligationen. Det bör dock observeras att de obligationer som här har beskrivits är *räntebärande obligationer*. Vid sidan härav förekommer också premieobligationer där långivaren i stället för att erhålla ränta får delta i en årlig utlottning av premiebelopp.

De värdepapper som förekommer på penningmarknaden utgör *diskonteringspapper*. Det innebär att de – liksom obligationerna – lyder på ett fast belopp som betalas ut av låntagaren vid inlösningstillfället. Någon räntesats finns dock inte angiven på ett diskonteringspapper, utan räntan är beroende av inköpspriset. Genom att köpa värdepapperet till ett lägre pris än inlösningspriset erhåller placeraren ränta på det satsade beloppet. Diskonteringspapperen utgörs framför allt av *statskuldväxlar*, som emitteras av staten, och *certifikat* som bl.a. emitteras av större företag (inkl. banker). I det senare fallet läggs ofta mångåriga certifikatprogram upp, som sedan utnyttjas successivt.

Det finns en ganska udda marknad som, trots att den inte är föremål för värdepappershandel, brukar betraktas som en del av penningmarknaden eller i varje fall en marknad med mycket nära anknytning härtill. Det är den s.k. *dagslånemarknaden* där bankerna handlar med fordringar som har mycket kort löptid. Affärsbankernas inlåningskonton utnyttjas dagligen för betalningar mellan samhällsekonomin olika aktörer. Vid dagens slut har en bank därigenom fått ökade (netto)fordringar på andra banker, medan en annan bank fått ökade (netto)skulder. Riksbanken fungerade ursprungligen som en clearingcentral mellan bankerna, vilket innebar att den tog över de olika bankernas fordringar respektive skulder på varandra. Den bank som fick en ökad (netto)fordran erhöll ett tillgodoha-

vande hos riksbanken medan den bank som fick en ökad (netto)skuld var tvungen att låna hos riksbanken. Efter hand började banker med (netto)fordringar att låna till banker med (netto)skulder, utan att riksbanken kopplades in och dagslånemarknaden uppstod. Det är sålunda en marknad där endast banker uppträder. Under 80-talet har även en marknad för något längre löptider, den s.k. depositionsmarknaden, utvecklats med utgångspunkt från dagslånemarknaden.

På marknaden för bankkrediter förekommer inte några värdepapper. Här uppträder framför allt hushåll samt mindre och medelstora företag som låntagare. (Eftersom de fasta kostnaderna är stora för att ta upp lån på obligations- och penningmarknaderna lönar det sig inte för relativt "små" låntagare att agera på dessa marknader.) De medel som bankerna använder till utlåning erhåller de huvudsakligen genom att ta emot inlåning från bl.a. hushåll och företag.

På penning- och obligationsmarknaderna uppträder relativt få aktörer som det är ganska lätt att skaffa information om. Dessutom förekommer institut som tillhandahåller uppgifter om olika potentiella låntagares kreditförmåga. På marknaden för bankkrediter är antalet kreditsökande betydligt större, och därmed blir det också svårare att skaffa information om dem (även om det också här förekommer institut som ger kreditupplysningar). Bankerna är emellertid ganska väl skickade att hantera denna uppgift. De arbetar vanligen med ett stort antal olika filialkontor, som kan kanalisera den behövliga lokala informationen. Dessutom har man vanligen mycket långsiktiga relationer med sina kunder, vilket underlättar inhämtandet av information.

Vilka är storleksrelationerna mellan de olika delarna av kapitalmarknaden? Obligationsmarknaden är störst. Årsskiftet 1989/90 fanns det en utestående obligationsstock på över 900 miljarder kronor. De börsnoterade aktiernas marknadsvärde utgjorde vid samma tidpunkt strax under 750 miljarder kronor. Volymen av utestående penningmarknadspapper (bankcertifikat, övriga utnyttjade certifikatprogram samt statsskuldväxlar) uppgick till ca 190 miljarder kronor. Den sammanlagda bankutlåningen utgjorde nära 800 miljarder kronor.

De finansiella företagen

En viktig förutsättning för att kapitalmarknaden skall kunna fylla sin funktion i samhällsekonomin är att det finns företag som specialiserar sig på olika finansiella tjänster. Det är dessa företag som ingår i den "finansiella sektorn".

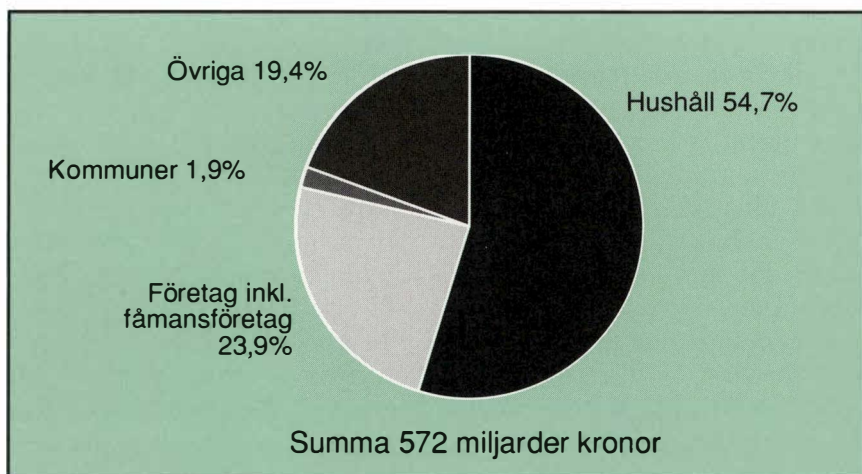
Viktigast bland dem är utan tvekan *bankerna*. Vad är egentligen en bank? Den vanligaste definitionen är att bankerna utgör det enda finansinstitut som får ta emot inlåning från allmänheten (hushåll och företag). En del härav lånas ut. Bankerna måste emellertid också hålla en del av sin inlåning i kassareserv. De hanterar nämligen mycket stora volymer och det är svårt att exakt förutse storleken på in- respektive utflödet av bankmedel, varför en viss gardering är på sin plats. För att verksamheten skall bära sig måste självfallet utlåningsräntorna överstiga inlåningsräntorna.

Utlåningen sker genom bankkrediter eller inköp av obligationer och andra värdepapper. (Bankerna i Sverige får dock inte äga aktier.) Figur 9:2 visar hur bankernas in- och utlåning var sammansatt årsskiftet 1989/90. Det framgår mycket klart att det är hushållen som dominerar – framför allt på inlåningssidan.

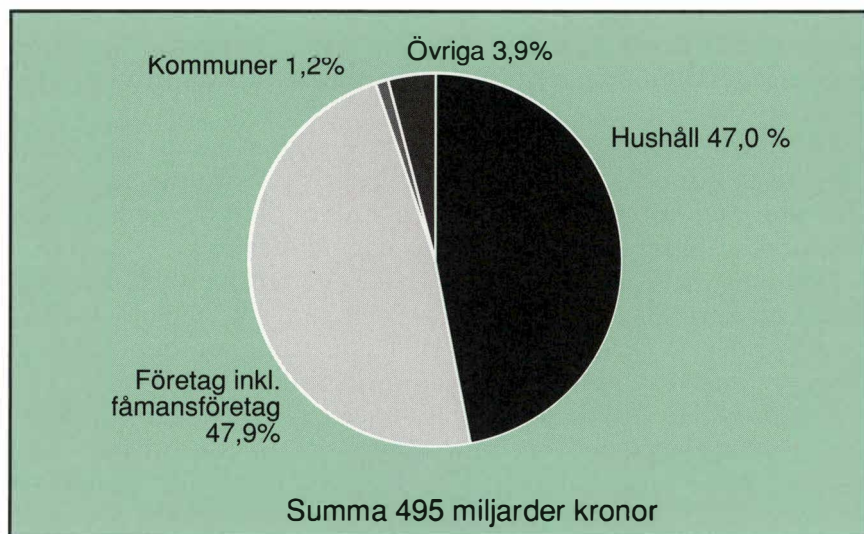
Bankerna ägnar sig emellertid inte endast åt in- och utlåning, utan har också många andra uppgifter. Sålunda agerar de ofta som mellanhänder i värdepappershandeln (se nedan), ger finansiell rådgivning, förvaltar förmögenheter etc.

Man kan inte utan vidare starta bankverksamhet. För det krävs ett särskilt tillstånd från regeringen, s.k. oktroj. Dessutom finns det en särskild statlig tillsynsmyndighet, bankinspektionen, som övervakar bankernas verksamhet.

Det finns tre huvudgrupper av banker i Sverige: *affärsbanker*, *sparbanker* och *föreningsbanker*. (Riksbanken behandlas längre fram i detta avsnitt.) De skiljer sig åt med avseende på inriktning och ägandeformer. När det gäller inriktningen skiljer skillnaderna mellan de olika bankformerna – som de åtminstone tidigare har uppfattats – kunna beskrivas på följande sätt. *Affärsbankerna* tar emot olika slag av inlåning, men är främst koncentrerade på sådan inlåning som inlånarna själva kan använda som betalningsmedel, framför allt checkräkningar. Utlåningen är ofta kortfristig och i stor utsträckning inriktad

Figur 9:2 a. Bankernas inlåning (årsskiftet 1989/90)

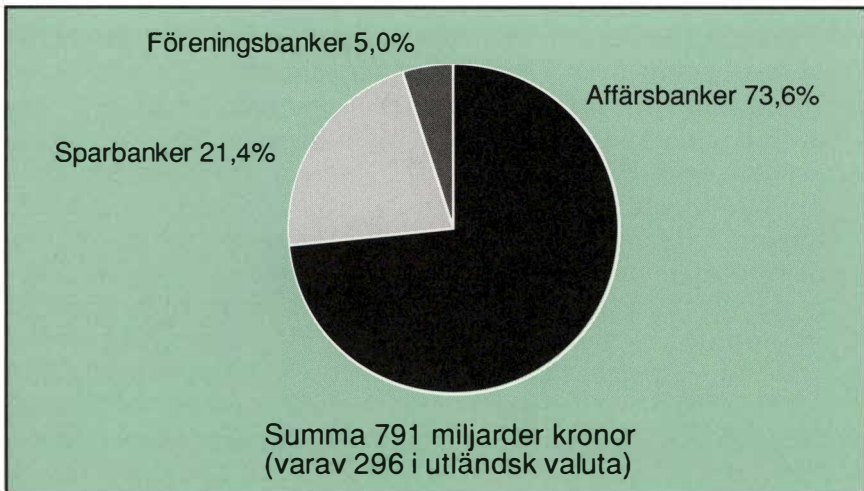
Källa: "Kredit- och valutamarknaden", Sveriges riksbank

Figur 9:2 b. Bankernas utlåning (årsskiftet 1989/90)

Källa: "Kredit- och valutamarknaden", Sveriges riksbank

på industri och handel. *Sparbankerna* är inriktade på mera långfristig inlåning och har en, jämfört med affärsbankerna, lägre riskprofil i sin utlåning. *Föreningsbankerna* har traditio-

Figur 9:3. Bankernas utlåning fördelad på olika kategorier av banker (årsskiftet 1989/90)

Källa: "Kredit- och valutamarknaden", Sveriges riksbank

netllt förknippats med jordbruksnäringen. Under senare år har dessa skillnader dock alltmer suddats ut, även om det fortfarande finns olikheter mellan de olika kategorierna av banker i detta avseende. En viktig orsak här till är att det enligt en lag från 1969 har blivit tillåtet för en bank att bedriva all slags bankverksamhet.

Vad ägandeformerna beträffar är affärsbankerna normalt privata aktiebolag. (Nordbanken är dock delvis statsägd och spar- och föreningsbankerna äger var sin affärsbank, Sparbankernas bank respektive Föreningsbankernas bank.) Sparbankerna utgör en form av stiftelser och har – i motsats till affärsbankerna – inga ägare som gör anspråk på en vinst. Föreningsbankerna drivs som ekonomiska föreningar och varje lokal bank av detta slag är ansluten till en av de tolv regionala föreningsbanker som finns i landet.

Affärsbankerna är storleksmässigt helt dominerande. Årsskiftet 1989/90 svarade de för nära fyra femtedelar av bankernas samlade tillgångar. Figur 9:3 visar hur utlåningen vid samma tidpunkt fördelade sig på de olika bankkategorierna. Medan affärsbankerna här svarade för något under 75 procent,

stod sparbankerna för drygt 20 procent och föreningsbankerna för resten.

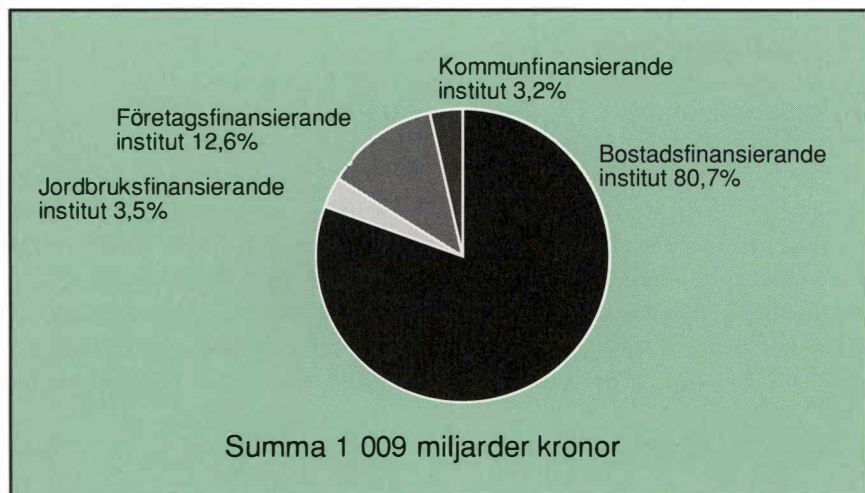
Sedan en tid tillbaka har banksektorn varit föremål för en omfattande koncentrationsprocess. I mitten av 1990 fanns det dock fortfarande över 20 affärsbanker i landet, om man räknar in "döttrarna" till utländska banker som sedan mitten av 80-talet fått tillstånd att etablera sig i Sverige. De tre största affärsbankerna, Nordbanken, S-E-Banken och Svenska Handelsbanken, svarade då för en bra bit över hälften av hela bankväsendets tillgångar. Även på sparbankssidan har koncentrationsprocessen varit omfattande och en diskussion om att samla praktiskt taget hela sparbanksväsendet under en hatt pågår.

En annan kategori av finansiella företag utgör *finansbolagen*. De får – i motsats till bankerna – inte ta emot inlåning från allmänheten. De finansierar sin verksamhet genom att låna på penningmarknaden eller genom att ta bankkrediter. Dessa medel används sedan för olika slag av kreditgivning (eller finansiella tjänster) som främst vänder sig till hushåll och företag. Viktigast i detta sammanhang är reverslån och s.k. leasing. I det senare fallet rör det sig om kapitalföremål av olika slag, exempelvis bilar eller maskiner, som finansbolaget köper in och sedan hyr ut till olika användare. Bland övriga verksamhetslag märks kontokortskrediter. Årsskiftet 1989/90 fanns det över 200 finansbolag i Sverige. De utgör en mycket heterogen grupp med avseende på storlek och inriktning. Sedan 1988 krävs auktorisation av bankinspektionen för den aktuella verksamheten.

Mellanhandsinstituten utgör en tredje kategori av de finansiella företagen. De är specialiserade på långsiktiga krediter. Dessa finansieras framför allt genom upplåning på obligationsmarknaden. Den i särklass viktigaste gruppen i denna kategori är de bostadsfinansierande instituten. Andra mellanhandsinstitut är inriktade på kommunerna, företagen respektive jordbruket. Figur 9:4 informerar om de olika institutens relativa storlek.

De bostadsfinansierande instituten spelar en synnerligen viktig roll på kreditmarknaden. Årsskiftet 1989/90 stod de för en samlad upplåningsstock på över 570 miljarder kronor. De utgör (som grupp betraktad) vid sidan av staten den allra största låntagaren på obligationsmarknaden. Medan bankerna ger lån under byggnadstiden är dessa institut inriktade på den

Figur 9:4. Mellanhandsinstitutens tillgångar (årsskiftet 1989/90)

Källa: "Kredit- och valutamarknaden", Sveriges riksbank

permanenta bostadsfinansieringen. Lånen ges mot säkerhet i den finansierade fastigheten (inteckningslån) och har mycket lång löptid. Vanligen rör det sig om s.k. bottenlån som uppgår till 70 procent av byggnadsvärdet. Det överskjutande beloppet – där risken är större – finansieras helt eller delvis av staten genom s.k. topplån. Tidigare tillämpades en av staten garanterad maximiränta på såväl botten- som topplånen. De statliga subventioner som är förknippade med bostadsfinansieringen har reducerats fr.o.m. 1991.

Den fjärde kategori finansföretag som här skall behandlas är *försäkringsbolagen*. De finansierar sin verksamhet genom premier som tillsammans med den avkastning som placeringen av dessa medel ger skall täcka de utbetalningar som olika försäkrings- och pensionsåtaganden ger upphov till. Framför allt de bolag som inriktar sig på liv- och pensionsförsäkringar har stora belopp att förvalta. Försäkringsbolagen kan emellertid inte endast beakta de olika placeringarnas avkastning. De är också tvungna att placera åtminstone en del av sina tillgångar på ett säkert sätt. Störst betydelse i detta avseende har obligationsmarknaden (stats- och bostadsobligationer), men även placeringarna i aktier och fastigheter har stor omfattning. Nume-

ra görs betydande placeringar i utländsk valuta. Även bland försäkringsbolagen har koncentrationsprocessen varit mycket markant. Störst är Svenska personalpensionskassan (SPP)-Trygg Hansa och Skandia.

En speciell typ av "försäkringsinrättning" utgör den *Allmänna pensionsfonden* (AP-fonden) som här skall behandlas som en särskild kategori. Denna fond ingår i ATP-systemet (se kapitel 10) som i sin tur utgör en viktig del av de svenska socialförsäkringarna. Pensionsutbetalningarna finansieras med avgifter som arbetsgivarna betalar in. Dessa avgifter skall finansiera de löpande pensionsbetalningarna. Till en början översteg dock de inbetalade avgifterna utbetalningarna, vilket är bakgrunden till AP-fondens uppkomst. Fonden består i sin tur av tio delfonder, varav den första, andra och tredje står för huvuddelen av ATP-systemets tillgångar. Dessa fonder gör framför allt placeringar på obligationsmarknaden (stats- och bostadsobligationer). Den fjärde och den femte delfonden agerar på aktiemarknaden. (Det har också förts diskussioner om huruvida de tre första delfonderna skall få agera på aktiemarknaden.)

De övriga delfonderna är identiska med de s.k. löntagarfonderna som har funnits sedan 1983. Det rör sig om fem regionala fonder som har till uppgift att köpa aktier i olika företag. De finansieras i princip på samma sätt som ATP-systemet. Fondernas styrelser domineras av löntagarintressen. Syftet med fonderna, vars inrättande var mycket omstritt, är bl.a. att öka den ekonomiska demokratin och att underlätta kapitalbildningen. I förhållande till övriga delar av AP-fonden är deras betydelse emellertid begränsad.

De här behandlade fonderna bör inte förväxlas med de olika värdepappersfonder som fått kraftigt ökad betydelse under 80-talet. Fonderna finansieras genom andelar som i första hand köps av hushållen och gör placeringar i olika slag av värdepapper – framför allt aktier. Mest bekanta är de s.k. allemansfonderna som kom till under 80-talets första hälft och som sedan kom att tilldra sig en betydande popularitet, vilket bl.a. beror på de skattefördelar som varit förknippande med denna typ av sparande.

En ytterligare kategori finansiella företag är *fondkommissionärerna*. Dessa företag spelar en mycket viktig roll som mellanhänder på värdepappersmarknaderna där de bedriver han-

del för olika kunders räkning men i eget namn. Sådan verksamhet bedrivs, som ovan antydde, av banker men också av fristående företag. En del fondkommissionärer begränsar sig inte endast till att agera mellanhand, utan anger kurser till vilka de är beredda att köpa och sälja samtidigt som de håller "lager" av vissa värdepapper.

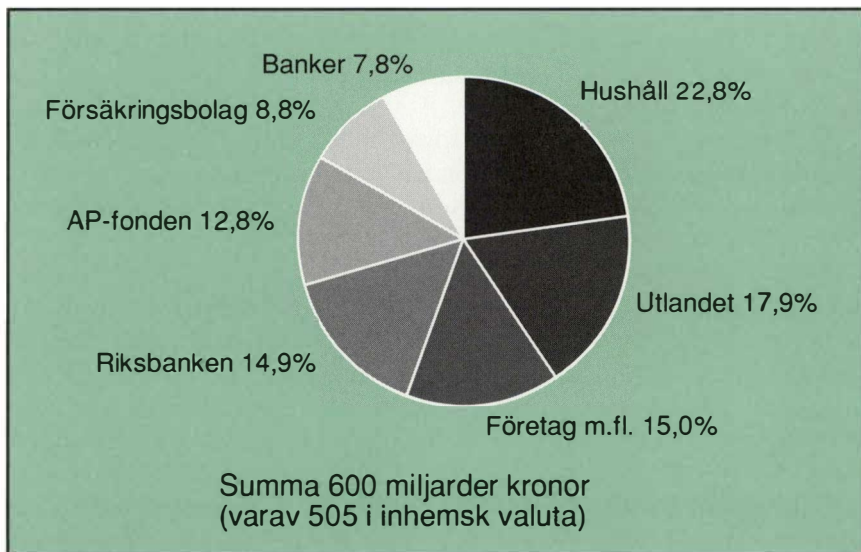
Till sist skall två viktiga aktörer behandlas som kontrolleras av riksdagen respektive regeringen och därmed utgör instrument i den ekonomiska politiken. Den ena av dessa aktörer är *riksbanken* och den andra är *riksgäldskontoret*.

Riksbanken är Sveriges centralbank. Den har fem huvudsakliga uppgifter. För det första ansvarar riksbanken för *penning- och valutapolitiken*. För det andra har den som tidigare antytts *sedelutgivningsrätt* (gäller även mynt). Eftersom det endast är riksbanken som har denna rätt, kan man tala om ett monopol i detta avseende. För det tredje förvaltar den Sveriges *guld- och valutareserv*, dvs. våra tillgångar av internationella betalningsmedel (se kapitel 11). För det fjärde fungerar den som *bankernas bank*. Det innebär att bankerna kan låna pengar hos riksbanken när deras likviditet tryter men också låta riksbanken förvalta sina kassaöverskott. Hur en banks ställning gentemot riksbanken ser ut beror inte minst på transaktionerna på dagslänemarknaden. För det femte fungerar riksbanken också som *statens bank*. Den lånar till staten genom att köpa statspapper som statsobligationer och statsskuldväxlar och förvaltar även statliga kassaöverskott.

Riksbanken sorterar under riksdagen. Styrelsen – *riksbanksfullmäktige* – består av åtta ledamöter som är politiskt tillsatta. Sju av dem väljs av riksdagen. Dessa ledamöter utser i sin tur den återstående ledamoten som även blir riksbankschef.

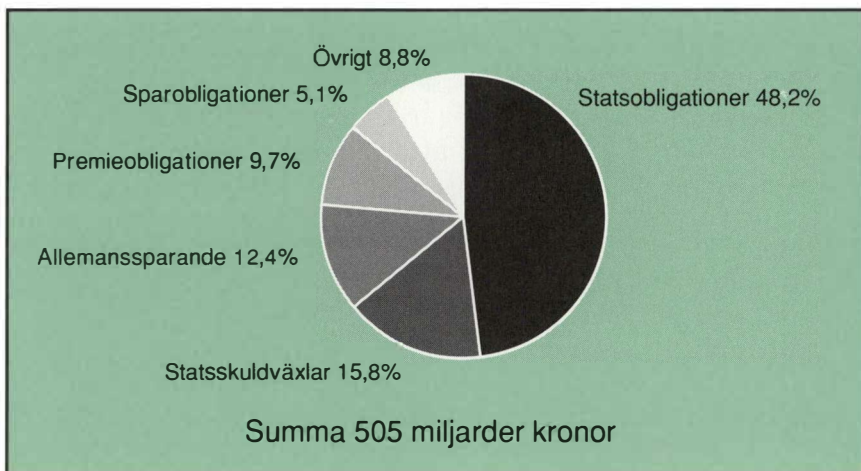
Riksgäldskontoret lyder numera direkt under regeringen (tidigare under riksdagen). Dess uppgift är att sköta den statliga upplåningen och förvalta statsskulden. Som framhållits redan tidigare uppgår statsskulden till betydande belopp. Av figur 9:5a framgår att den årsskiftet 1989/90 till största delen var finansierad inom landet och att upplåningen i första hand skett utanför bankerna. Figur 9:5 b visar att den inhemska statliga upplåningen vid detta tillfälle dominerades av räntebärande statsobligationer. Bland övriga upplåningsformer märks statsskuldväxlar, allemanssparande (inlåning som administreras av

Figur 9:5 a. Statens finansieringskällor – lånestock (årsskiftet 1989/90)

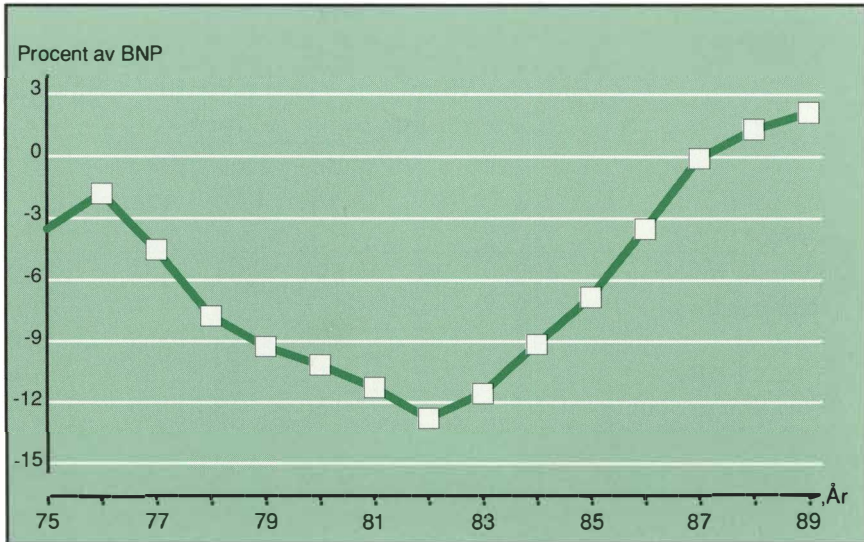

Källa: "Kredit- och valutamarknaden", Sveriges riksbank

Figur 9:5 b. Statens upplåningsformer (årsskiftet 1989/90)

Källa: "Kredit- och valutamarknaden", Sveriges riksbank

Figur 9:6. Statens budgetsaldo 1975–89

Källa: "Kredit- och valutamarknaden", Sveriges riksbank

bankerna och som är förknippad med skatteförmåner), premieobligationer och sparobligationer (skattemässigt gynnsam placeringsform framför allt avsedd för hushållen).

Hur statsskulden förändras över tiden beror på statens budgetöverskott (-underskott). Detta bestäms i sin tur av skillnaden mellan statens inkomster och utgifter (inklusive ränteutgifterna för statsskulden). Sedan 1988 har den svenska statsbudgeten uppvisat överskott vilket alltså inneburit att statsskulden minskat. Tidigare under 80-talet och även under 70-talet förelåg ett underskott. Som figur 9:6 visar var detta betydande och statsskulden steg kraftigt under dessa år.

I detta avsnitt har ett stort antal kategorier av finansiella företag presenterats. För att underlätta överblicken för läsaren visas i tabell 9:1 hur de olika delarna av kreditmarknaden hänger ihop och var de olika kategorierna av finansiella företag kommer in i bilden.

Tabell 9:1. Kreditmarknaden årsskiftet 1989/90

Långivare	Miljarder kr	Låntagare				Summa	
		Staten	Kom-muner	Den privata sektorn			
				Bo-städer	Hus-håll		Före-tag m.fl.
A. Svensk marknad	492	28	595	294	430	1 839	
Riksbanken	89	—	1	—	—	90	
Banker	47	8	120	232	252	659	
Finansbolag	—	—	1	53	52	106	
Försäkringsbolag	53	5	150	9	58	275	
Offentliga försäkringsinrättningar	85	11	205	—	45	346	
Företag, hushåll m.fl.	218	4	118	—	23	363	
B. Utlandet	108	12	8	6	394	528	
Genom (valuta-) banker	—	7	—	6	213	226	
Genom mellanhandsinstitut	—	—	8	—	68	76	
Övrigt	108	5	—	—	113	226	
Summa (A+B)	600	40	603	300	824	2 367	
C. Staten	—	2	61	49	29	141	
Summa (A+B+C)	600	42	664	349	853	2 508	

Källa: "Kredit- och valutamarknaden", Sveriges riksbank

Vad är pengar?

Innan vi försöker att besvara denna fråga skall vi fråga oss vilken funktion som "pengar" förväntas ha i samhällsekonomin. Den i särklass viktigaste är att fungera som bytesmedel. Genom att använda sig av ett allmänt accepterat bytesmedel – i stället för att byta vara mot vara – kan betydande samhällsekonomiska vinster erhållas.

Vad är då pengar? Med utgångspunkt från den ovannämnda funktionen skulle pengar kunna definieras som "ett av allmänheten accepterat bytesmedel". Vad innebär det mera konkret? För det första är det uppenbart att sedlar (och mynt) måste räknas in i penningmängden. De flesta hushåll och företag utför dock endast en mindre del av sina betalningar med hjälp av sedlar. En stor del av betalningarna sker med check eller genom överföringar mellan olika konton. Det är därför rimligt att i penningmängden räkna in sådana konton från vilka man kan göra checkbetalningar.

Gränsen mellan sådan inlåning och annan inlåning är dock många gånger flytande. Även om det rör sig om ett sparkonto, som i första hand inte är avsett att användas för direkta betalningar och där pengarna först kan tas ut efter en viss uppsägningstid, är det vanligen fullt möjligt att tämligen omedelbart förfoga över mindre belopp. Det kan t.o.m. röra sig om större belopp, även om ett sådant uttag är förknippat med vissa kostnader. Var skall man dra gränsen?

Det mått på penningmängden som används i Sverige omfattar *sedlar (och mynt) och all bankinlåning*. Därmed inkluderas inte endast inlåningskonton i bankerna utan också s.k. bankcertifikat, som utgör ett penningmarknadspapper som bankerna ger ut. Denna typ av värdepapper uppvisar en ur placerarnas synvinkel hög likviditet och besitter i detta avseende samma egenskap som tillgångar placerade på bankkonton. Med denna utgångspunkt borde också andra värdepapper som handlas på penningmarknaden ingå i definitionen, vilket dock inte är fallet. Inte heller ingår allemanssparandet, trots att skillnaden mellan tillgodohavanden på sådana sparkonton och på andra bankkonton är mycket liten från placerarnas synpunkt.

Det torde nu ha framgått att begreppet pengar inte är särskilt precist. Gränsdragningsproblemen är mycket stora. De varierar också från land till land. De har inte blivit lättare under det senaste decenniet. Under 80-talet har kreditmarknaden genomgått stora förändringar, vilket bl.a. inneburit att nya typer av tillgångar kommit fram som många gånger haft egenskaper som legat mycket nära dem som man förknippar med pengar.

Vilka faktorer bestämmer penningmängden? Vi skall här ta upp två sådana faktorer.

En ökning i riksbankens valutareserv leder till att penningmängden ökar. Om riksbanken köper upp brittiska pund eller amerikanska dollar som olika inhemska aktörer säljer, får dessa betalt i svenska pengar. Antingen ökar deras sedelinnehav eller – troligare – deras tillgodohavanden i banksystemet. Säljer riksbanken valutor blir effekten den motsatta.

Penningmängden kan också öka till följd av att riksbanken köpt statspapper (statsobligationer och statsskuldväxlar) av olika inhemska aktörer. Vill staten öka sin upplåning får riksgäldskontoret i uppdrag att emittera sådana värdepapper. Dessa kan säljas direkt på kapitalmarknaden (till andra aktörer än riksbanken). I detta fall påverkas inte penningmängden, eftersom den penningström från staten till allmänheten som budgetunderskottet i sig representerar neutraliseras av en motsvarande ström från allmänheten (eller bankerna) till staten (i form av betalning för obligationerna eller statsskuldväxlarna). Om riksgäldskontoret i stället säljer statspapper till riksbanken uppkommer däremot inte en sådan neutraliserande penningström och penningmängden ökar. Det är detta fall som åsyftas när man talar om att budgetunderskottet finansieras ”via sedelpressarna” – även om penningmängden mycket väl kan öka utan att mängden utlöpande sedlar förändras.

Eftersom riksbanken normalt har stora innehav av statspapper kan den också påverka penningmängden genom att sälja statspapper direkt till allmänheten eller till bankerna. Då minskar penningmängden på motsvarande sätt som när riksbanken säljer valutor. Köper riksbanken statspapper kommer däremot penningmängden att öka.

Penningpolitiken

Som tidigare framhållits är det riksbanken som ansvarar för penningpolitiken (kreditpolitiken). Vilka är då penningpolitikens mål och medel? Ett viktigt mål för penningpolitiken är att påverka kostnaderna för företagens och hushållens upplåning och därmed investerings- och konsumtionsnivån i samhället. Om arbetslösheten är hög kan det vara aktuellt att stimulera konsumtion och investeringar. Är ekonomin däremot överhettad bör en mera åtstramande politik väljas. Riksbanken har

samtidigt ansvaret för valutapolitiken, vilket innebär att priset på den svenska kronan (uttryckt i andra valutor) skall hållas på en viss nivå (se kapitel 11).

Båda dessa mål kan påverkas via räntan. Här skall vi dock begränsa oss till det penningpolitiska målet. En ränteökning åstadkommer en åtstramande effekt genom att öka företagets och hushållens kostnader för upplåning. En räntesänkning har motsatt effekt. Hur kan då riksbanken påverka räntan?

I föregående avsnitt påpekades att en av riksbankens viktigaste uppgifter är att fungera som bankernas bank. Det innebär att riksbanken lånar till bankerna och förvaltar deras kassaöverskott. När bankerna lånar av riksbanken får de betala *straffränta*. Eftersom denna ränta varierar med upplåningens storlek talar man i detta sammanhang om en "räntetrappa". Straffräntan har i sin tur stor betydelse för räntan på penningmarknaden.

Förr i tiden kallades den ränta som bankerna fick betala för sin upplåning i riksbanken för *diskontot*. När riksbanken höjde eller sänkte diskontot följde bankerna efter med sina in- och utlåningsräntor. Även om de inte var tvungna att göra detta uppfattade de diskontoförändringen som en signal från riksbankens sida och de visste också att om de inte följde efter så hade riksbanken mer kännbara medel i reserv. Diskontot finns emellertid kvar men har numera mest betydelse som norm för vissa andra räntesatser, och diskontoförändringar väcker i dag inte samma uppmärksamhet som de tidigare gjorde.

Genom att försöka styra bankernas likviditet kan riksbanken påverka räntan. Det kan ske genom att riksbanken köper eller säljer statspapper till/från allmänheten eller bankerna (se föregående avsnitt). Denna typ av åtgärder kallas *marknadsoperationer*. Om riksbanken säljer statspapper suger man upp likviditet och bankerna tvingas sannolikt att öka sin upplåning i riksbanken. Därmed stiger straffräntan och efter hand kommer också räntan på penningmarknaden att stiga.

En ytterligare möjlighet är att riksbanken föreskriver att bankerna skall hålla en del av sina reserver på konto hos riksbanken. Genom att på detta sätt "frysa" en del av bankernas kassaöverskott kan riksbanken reducera deras likviditet. Även i detta fall tvingas bankerna att öka sin upplåning i riksbanken och räntan kommer att stiga.

De åtgärder som här räknats upp är de som numera utgör de viktigaste penningpolitiska medlen. Under en stor del av efterkrigstiden var penningpolitiken emellertid mer inriktad på regleringar. Det rörde sig bl.a. om hur banker och försäkringsbolag skulle placera sina tillgångar och om utlåningstak för bankerna. Dessa regleringar avvecklades dock under 80-talet.

Den offentliga sektorn

Den offentliga sektorn påverkar den övriga samhällsekonomin på flera olika sätt. Det sker främst via skattesystemet och olika slag av offentliga utgifter. Den offentliga sektorns inflytande på hushåll och företag kan också ta sig andra vägar. Det förekommer sålunda olika typer av offentliga företag vilkas aktiviteter är av betydelse för samhällsekonomin.

En speciell typ av påverkan sker via den ekonomiska politiken (se kapitel 2). Olika exempel på hur den offentliga sektorn påverkar samhällsekonomin genom ekonomisk politik har tagits upp i anslutning till flertalet av bokens övriga kapitel. Därför kommer den inte att behandlas i det föreliggande kapitlet.

I föreliggande kapitel kommer den offentliga sektorns verksamhet att belysas tämligen utförligt. Det närmast följande avsnittet behandlar de olika delarna av den offentliga sektorn och hur de är relaterade till varandra. Därefter tas skattesystemet upp till behandling i tre olika avsnitt. De två därpå följande avsnitten handlar om den offentliga konsumtionen och de offentliga investeringarna respektive transfereringarna. Därefter är det de offentliga företagen som står i fokus för intresset, medan det avslutande avsnittet innehåller olika mått på den offentliga sektorns storlek. Detta avsnitt försöker också ge ett historiskt och internationellt perspektiv på den offentliga sektorn i Sverige.

Den offentliga sektorns sammansättning

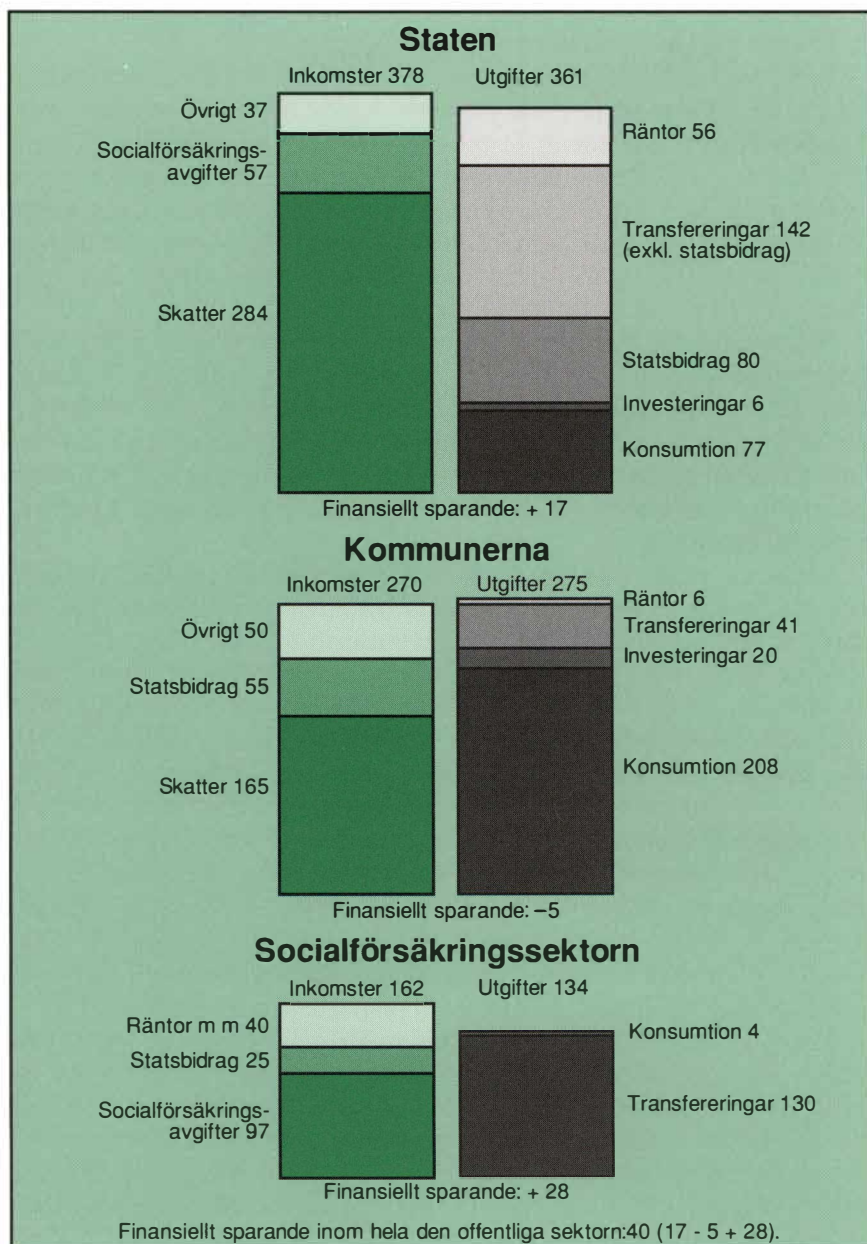
I nationalräkenskaperna består den offentliga sektorn av tre olika delar: staten, kommunerna och socialförsäkringssektorn. "Kommunerna" omfattar såväl primär- som landstings- och kyrkokommuner. Vad är då socialförsäkringssektorn?

Socialförsäkringar utgör sociala förmåner som betalas ut av den offentliga sektorn till individer som av olika skäl drabbats av inkomstbortfall. Finansieringen sker i form av ett försäkringssystem. De inbetalade premierna (försäkringsavgifterna) skall i princip täcka de utbetalade förmånerna (inklusive kostnaderna för att administrera systemet). I nationalräkenskaperna omfattar socialförsäkringssektorn den allmänna sjukförsäkringen (inklusive föräldraförsäkringen), den allmänna tilläggspensionen och de erkända arbetslöshetskassorna. Det innebär att den inte täcker samtliga socialförsäkringar enligt den ursprungliga definitionen. Socialförsäkringarna finansieras också via statsbudgeten.

Figur 10:1 visar de tre delsektorernas inkomster och utgifter under 1988 och ger samtidigt en uppfattning om hur de olika sektorerna hänger ihop med varandra. Staten uppvisar de största inkomsterna och utgifterna. Inkomstsidan domineras helt av skatter, men också socialförsäkringsavgifterna representerar en inte obetydlig inkomstkälla. Posten "övrigt" står främst för överskott från vissa offentliga företag samt räntor. Utgifterna domineras av transfereringar, varav en del utgörs av statsbidrag till kommunerna och socialförsäkringssektorn. Konsumtionen utgör den näst största utgiftsposten, medan investeringarna är relativt små. Utgiftsräntorna är betydligt större än inkomsträntorna.

Även för kommunerna utgör skatterna den i särklass största inkomstposten. Statsbidragen är dock betydande och uppgick under det aktuella året till en tredjedel av skatteinkomsterna. Posten övrigt består bl.a. av avgifter och överskott från kommunala företag. Utgiftssidan domineras av konsumtionen som är nästan tre gånger så stor som den statliga. Även de kommunala investeringarna är klart större än de statliga, samtidigt som de står för en relativt liten del av kommunernas samlade utgifter. Transfereringarna och räntorna är betydligt mindre på den kommunala sidan – såväl absolut som relativt.

Figur 10:1. Inkomster och utgifter inom olika delar av den offentliga sektorn under 1988 (miljarder kronor)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

Socialförsäkringssektorn är den minsta av de tre delsektorerna. Inkomstsidan domineras av socialförsäkringsavgifter som kompletteras av räntor och statsbidrag. Utgifterna utgörs så gott som helt av transfereringar.

Skillnaden mellan inkomster och utgifter för de tre delsektorerna är lika med respektive delsektors finansiella sparande. Medan staten och socialförsäkringssektorn uppvisade ett positivt finansiellt sparande under 1988 var det negativt för kommunernas del. Summan av de tre delsektorernas finansiella sparande utgör den "konsoliderade offentliga sektorns finansiella sparande" som under det aktuella året var positivt och uppgick till ca 40 miljarder kronor.

Sammanställningen av inkomster och utgifter i figur 10:1 knyter an till budgetbegreppet. De inkomst- och utgiftsposter som tagits upp under rubriken "staten" i denna figur sammanfaller i stort sett med de inkomster och utgifter som redovisas på statsbudgeten. På motsvarande sätt representerar de kommunala inkomsterna och utgifterna de sammanlagda kommunala budgeterna.

Statsbudgeten är utan tvekan den viktigaste enskilda offentliga budgeten. Den sammanställs inför varje budgetår. Ett sådant år har samma längd som ett kalenderår men börjar 1 juli. Redan under våren 1991 måste de berörda myndigheterna börja arbeta med förslag till anslagstilldelning för budgetåret 1992/93. När förslaget, den s.k. *petitan*, är klart, skickas det till det departement under vilket myndigheten sorterar. Där prioriteras de inkomna förslagen mot bakgrund av finansieringsmöjligheterna och de politiska önskemålen. Regeringen föreslår sedan riksdagen hur den samlade statsbudgeten skall utformas. Detta förslag ryms i *budgetpropositionen* som läggs fram i början av 1992. Budgetpropositionen innehåller också *finansplanen* som utgör en analys av det samhällsekonomiska läget med förslag till lämpliga ekonomisk-politiska åtgärder.

När riksdagen behandlat budgetpropositionen erhåller de olika myndigheterna besked om hur mycket medel som de kommer att tilldelas under det kommande budgetåret och hur dessa medel skall användas. De olika myndigheterna kan på grundval härav upprätta interna budgeter för sin planering. De måste sedan vid budgetårets slut redovisa för regering och riksdag hur medlen använts.

Det är inte nödvändigt att inkomsterna är lika stora som utgifterna för varje budgetår. Statsbudgeten kan mycket väl uppvisa ett stort överskott eller ett stort underskott. I det senare fallet kommer då en del av statsutgifterna att lånefinansieras. Det leder i sin tur till en ökning i *statsskulden*. Ett överskott leder på motsvarande sätt till en minskning i statsskulden. Budgetutfallet kan aldrig bestämmas helt av politikerna. Det påverkas också av inkomst- och prisutvecklingen, ränteläget samt statsskuldens storlek. (Ju större statsskulden och ju högre räntan är, desto större blir statens ränteutgifter.)

Även en kommuns budget kan naturligtvis uppvisa överskott eller underskott. (Som framgår av figur 10:1 förelåg ett sammanlagt kommunalt budgetunderskott under 1988.) Det beror på att politikerna aldrig kan bestämma utfallet helt. Enligt kommunallagen skall dock varje kommun sträva efter att balansera sin budget.

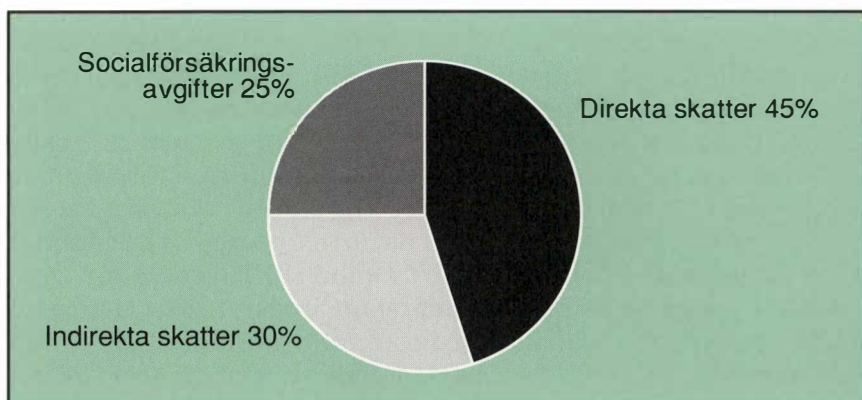
Under de två senaste decennierna har statsbudgeten normalt uppvisat ett underskott. Detta var särskilt stort vid övergången mellan 70- och 80-talen då det några år utgjorde drygt 10 procent av BNP (se figur 9:6). Under dessa år var kommunernas och socialförsäkringssektorns finansiella sparande klart positivt. Summan av dessa båda sektors finansiella sparande räckte dock inte till för att kompensera de statliga budgetunderskotten. Den konsoliderade offentliga sektorns finansiella sparande var därför negativt från slutet av 70-talet fram t.o.m. 1986.

Skattesystemet – olika skattetyper

Skatterna utgör som vi redan konstaterat den viktigaste inkomstkällan för den offentliga sektorn. Vad är då en skatt?

Man brukar ofta skilja mellan skatter och avgifter. Avgifter betalas in av hushåll eller företag som ersättning för en viss tjänst som den offentliga sektorn tillhandahåller. När det gäller skatter föreligger inte något sådant samband. Exempel på avgifter är de ovan berörda socialförsäkringsavgifterna och kommunala avgifter för anslutning av vatten och avlopp. Ofta är gränserna något flytande mellan skatter och avgifter. Om det belopp som ett hushåll eller företag betalar till den offentliga

Figur 10:2. Fördelning av de totala skatteintäkterna på direkta skatter, indirekta skatter och socialförsäkringsavgifter 1988 (i procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

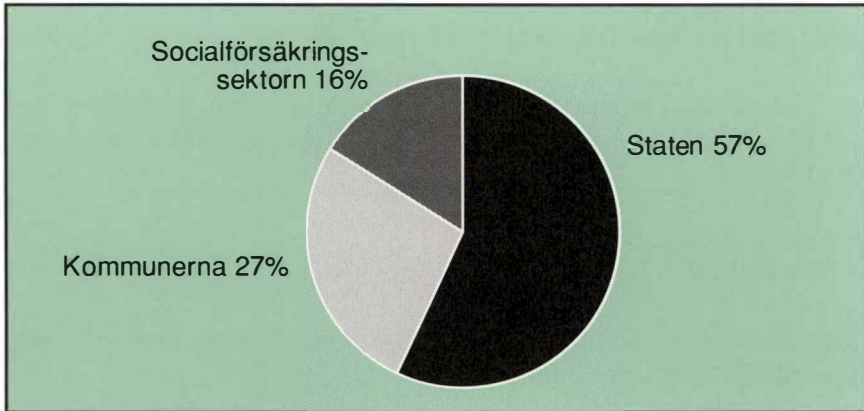
sektorn överstiger värdet av den tjänst som tillhandahålles får "avgiften" åtminstone delvis karaktären av en skatt. Flera av socialförsäkringsavgifterna vållar problem i detta avseende. Därför brukar de ofta behandlas i samband med skattesystemet.

Begränsar man sig till skatter i mera snäv bemärkelse kan man skilja mellan *direkta* och *indirekta skatter* (se kapitel 3). De direkta skatterna utgår på inkomster eller vinster medan de indirekta skatterna utgår på konsumtion eller produktion. Våra inkomstskatter utgör exempel på direkt beskattning och mervärdesskatten (momsen) på indirekt beskattning. Som framgår av figur 10:2 härrörde 1988 45 procent av de totala skatteinkomsterna från direkta skatter, 30 procent från indirekta skatter och 25 procent från socialförsäkringsavgifter.

Av de totala skatteinkomsterna inflöt under 1988 ca 57 procent till staten, 27 procent till kommunerna och 16 procent till socialförsäkringssektorn (se figur 10:3). För kommunernas del svarar de direkta skatterna för över 99 procent av skatteinkomsterna. Det rör sig i detta fall om beskattning av fysiska personers inkomster.

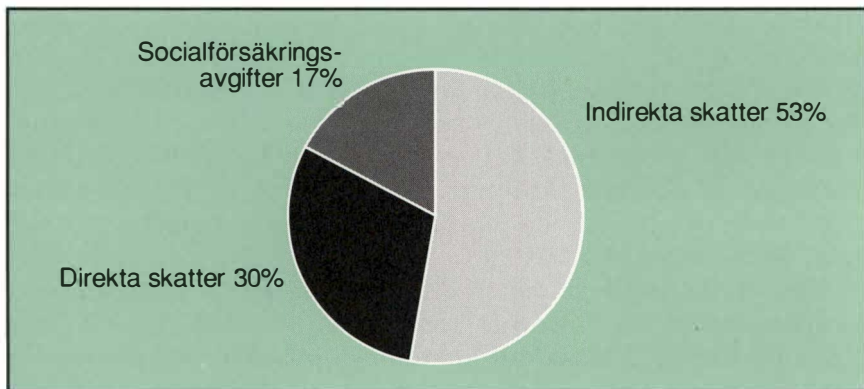
Statens skatteinkomster härrör från en rad olika källor. 1988 svarade de direkta skatterna för endast ca 30 procent, de indi-

Figur 10:3. Fördelning av de totala skatteintäkterna på stat, kommun och socialförsäkringssektor 1988 (inkl. socialförsäkringsavgifter) (i procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

Figur 10:4. Fördelning av de statliga skatteintäkterna på direkta skatter, indirekta skatter och socialförsäkringsavgifter 1988 (i procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

rekta skatterna för 53 procent och socialförsäkringsavgifterna för 17 procent (se figur 10:4). Andelen för den sistnämnda kategorin har stigit kraftigt sedan början av 70-talet medan de direkta skatternas andel gått tillbaka.

De statliga direkta skatterna består av

- skatter på hushållens inkomster
- skatter på företagens vinster
- skatter på egendom (bl.a. förmögenhet).

Av dessa kategorier är hushållens inkomstbeskattning den klart viktigaste (se nedan). De statliga indirekta skatterna består av

- mervärdesskatten (momsen)
- punktskatter (utgår på specifika varor och tjänster).

Mervärdesskatten är av störst betydelse och utgör den viktigaste statliga skatteinkomsten.

Från och med 1991 infördes ett nytt statligt skattesystem i Sverige. Det karakteriseras inte av att nya typer av skatter har introducerats. Däremot har flera av de redan existerande skatterna konstruerats om, samtidigt som den totala skattebelastningen är densamma som tidigare. Det gäller bl.a. beskattningen av hushållens inkomster och företagens vinster. Vidare har basen för mervärdesskatten breddats, vilket innebär att nästan alla varor och tjänster i dag är föremål för en sådan beskattning. Konsekvensen blir med all sannolikhet att den inkomstskatt som hushållen betalar får klart mindre betydelse för de statliga skatteinkomsterna, medan skatten på företagens vinster och mervärdesskatten får större betydelse. Troligen kommer de direkta skatterna också att få totalt sett något mindre betydelse för de samlade skatteinkomsterna jämfört med deras andel i figur 10:2.

När vi nu skall gå närmare in på de olika kategorier av skatter som finns i Sverige kommer vi att utgå från det nya skattesystemet. I vissa fall kommer jämförelser att göras med det gamla systemet.

Direkta skatter

Bland de direkta skatterna är *inkomstbeskattningen av hushållen* i särklass viktigast. Det är också denna del av skattesystemet som tilldragit sig mest uppmärksamhet hos den allmän-

na opinionen. Det beror på att skatten – till skillnad från de indirekta skatterna – är ovanligt ”synlig”, dvs. att det enskilda hushållet har en ganska klar uppfattning om hur mycket det verkligen betalar i skatt, men också på att den är kontroversiell i vissa avseenden.

För det första är det inte helt givet på vilket inkomstunderlag som man skall betala skatt, vilket följande två frågor illustrerar. Skall man enbart beskatta inkomster som betalas ut i pengar eller skall man också beskatta inkomster som betalas ut ”in natura”? Skall arbets- och kapitalinkomster beskattas på samma sätt?

För det andra kan det råda delade uppfattningar om hur skattebördan skall fördelas mellan olika hushåll. Skall alla hushåll betala en lika stor andel av inkomsten i skatt eller skall de som har högre inkomst betala en större andel?

Vilka inkomster är det då som beskattas i Sverige? Före skattereformen skilde man mellan sex olika inkomstslag. Skattereformen medförde en betydande förenkling i detta avseende. Sedan 1991 skiljer man mellan tre olika inkomstslag:

- inkomst av tjänst
- inkomst av kapital
- inkomst av näringsverksamhet

I det svenska skattesystemet beskattas även naturainkomster, även om det är svårt att tillämpa exakt samma regler för dem som för inkomster som betalas ut i pengar. Skattereformen innebar på flera sätt en hårdare beskattning av naturainkomster än vad som tidigare var fallet. Det gäller t.ex. beskattning av sådana förmåner som av arbetsgivaren subventionerade måltider eller tjänstebil. Även om man eftersträvar att beskatta arbete och kapital på samma sätt är skattesatserna inom ”inkomst av tjänst” och ”inkomst av kapital” i dag olika. Ändå torde likformigheten vara större i detta avseende än i det gamla systemet.

Vid inkomstbeskattningen av hushållen försöker myndigheterna ta individuella hänsyn. Sålunda är det tillåtet att göra olika avdrag från de intjänade inkomsterna. Det kan exempelvis röra sig om kostnader som varit förknippade med inkomstens förvärvande som exempelvis resor till arbetet. Ett stort hänsynstagande till den enskilde skattebetalaren kan emeller-

tid bli administrativt tungrott och man har därför alltmer börjat använda sig av schablonavdrag.

Även för utgiftsräntor får skattebetalaren göra avdrag och här rör det sig – totalt sett – om en mycket stor avdragspost. Eftersom ränteinkomster utgör en beskattad kapitalinkomst är det rimligt att de räntor som betalas får dras av. Det är fullt möjligt att utgiftsräntorna för ett hushåll överstiger kapitalinkomsterna. I det fallet uppkommer ett s.k. *underskottsavdrag* under ”inkomst av kapital”. Detta får sedan dras av från inkomsterna under övriga inkomstslag.

När inkomsterna under ett visst inkomstslag har adderats och avdragen beaktats erhålles den *taxerade inkomsten*. Det är dock inte denna inkomst som är föremål för beskattning. Varje hushåll får nämligen göra ett ytterligare (schablonberäknat) avdrag – ett s.k. *grundavdrag* – från den taxerade inkomsten. När detta avdrag har gjorts erhålles den *beskattningsbara inkomsten*.

Genomsnitts- och marginals katt

Hur stor del av den beskattningsbara inkomsten skall då betalas i skatt? Till att börja med kan det vara lämpligt att skilja mellan två olika skattebegrepp: *genomsnittsskatten* och *marginals katten*. Genomsnittsskatten utgör den andel av den beskattningsbara inkomsten som betalas i skatt, medan marginals katten är den andel av en ytterligare inkomstökning som betalas i skatt.

Låt oss ta ett exempel. En individ har en beskattningsbar inkomst på 100 000 kronor. Härav betalas 25 000 kronor i skatt. Genomsnittsskatten är då 25 procent. Om individens beskattningsbara inkomst ökar med 10 000 kronor antas han få betala 3 000 kronor härav i skatt. Det innebär att individens marginals katt är 30 procent. Marginals katten är i detta fall sålunda högre än genomsnittsskatten.

Om en individ betalar samma procent av sin (beskattningsbara) inkomst i skatt oberoende av inkomstens storlek är beskattningen *proportionell*. Genomsnittsskatten är då oberoende av inkomstens storlek och dessutom lika stor som marginals katten. Om individen i det ovannämnda exemplet fått betala 25 procent (i stället för 30 procent) av inkomstökningen på 10 000 kronor i skatt hade beskattningen varit proportionell.

Genomsnittsskatten har då varit 25 procent såväl före som efter inkomsthöjningen.

Om genomsnittsskatten i stället ökar med stigande inkomst är beskattningen *progressiv*. Marginalskatten överstiger då genomsnittsskatten. Det framgår ganska tydligt att beskattningen i det ovannämnda exemplet (i sin ursprungliga version) måste vara progressiv. Efter inkomstökningen utgör genomsnittsskatten $(25\ 000 + 3\ 000)/(100\ 000 + 10\ 000) = 0,2545$. Den är alltså något högre efter inkomstökningen (25,45 procent) än före (25,00 procent), samtidigt som marginalskatten (30 procent) är högre än genomsnittsskatten såväl före som efter inkomstökningen.

Kommunal och statlig skatt

Den kommunala inkomstskatten är proportionell. Skatteuttaget varierar emellertid mellan olika kommuner. I dag ligger den genomsnittliga skattesatsen på drygt 30 procent. Härav svarade primärkommunerna under 1988 för ca 56 procent, landstingskommunerna för ca 40 procent och kyrkokommunerna för ca 4 procent.

Den statliga inkomstskatten har traditionellt varit progressiv, vilket också innebär att summan av den kommunala och statliga inkomstbeskattningen bildar ett progressivt system. Efter skattereformen gäller detta dock endast "inkomst av tjänst" och "inkomst av näringsverksamhet". Under dessa inkomstslag behöver man inte betala någon statlig inkomstskatt på beskattningsbara inkomster upp till 170 000 kr, vilket innebär att endast omkring 15 procent av inkomsttagarna behöver betala statlig inkomstskatt. Om man för enkelhetens skull antar att kommunalskatten utgör 30 procent blir denna skattesats identisk med såväl genomsnitts- som marginalskatten i intervallet 0–170 000. För högre inkomster utgår en statlig skatt på 20 procent (av det överskjutande beloppet). Marginalskatten blir alltså 50 procent för beskattningsbara inkomster över 170 000 och genomsnittsskatten kommer att stiga med inkomsten i detta intervall.

De siffror som här angivits gäller år 1991. Om de nominella och reala inkomsterna fortsätter att öka kommer också andelen inkomsttagare som har en beskattningsbar inkomst på minst 170 000 att öka. För att inte successivt allt fler inkomsttagare

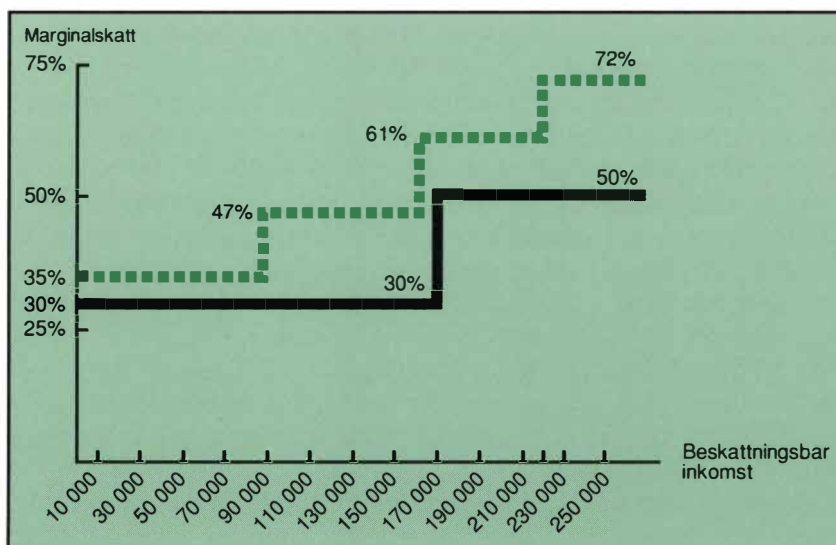
skall drabbas av en marginals katt på 50 procent höjs den ovan nämnda inkomstgränsen varje år. Denna höjning är lika med ökningen i konsumentprisindex + 2 procent.

Av liknande skäl förändras också grundavdraget automatiskt. Detta uppgår 1991 till minst 10 300 kr, och är upptrappat för taxerade inkomster inom ett visst intervall. (För pensionärer gäller särskilda regler.)

Grundavdraget räknas upp med ökningen i basbeloppet (enligt lagen om allmän försäkring). Detta *basbelopp* skrivs upp varje år i takt med inflationen och syftar till att skydda bl.a. pensionerna från försämringar i penningvärdet. De nominella pensionsbeloppen ökar således i takt med inflationen, men räknat i antal basbelopp förblir dock pensionerna oförändrade. Eftersom basbeloppet för 1991 är beräknat till 32 200 motsvarar grundavdraget (10 300) 0,32 basbelopp.

I figur 10:5 görs en jämförelse mellan marginals katterna i hushållens inkomstbeskattning 1989 och 1991, dvs. före res-

Figur 10:5. Marginals katter i hushållens inkomstbeskattning 1989 och 1991 (inkomst av tjänst)

Anm: Jämförelsen har gjorts med utgångspunkt från 1991 års basbelopp och är baserad på en kommunal skattesats på 30 procent.

pektive efter skattereformen. Figuren visar hur marginals-katterna varierar med den beskattningsbara inkomsten som – för att siffrorna skall bli jämförbara – uttryckts i ett penningvärde som avspeglar 1991 års basbelopp. Det framgår med all tydlighet att skattereformen innebar en kraftig sänkning av marginals-katterna. Det kan tilläggas att dessa i början av 80-talet var klart högre än 1989. Den nya inkomstbeskattningen är dessutom enklare än före skattereformen.

Beskattning av kapital

Beskattningen av "inkomst av kapital" är proportionell. Ränteinkomster, utdelningar, realisationsvinster etc. beskattas med 30 procent. Som tidigare nämnts är ränteutgifter avdragsgilla. Om ränteutgifterna överstiger 100 000 kr är avdragsmöjligheterna dock något begränsade. I övriga fall är avdragen "värda" 30 procent. Det betyder att för varje ytterligare ränteavdrag som en individ kan göra undgår individen en skatt på motsvarande 30 procent av det aktuella avdragsbeloppet. Värdet av avdraget motsvarar sålunda marginals-katten för inkomst av tjänst upp till en beskattningsbar inkomst på 170 000 kr. Om underskottsavdrag uppkommer under "inkomst av kapital" har detta avdrag fortfarande ett värde på 30 procent vid avdrag mot inkomst av tjänst, även om inkomsttagaren befinner sig i ett inkomstintervall där marginals-katten är 50 procent.

Det förekommer kapitalplaceringar som inte ger en avkastning som kan uttryckas i pengar. Ett sådant exempel är en investering i ett eget hem. Före skattereformen fick egnahemsägaren ta upp en schablontintäkt, som utgjorde en viss procent av taxeringsvärdet (som i allmänhet understiger marknadsvärdet), till beskattning. Denna beskattningsform har i samband med skattereformen ersatts med en statlig fastighetsskatt som utgår med en viss procent av taxeringsvärdet.

Övriga direkta skatter

Vid *beskattningen av företag* utgör skattesatsen 30 procent. Före skattereformen var den drygt 50 procent men avdragsmöjligheterna var då betydligt mer generösa än i det nya systemet. Trots att skattesatsen efter skattereformen är betydligt lägre än tidigare torde den faktiska beskattningen vara högre.

Skatterna på egendom är av flera olika slag. Denna grupp domineras – vad skatteintäkterna beträffar – av den ovan omnämnda fastighetsskatten. Hit hör också bl.a. förmögenhetsskatten samt arvs- och gåvoskatten. Förmögenhetsskatten är progressiv men utgår endast på förmögenheter på minst 800 000 kr, varför en mycket liten del av skattebetalarna överhuvudtaget betalar någon förmögenhetsskatt. Summan av förmögenhetsskatten samt arvs- och gåvoskatten svarar för en ganska liten del av skatterna på egendom.

Indirekta skatter och socialförsäkringsavgifter

När det gäller indirekta skatter är det viktigt att skilja mellan dem som betalar skatten och dem som i realiteten får bära den. Även om det i regel är företagen som skall betala de indirekta skatterna till staten, är det möjligt för dem att helt eller delvis övervältra dem på hushållen (köparna) genom att höja priserna. I och för sig är praktiskt taget alla skatter möjliga att övervältra men övervältringsmöjligheterna är särskilt tydliga när det gäller de indirekta skatterna (och socialförsäkringsavgifterna).

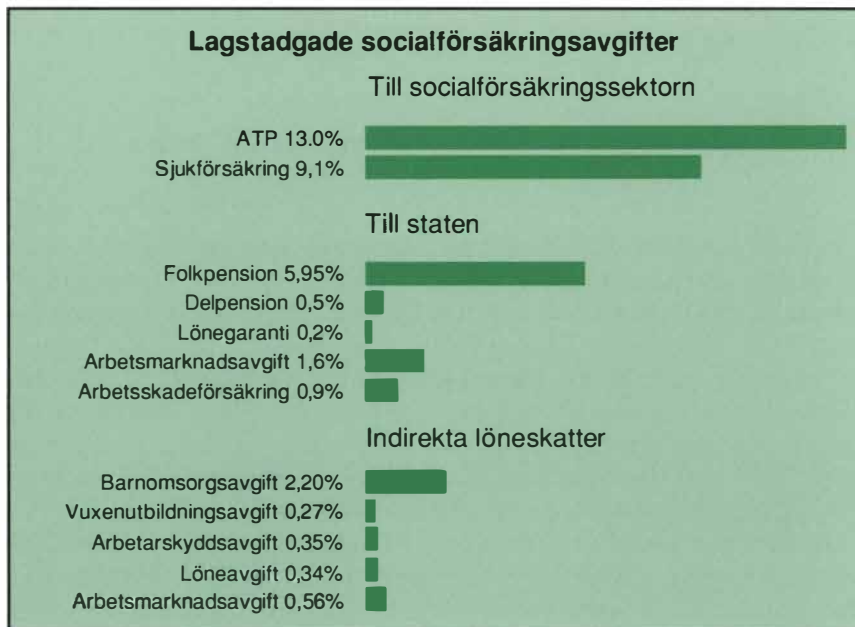
Den viktigaste av de indirekta skatterna är som tidigare nämnts *mervärdesskatten* (momsen). Den betalas av företagen och utgår på förädlingsvärdet i samtliga produktions- och distributionsled. Skattesatsen, höjdes under 1990 av konjunkturpolitiska skäl från 23,46 till 25,00 procent. Skattereformen ledde som tidigare antytts till att fler varor och tjänster än tidigare belades med moms. I dag är det främst hyror, dagstidningar, kultur och huvuddelen av TV-licensen som är momsbefriade.

Vid sidan av momsen förekommer även ett antal s.k. *punktskatter*. De drabbar framför allt

- bilismen
- energianvändningen samt
- konsumtionen av alkoholhaltiga drycker och tobak.

I det förstnämnda fallet rör det sig om skatter på bensin, försäljningsskatt på motorfordon (accis) samt skatt på vägtrafik (i form av fordons- och kilometerskatt).

Figur 10:6. Socialförsäkringsavgifter inkl. indirekta löneskatter i procent av lönen 1991 (procent)

Källa: Konjunkturläget

Socialförsäkringsavgifterna (inklusive de indirekta löneskatterna) utgår för varje anställd och betalas av företagen med en viss procent av den utbetalade årslönen. En liten del utgör dock egenavgifter från egna företagare. Även om företagen betalar avgifterna är det inte säkert att de också får bära dem. De kan övervältras på löntagarna genom att lönerna blir lägre än vad de annars skulle ha varit.

Figur 10:6 visar vilka dessa avgifter är och hur stora de är (i procent av lönen). Vidare framgår hur de fördelar sig på socialförsäkringsavgifter (i snäv bemärkelse) och indirekta löneskatter samt (i det förra fallet) på staten och socialförsäkringssektorn. Av figuren framgår bl.a. att dessa avgifter 1991 uppgår till strax under 35 procent av lönen och att ATP, sjukförsäkrings- och folkpensionsavgifterna är av störst betydelse. Det bör dock påpekas att denna summa endast omfattar de lagstadgade socialförsäkringsavgifterna. Härtill kommer avgifter som bestämts genom avtal (se kapitel 8). Dessa avgifter varierar mel-

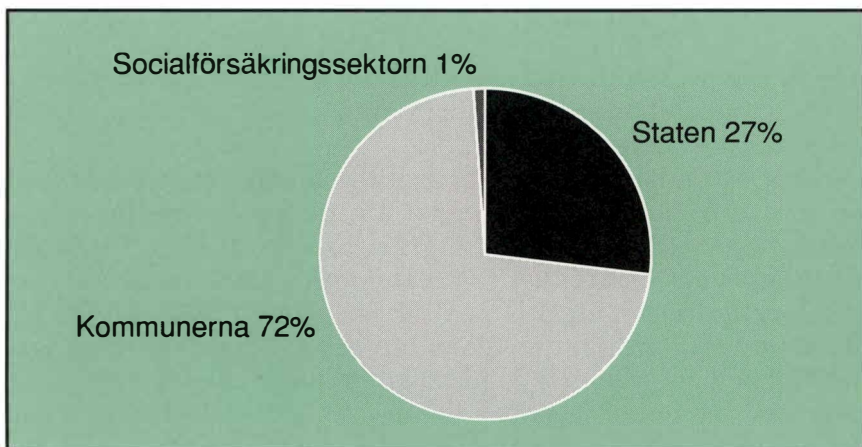
lan arbetare och tjänstemän. 1989, då summan av de lagstadgade avgifterna utgjorde 38,97 procent, uppgick de samlade avgifterna till 44,92 procent för arbetare och 47,57 procent för tjänstemän.

Den offentliga konsumtionen och de offentliga investeringarna

I kapitel 6 sattes den offentliga konsumtionen och de offentliga investeringarna i relation till de övriga posterna i försörjningsbalansen. Man kunde där konstatera att den totala konsumtionen 1990 utgjorde ca 79 procent av BNP medan de totala bruttoinvesteringarna (exkl. lagerförändringar) utgjorde ca 20 procent. När det gäller konsumtionen svarade den offentliga för ganska exakt en tredjedel av den totala. Den offentliga sektorns andel av bruttoinvesteringarna var betydligt mindre. Här rörde det sig om endast knappt 12 procent (exkl. affärsverken).

Kommunerna stod för drygt 70 procent av den offentliga konsumtionen under 1988 (se figur 10:7). Sedan 60-talet har den kommunala andelen av den offentliga konsumtionen ökat markant. Den kommunala konsumtionen utgjordes i sin tur till

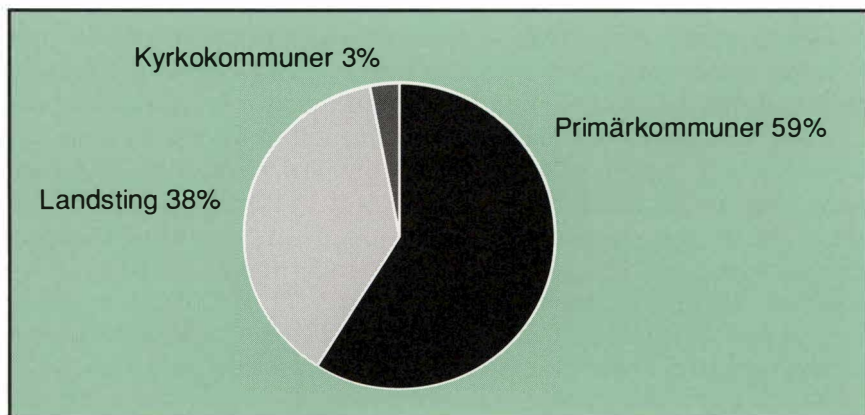
Figur 10:7. Fördelning av den offentliga konsumtionen på stat, kommun och socialförsäkringssektor 1988 (procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

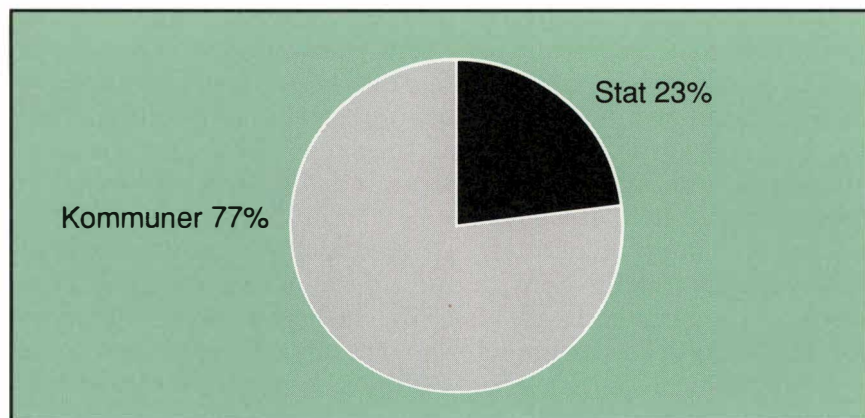
nästan tre femtedelar av primärkommunernas konsumtion medan landstingen stod för nästan hela den återstående delen (se figur 10:8). Av de offentliga bruttoinvesteringarna stod kommunerna för drygt tre fjärdedelar och staten för återstoden (se figur 10:9).

Figur 10:8. Fördelning av den kommunala konsumtionen på primärkommuner, landsting och kyrkokommuner 1988 (procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

Figur 10:9. Fördelning av de offentliga investeringarna på stat och kommun 1988 (procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

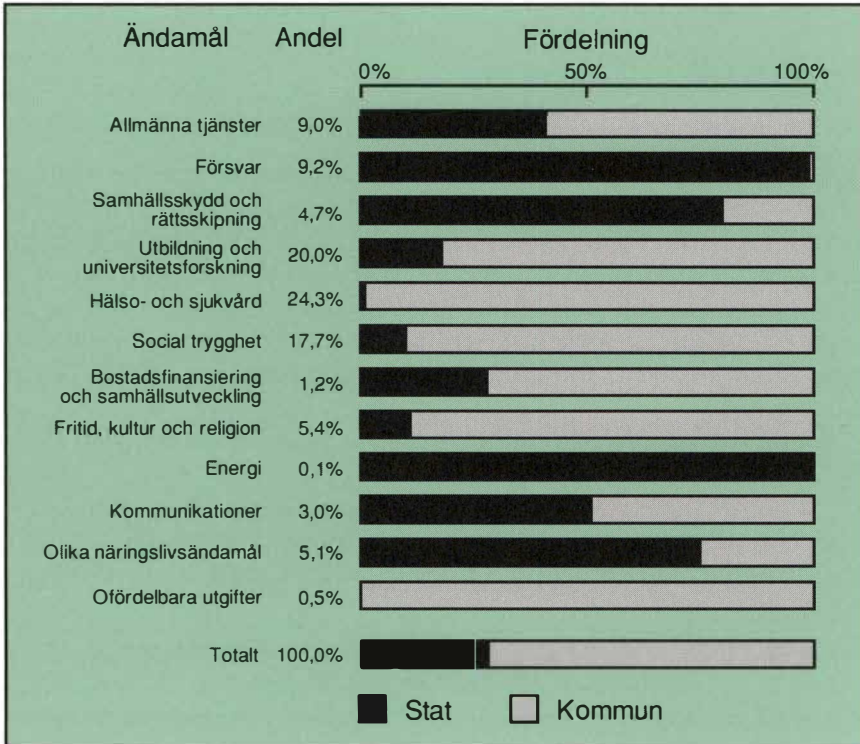
En del av den offentliga konsumtionen skulle svårligen kunna tillhandahållas via marknaderna. Det gäller exempelvis konsumtion av försvarstjänster. De tjänster som vårt nationella försvar ger upphov till (i form av skydd mot hot eller angrepp från främmande makt) konsumeras inte individuellt. Varje individ tillgodogör sig dessa tjänster (vare sig individen är pacifist eller varm försvarsvän) i och med att de produceras. Motvarande gäller den offentliga förvaltningen, polis- och rättssväsendet. I dessa fall talar man om konsumtion av *kollektiva nyttigheter*.

Det är samtidigt uppenbart att en stor del av den offentliga konsumtionen omfattar tjänster som i och för sig skulle kunna tillhandahållas via marknaderna. Sjukvård och utbildning utgör två sådana exempel. Det vore fullt möjligt att sälja vård- och utbildningstjänster på en vanlig marknad, vilket också delvis sker även i vårt land. Ett viktigt skäl till att marknadskrafterna ändå till största delen satts ur spel är att de enligt många uppfattning skulle kunna leda till en orättvis fördelning av sådana "sociala nyttigheter" (se kapitel 7). Det finns i själva verket ett antal olika tjänster där såväl en marknadslösning som en lösning i offentlig regi (eller olika mellanlägen) är tänkbara och där valet av lösning är beroende av de politiska förhållandena.

Figur 10:10 visar hur den offentliga konsumtionen fördelade sig på olika ändamål under 1987 och hur stor del härav som ägde rum i statens respektive kommunernas regi inom olika ändamålsområden. "Allmänna tjänster", "försvar" samt "sambäddsskydd och rättsskipning" är de ändamålsområden som har mest "kollektiv" karaktär. De svarar tillsammans för mindre än en fjärdedel av den samlade offentliga konsumtionen. De största andelarna har "utbildning och universitetsforskning", "hälso- och sjukvård" samt "social trygghet" (bl.a. barnomsorg). Dessa sociala nyttigheter svarar tillsammans för över tre femtedelar av hela den offentliga konsumtionen.

Man kan också konstatera att medan staten har det huvudsakliga ansvaret för konsumtion av kollektiva nyttigheter är det kommunerna som svarar för de viktigaste sociala nyttigheterna. Det är också dessa delar av den offentliga konsumtionen som expanderat mest sedan 60-talet. I praktiskt taget alla industrialiserade länder har konsumtionen av sjukvård och utbildning ökat kraftigt under denna period, bl.a. beroende på

Figur 10:10. Fördelning av den offentliga konsumtionen på olika ändamål samt fördelning mellan stat och kommun för olika ändamålsområden 1987 (procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

att det här rör sig om tjänster som individerna efterfrågar när deras materiella standard ökar. Eftersom landstingen har det huvudsakliga ansvaret för hälso- och sjukvården i Sverige och primärkommunerna för den grundläggande utbildningen, har den kommunala konsumtionen expanderat kraftigt. När det gäller ökningen i primärkommunernas konsumtion har också utbyggnaden av barnomsorgen haft stor betydelse.

De offentliga investeringarnas sammansättning avspeglar delvis de sociala nyttigheternas ökade betydelse. En inte obetydlig del av dem utgörs av nya sjukhus och skolor. Byggnad av gator och vägar är en annan mycket viktig del av de offentli-

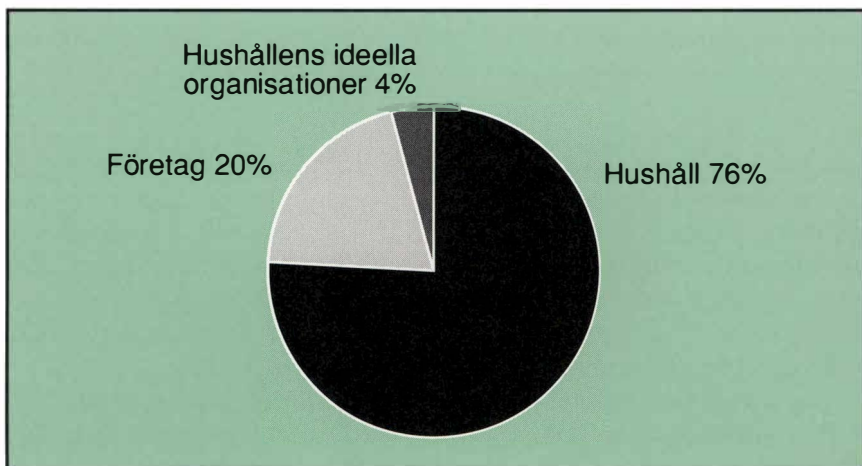
ga investeringarna. Det bör påpekas att de siffror som presenterades ovan för den offentliga andelen av bruttoinvesteringarna inte omfattar affärsverken. Om de inkluderas fördubblas den offentliga andelen. Inte minst är statliga affärsverk som Televerket, Vattenfall och SJ mycket stora investerare.

Transfereringarna

Transfereringarna svarade 1988 för sammanlagt över hälften av de offentliga utgifterna. En del av transfereringarna utgör emellertid överföringar mellan olika delar av den offentliga sektorn. Sätter man enbart de transfereringar som går till mottagare utanför den offentliga sektorn i relation till de samlade offentliga utgifterna (exklusive transfereringar inom den offentliga sektorn) uppgår transfereringarnas andel till drygt 40 procent.

Av de transfereringar som betalades ut inom landet gick 1988 76 procent till hushållen och 20 procent till företagen, vilket framgår av figur 10:11. Återstoden gick till ideella organisationer. Härtill kommer emellertid också offentliga transfereringar till utlandet. Dessa består i princip av bistånd till utvecklings-

Figur 10:11. Fördelning av (inhemska) transfereringar på mottagare 1988 (procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

länder och kommer att behandlas i kapitel 11. 1987 svarade de för 2,5 procent av de offentliga transfereringarna till mottagare utanför den offentliga sektorn.

Transfereringar till hushållen

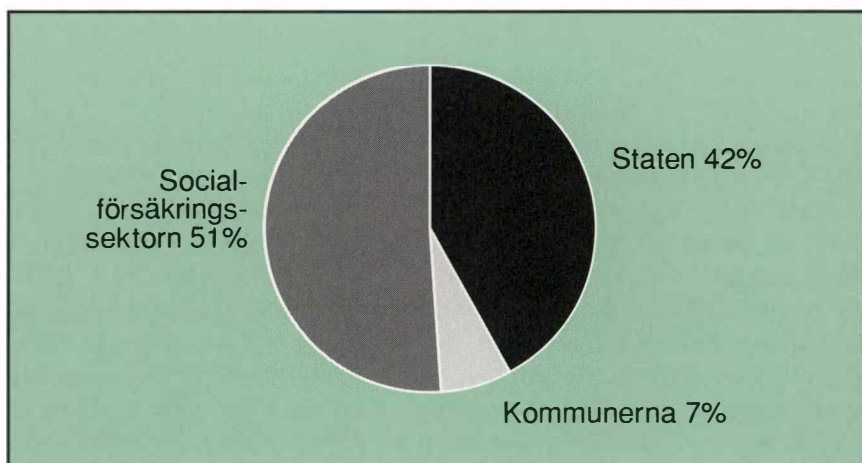
Transfereringarna till *hushållen* är en viktig komponent i den svenska välfärdsstaten. Som framgår av figur 10:12 svarade socialförsäkringssektorn 1988 för över hälften, medan staten stod för drygt 40 procent härav. Transfereringarna från socialförsäkringssektorn domineras av utbetalningarna från ATP-systemet. Till denna sektor hör också sjuk-, föräldra- och arbetslöshetsförsäkringen. På den statliga sidan svarade folkpensionerna 1988 för en bra bit över hälften av de samlade transfereringarna till hushållen. Det näst största transfere-ringsslaget utgjorde barnbidragen. Tillsammans med folkpensionerna stod de för något under 70 procent av de statliga hushållstransfereringarna. Bland de kommunala transfere-ringarna till hushållen var socialbidragen störst. De svarade 1988 dock endast för något under 2 procent av samtliga offentliga hushållstransfereringar.

En indelning i olika typer av hushållsstöd under 1988 visar att mer än hälften av transfereringarna bestod av "stöd vid ålderdom" (se figur 10:13). Andra relativt stora transfereringslag var "stöd vid sjukdom" och "stöd till barn och föräldraskap". Sammanlagt svarar dessa tre stöd för drygt fyra femtedelar av transfereringarna till hushållen.

Stödet vid ålderdom utgörs huvudsakligen av folkpensionen och ATP-systemet. I det förra fallet är pensionsbeloppet oberoende av mottagarnas inkomst och utgår med en viss procent av basbeloppet. Den *allmänna tjänstepensionen (ATP)* utgör ett komplement till folkpensionen. I motsats till den senare är ATP inkomstrelaterad. Pensionsförmånerna utgår med 60 procent av inkomsten, beräknad på grundval av de inkomstmässigt 15 bästa åren, upp till ett visst tak. Pensionsförmånerna är inflationsskyddade genom anpassning till basbeloppet.

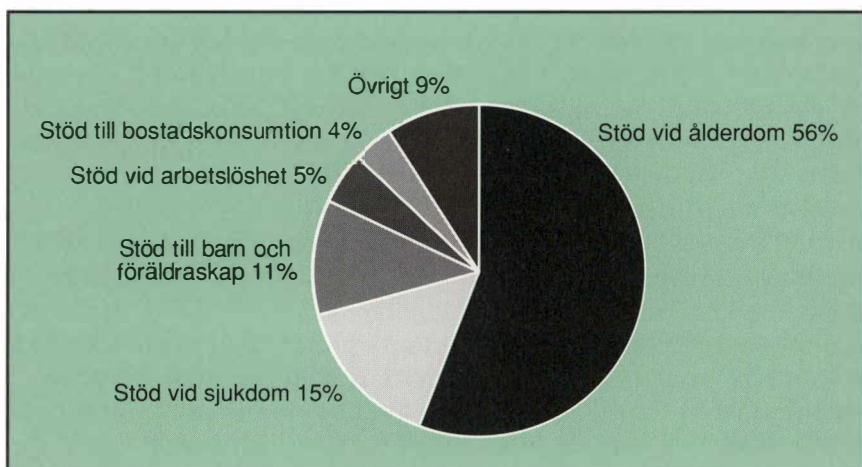
Pensionsutbetalningarna i ATP-systemet finansieras i huvudsak med avgifter som betalas av arbetsgivarna. Avgifterna tas (som tidigare visats i detta kapitel) ut med en viss procent av de löner som betalas ut till den aktiva befolkningen. Ett sådant system kallas "fördelningssystem" av det skälet att det

Figur 10:12. Fördelning av transfereringarna till hushållen på olika bidragsgivare 1988 (procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

Figur 10:13. Fördelning av transfereringar till hushållen på olika slag av stöd 1988 (procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

finansieras genom en omfördelning från den aktiva befolkningen (övervältring av arbetsgivaravgiften) till pensionärerna. Ett alternativ hade varit att bilda en fond av varje individs inbe-

talade avgifter – för placering i olika former av värdepapper – som tillsammans med fondens avkastning så småningom skulle finansiera samma individs pensionsförmåner i proportion till de inbetalningar som denne gjort. Ett dylikt system benämns ”premiereservsystem”. De avtalsbestämda och de individuella pensionsförsäkringarna bygger på denna princip.

Fram till början av 80-talet översteg emellertid de inbetalade avgifterna i ATP-systemet de utbetalade pensionerna varför en fond kunde byggas upp. Denna fond, den s.k. AP-fonden, är mycket betydande och de placeringar fonden gör spelar en mycket stor roll på den svenska kapitalmarknaden (se kapitel 9). Avkastningen på fondmedlen utgör en kompletterande finansieringskälla till avgifterna, men det förtjänar att understrykas att avgifterna är den huvudsakliga finansieringskällan.

Det är en vanlig uppfattning att finansieringen av ATP-systemet kommer att bli problematisk i framtiden. Eftersom åldersfördelningen i Sverige tenderar att förskjutas på ett sådant sätt att pensionärerna blir relativt fler kommer omfördelningen från den aktiva befolkningen till pensionärerna att sätta allt tydligare spår i utvecklingen av den aktiva befolkningens disponibla inkomster.

Stödet vid sjukdom bygger framför allt på sjukförsäkringen. De transfereringar som är förknippade med denna del av socialförsäkringssektorn utgår på flera olika sätt. Sålunda föreligger rätt till sjukpenning motsvarande 65 (för de tre första dagarna) respektive 80 procent av inkomsten (upp till ett visst tak) för varje drabbad individ. Vidare utgår ersättning för bl.a. läkarvård, tandvård, sjukvård och sjukresor. Sjukförsäkringen (inkl. föräldraförsäkringen) erhåller – till skillnad från ATP statsbidrag.

Stödet till barn och föräldraskap utgörs främst av barnbidrag och föräldraförsäkring. Barnbidragen utgår med ett visst belopp per barn (under 16 år) och är större fr.o.m. tredje barnet. Föräldraförsäkringen (som administreras ihop med sjukförsäkringen) ger föräldrarna möjlighet att ta ledigt från arbetet för att ta hand om barnen. Ersättningen utgör 90 procent av lönen för en förälder under sammanlagt 365 dagar tills barnet är 7 år. Dessutom kan föräldrarna erhålla 60 dagars ledighet per år för att ta hand om barnen när de är sjuka (fram till dess att de fyllt 12 år).

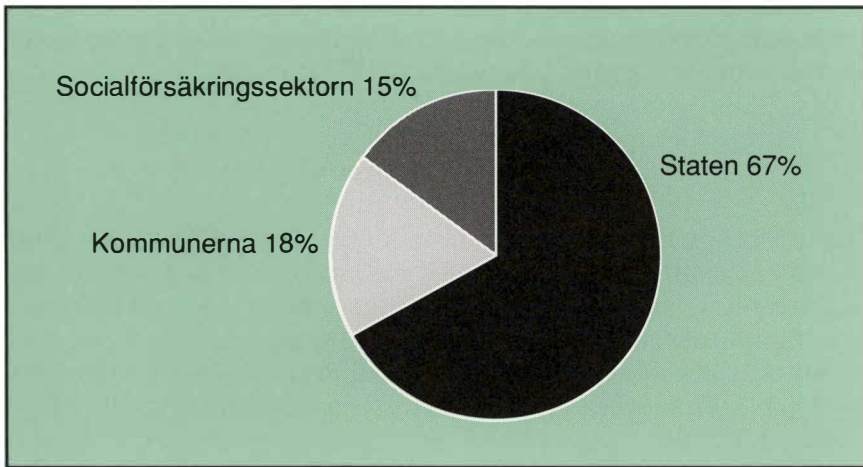
En fjärde typ av hushållstransfereringar är det *stöd* som utgår *vid arbetslöshet*. Ersättning från arbetslöshetsförsäkringen utgår till arbetslösa i form av dagpenning som utgör 90 procent av dagsinkomsten upp till ett visst maximibelopp. Ersättningstiden är maximerad till 60 veckor (90 veckor för individer över 55 år). De som inte är arbetslöshetsförsäkrade (försäkringen omfattar endast ca två tredjedelar av de förvärvsarbetande, men i stort sett samtliga heltidsarbetande) har rätt till kontant arbetslöshetsstöd (KAS). Detta stöd är inte beroende av inkomsten och är normalt maximerat till 30 veckor. Arbetslöshetsförsäkringen betalas framför allt genom arbetsgivaravgifter och statsbidrag. Dessa båda finansieringskällor svarar tillsammans för ca 90 procent av inkomsterna i denna del av socialförsäkringssektorn. Återstoden finansieras främst genom medlemsavgifter som betalas in i samband med fackföreningsavgiften.

De transfereringar som hittills behandlats är lagstadgade. Som tidigare antytts förekommer det vid sidan härav avtalsbestämda socialförsäkringar som ger kompensation för inkomstbortfall vid bl.a. ålderdom, sjukdom och arbetslöshet (se kapitel 8). Vid sidan härav förekommer tjänstegrupplivförsäkringar (engångsersättningar till de efterlevande vid dödsfall) och trygghetsråd (har medel för bl.a. utbildning). Dessa socialförsäkringar räknas dock inte till den offentliga sektorn.

Transfereringar till företagen

Transfereringarna till *företagen* är av mindre betydelse än transfereringarna till hushållen. 1988 stod staten för drygt två tredjedelar, medan kommunerna och socialförsäkringssektorn svarade för ungefär lika stor andel av det som återstod (se figur 10:14). Fördelar man dessa transfereringar på olika slag av företagsstöd finner man att bostadssubventioner (exklusive bostadsbidrag) utgjorde den största bidragsposten 1988. Andra relativt stora poster är statliga livsmedelssubventioner (för att undvika prishöjningar på livsmedel), läkemedelssubventioner och ersättningar till privatpraktiserande läkare och tandläkare (ingår i sjukförsäkringssystemets transfereringar), stöd till trafikföretag (lokaltrafik) samt statliga investerings- och förlustbidrag. Den sistnämnda bidragskategorin ökade kraftigt under senare delen av 70-talet – i samband med industrikrisen – men har under 80-talet gått tillbaka.

Figur 10:14. Fördelning av transfereringarna till företagen på olika bidragsgivare 1988 (procent)

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

Transfereringar inom den offentliga sektorn

Det förekommer ett antal olika slag av transfereringar *inom den offentliga sektorn*. Staten ger bidrag till socialförsäkringssektorn (sjukförsäkringen och de erkända arbetslöshetskassorna). Socialförsäkringssektorn ger bidrag till kommunerna (ersättning till framför allt landstingen för deras funktion som huvudmän för sjukvården). Kommunerna ger bidrag till staten (ersättning för kommunalt bostadstillägg till pensionärerna som betalas ut i samband med folkpensionen). I återstoden av detta avsnitt skall vi emellertid helt koncentrera oss på en fjärde typ av transfereringar, nämligen statsbidragen till kommunerna.

1988 svarade statsbidragen för ca 20 procent av kommunernas inkomster. Statsbidragen kan delas in i två kategorier: allmänna och specialdestinerade. De allmänna domineras av skatteutjämningsbidragen. Syftet med dem är att kompensera kommuner med svagt skatteunderlag eller särskilt höga kostnader. Utan dessa bidrag skulle skillnaderna i de kommunala skattesatserna vara betydligt större än vad de i verkligheten är.

De specialdestinerade statsbidragen har beloppsmässigt större betydelse. Staten har ålagt kommunerna en rad olika

uppgifter. För att kommunerna skall utföra dessa uppgifter i enlighet med statens intentioner utgår olika typer av bidrag. Över hälften av bidragen berör utbildningssektorn. Andra viktiga områden är barnomsorg och hemhjälp. Statsbidragssystemet håller för närvarande på att ses över.

Offentliga företag

De offentliga företagen är sådana företag som till minst hälften ägs av stat eller kommun. 1988 svarade de för drygt 8 procent av den totala sysselsättningen. Fem sjättedelar härav föll på de statliga företagen.

De statliga företagen är av flera olika slag. Mest kända är *de statliga affärsverken*. Till denna kategori räknas åtta olika företag:

- Postverket
- Televerket
- Statens järnvägar (SJ)
- Statens vattenfallsverk
- Domänverket
- Förenade fabriksverken
- Luftfartsverket
- Sjöfartsverket

Åtminstone de tre förstnämnda hör till Sveriges största företag när det gäller såväl antalet anställda som omsättningens storlek. Affärsverken är underkastade förvaltningsrättsliga regler. Regering och riksdag utövar inflytande över verksamheten, även om verksledningen har en inte obetydlig rörelsefrihet – åtminstone i jämförelse med andra offentliga myndigheter. De priser (taxor) som affärsverken får ta ut samt de investeringar som skall genomföras skall i flertalet fall godkännas av regering och riksdag. Affärsverkens överskott redovisas som inkomst i statsbudgeten. Vissa lättnader i den politiska styrningen av affärsverken har skett under 80-talet.

Den traditionella förklaringen till affärsverkens uppkomst är att de representerar "naturliga monopol". Det skulle exempelvis inte vara samhällsekonomiskt rationellt att ha en rad olika företag som byggde järnvägar. Därför var det rimligt att låta *ett*

företag ta ansvar för verksamheten. Om detta företag dessutom var statligt skulle man hindra att privata intressen utnyttjade monopolet.

I dag kanske detta resonemang inte är lika självklart. Även om det inte är rationellt att flera företag bygger järnvägar (numera har Banverket – som är skilt från SJ – hand om själva järnvägsbyggandet) skulle flera olika företag kunna trafikera en viss järnväg. Vidare kan man diskutera i vilken utsträckning som SJ verkligen har en monopolställning, eftersom man konkurrerar med andra transportmedel. Ett liknande resonemang kan också tillämpas på andra affärsverk.

De övriga statliga företagen är vanligen aktiebolag. De skiljer sig kraftigt med avseende på såväl mål som bakgrund. Vissa företag som exempelvis Svenskt Stål AB (SSAB) är verksamma på marknader som är utsatta för internationell konkurrens och skiljer sig inte särskilt mycket från de privata industriföretagen när det gäller verksamhetens mål. Andra som exempelvis Vin- och Spritcentralen har erhållit en monopolställning och spelar en viktig roll i alkoholpolitiken och företagets överskott redovisas i statsbudgeten.

Bakgrunden till statliga företags uppkomst kan vara att staten velat ta över ansvaret för en viss verksamhet i regioner med relativt svåra arbetslöshetsproblem. Ett sådant exempel är Norrbottens Järnverk i Luleå som i dag ingår i SSAB. Det statliga engagemanget kan också ha betraktats som en (temporär) lösning av en branschkrisis. Bildandet av Svenska Varv (i dag "Celsius Industrier") har en sådan bakgrund. Ett annat skäl till statlig företagsamhet kan vara en önskan att hindra privata intressen från att tjäna pengar från en viss verksamhet (etiska skäl). Vin- och Spritcentralen kan åtminstone delvis ses som ett fall där denna motivering spelat in.

De kommunala företagen är i de flesta fall aktiebolag men också stiftelser är relativt vanliga. Det vanligaste verksamhetsområdet är fastighets(bostads)förvaltning. Andra vanliga områden utgör el- och fjärrvärmeförsörjning samt kommunikationer (bl.a. hamnverksamhet). De kommunala företagen har i regel "allmännyttig" karaktär, vilket innebär att de primärt drivs för att tillvarata kommuninvånarnas intressen och inte för att ge vinst.

Den statliga företagssektorn ökade fram till 80-talet men började under detta decennium att minska något. Utvecklingen

går i övrigt i riktning mot en uppluckring av den politiska styrningen. Flera av affärsverken, bl.a. Televerket, har fått större självständighet när det gäller investeringarna och en del av verksamheten inom denna företagskategori har fått aktiebolagsform. Även rena privatiseringar har förekommit. Ett par exempel är Procordia, en från början helstatlig industrikoncern som bl.a. tillverkar livsmedel och läkemedel, och SSAB. I båda fallen har en del av aktiestocken sålts till icke-statliga intressenter.

Hur stor är den offentliga sektorn?

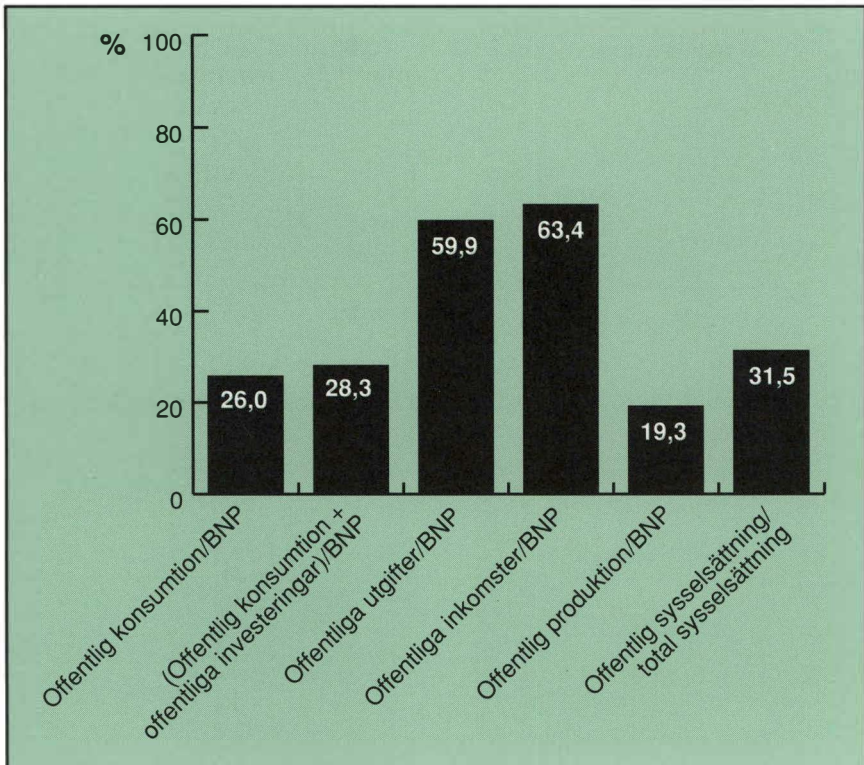
Det är inte någon helt enkel uppgift att ge ett entydigt svar på den fråga som ställs i rubriken. Den offentliga sektorns storlek kan nämligen mätas på flera olika sätt. Vidare är det vissa sidor av den offentliga sektorns verksamhet som det överhuvudtaget är svårt att ange i kvantitativa termer. Det gäller exempelvis den ekonomiska politiken.

I figur 10:15 har sex olika mått på den offentliga sektorns storlek i Sverige år 1988 angivits. Måtten är

1. offentlig konsumtion/BNP
2. (offentlig konsumtion + offentliga investeringar)/BNP
3. offentliga utgifter/BNP
4. offentliga inkomster/BNP
5. offentlig produktion/BNP
6. offentlig sysselsättning/total sysselsättning.

De två första måtten visar hur stor del av de producerade varorna och tjänsterna som *används* av den offentliga sektorn (till konsumtion respektive till konsumtion och investeringar). Skillnaden mellan det tredje och det andra måttet utgörs främst av transfereringarna. I det fjärde måttet domineras täljaren helt av skatterna. Det bör observeras att det tredje och det fjärde måttet inte kan uttryckas som andel av – utan snarare sättas i relation till – BNP, eftersom transfereringar och skatter inte utgör en del av denna storhet. Mått nummer fem anger hur stor del av BNP som *produceras* av den offentliga sektorn. Täljaren och nämnaren i måtten 1–5 anges i kronor medan de i det sista måttet anges i antalet anställda.

Figur 10:15. Några olika mått på den offentliga sektorns storlek 1988 (procent)

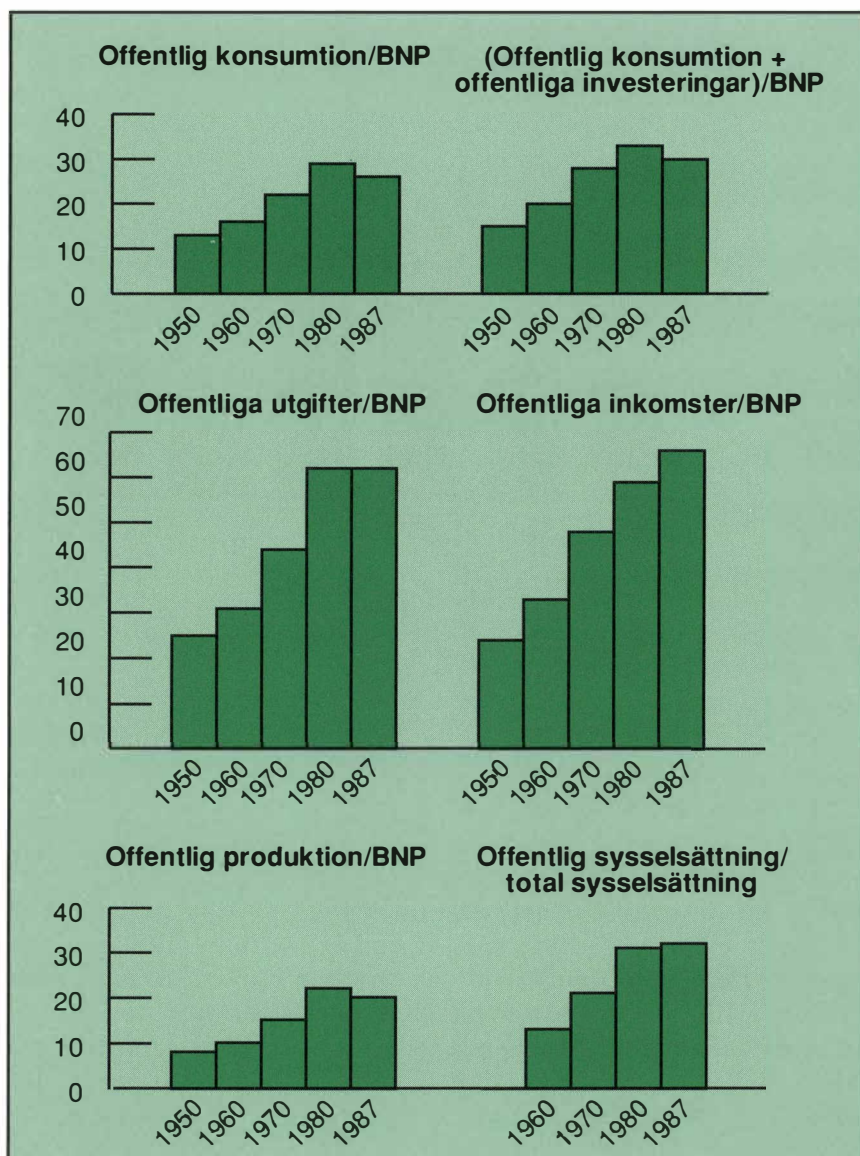

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

Vilket av måtten är bäst? Denna fråga går inte att besvara generellt. Svaret blir beroende av vad det är man vill veta. Inte ens om man kombinerar de sex måtten kan man som ovan antytts erhålla något uttömmande svar. Sätter man de offentliga utgifterna respektive de offentliga inkomsterna i relation till BNP (måtten 3 och 4) erhålles siffror kring 60 procent. De offentliga inkomsterna uppgick till drygt 63 procent av BNP. Eftersom de offentliga inkomsterna till 86 procent utgörs av skatter betyder det att den s.k. skattekvoten (skattebeloppet/BNP) utgjorde 55 procent under det aktuella året.

Den offentliga konsumtionen utgjorde samtidigt en dryg fjärdedel av BNP (mått 1) medan den offentliga sektorns andel

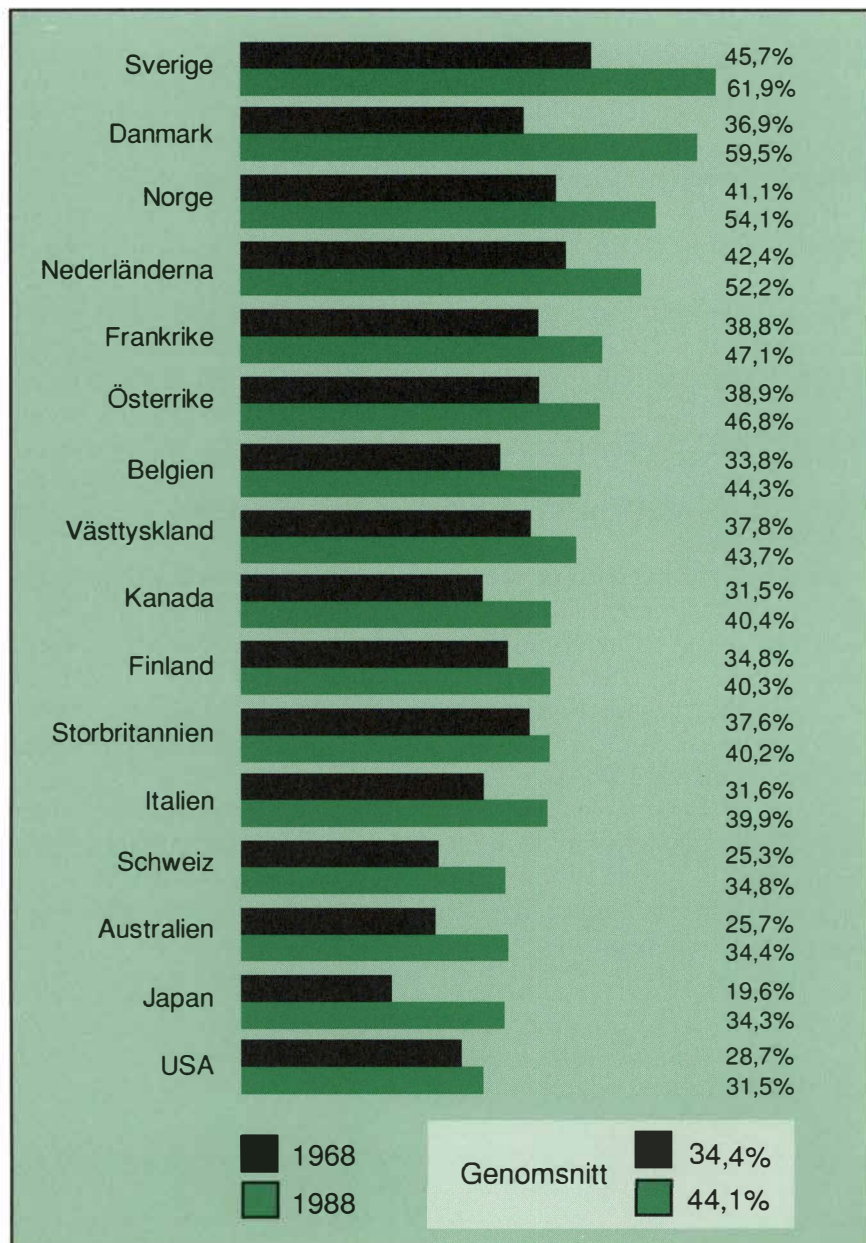
Figur 10:16. Den offentliga sektorns utveckling 1950–1987 (procent)

Anm: På grund av metodomläggning i NR är inte sektorssiffrorna från 1988 och framåt helt jämförbara med de siffror som redovisas ovan.

Källa: Nationalräkenskaperna, SCB

Figur 10:17. Offentliga inkomster i relation till BNP i några olika länder 1968 och 1988 (procent)

Källa: OECD Economic Outlook

av produktionen (mått 5) var mindre än en femtedel. Sysselsättningsandelen (mått 6) uppgick till drygt 30 procent. (Anges detta mått i antalet arbetade timmar blir det några procentenheter lägre.)

Är de siffror som anges i figur 10:15 höga eller låga. För att besvara denna fråga kan det vara lämpligt att se hur den offentliga sektorn i dessa avseenden utvecklats i ett historiskt perspektiv och att jämföra med några andra länder.

Figur 10:16 visar hur den offentliga sektorns storlek – enligt måtten 1–5 – förändrats mellan 1950 och 1987. Vad mått 6 beträffar är det endast möjligt att gå tillbaka till 1960. I samtliga fall kan man registrera en ökning mellan 1950 och 1980. Därefter har i flertalet fall en viss minskning ägt rum. Ökningen får betecknas som kraftig. Inte minst gäller det måtten 3 och 4, dvs. offentliga utgifter respektive offentliga inkomster i relation till BNP. Av de offentliga utgifterna är det transfereringarna som uppvisar den kraftigaste ökningen medan socialförsäkringsavgifterna är den del av det offentligas inkomster som ökat mest.

Den internationella jämförelsen omfattar endast ett av måtten: de offentliga inkomsterna i relation till BNP (som huvudsakligen beror på skillnader i de olika ländernas skattekvoter) under 1968 och 1988. Som framgår av figur 10:17 ingår 15 andra länder – samtliga medlemmar i OECD – i denna jämförelse. Sverige uppvisade den högsta kvoten av alla jämförda länder, såväl för 1988 som för 1968.

Figur 10:17 visar också att det inte endast är i Sverige som den offentliga sektorn fått ökad betydelse under de senaste decennierna – åtminstone inte om man utgår från det här aktuella måttet. I samtliga jämförda länder har de offentliga utgifterna ökat relativt sett.

Sverige och världen

Bokens avslutande kapitel skall vi ägna åt Sveriges relationer med omvärlden. Vi blir allt mer beroende av andra länder i vårt dagliga liv. Vi konsumerar varor som är tillverkade i andra länder, via satelliter tar vi del av andra länders TV-program och vi reser allt oftare utomlands, för att endast ge några exempel. Här skall vi koncentrera oss på de ekonomiska transaktionerna med andra länder. De gäller i huvudsak tre områden: varor, tjänster och finansiellt kapital.

Vi utgår från betalningsbalansen, där de ekonomiska transaktionerna med omvärlden finns redovisade. Vi visar den svenska varuhandelns och tjänstehandels sammansättning och utveckling och förklarar den betydelse utrikeshandeln med varor och tjänster har för ett land som Sverige. Kapitalrörelserna har fått en markant ökad betydelse under 1980-talet. Dessa diskuteras utförligt, med koncentration på det senaste årtiondet, liksom utvecklingen av den svenska kronans växelkurs och det svenska biståndets storlek, sammansättning och fördelning på länder. Därefter går vi över till ett mer mikroinriktat perspektiv och studerar de viktigaste internationellt verksamma företagen, såväl svenska företag som utländska företag som arbetar i Sverige. Kapitlet avslutas med en diskussion om möjligheterna att påverka de utrikes transaktionerna. Här berörs olika typer av ekonomisk politik inklusive handelspolitiken samt de viktigaste internationella organisationerna på det ekonomiska området.

Betalningsbalansen

Samtliga transaktioner med omvärlden vad gäller varor, tjänster och finansiellt kapital redovisas i betalningsbalansen. Vår fortsatta diskussion utgår från den uppställningen. Det bör framhållas att vissa ekonomiska transaktioner med utlandet är svåra att mäta. Det gäller inte varuhandeln, eftersom varorna passerar gränsen rent fysiskt och registreras i tullen, men tjänster och betalningar kan inte mätas på samma enkla sätt.

Tabell 11:1. Den svenska betalningsbalansen (miljarder kronor)

	1989	1990
A. Export av varor	332,6	339,4
B. Import av varor	− 316,2	322,4
C. Korrigeringspost	− 1,3	− 1,3
D. Transporter	11,4	11,9
därav sjöfart	9,0	9,0
E. Resevaluta	− 15,6	− 18,8
F. Övriga tjänster	− 4,4	− 6,5
G. Avkastning på kapital	− 13,0	− 22,0
därav räntor	− 28,0	− 41,5
utdelningar	2,1	6,0
återinvesterade vinster	12,8	13,5
H. U-landsbistånd	− 13,2	− 13,2
I. Övriga transfereringar		
Bytesbalans	− 19,9	− 32,8
J. Kapitalbalans inkl. restpost	28,2	76,9
därav direkta investeringar	− 51,2	− 68,9
långfristiga lån	23,6	− 17,7
övriga kapitaltransaktioner	55,8	163,5
Valutareservens transaktionsförändring	8,3	44,1

Anm: Uppgifterna för 1990 är preliminära

Källa: Riksbanken

Därför redovisas ibland motstridiga siffror, och de revideras ofta i efterskott. Riksbanken mäter betalningarna till och från utlandet, kompletterat med bl.a. enkäter till företagen, som underlag för redovisningen av hela betalningsbalansen. Bytesbalansen som SCB redovisar bygger på Nationalräkenskaperna. De siffror som vi fortsättningsvis anger bygger huvudsakligen på riksbankens uppgifter. Ett plus i betalningsbalansen innebär att posten givit upphov till ett inflöde av valuta och ett minus innebär på motsvarande sätt ett valutautflöde.

Den största posten i betalningsbalansen är exporten och importen av varor (punkt A–C). Nettot av varuexporten och varuimporten utgör handelsbalansen. Den har visat ett stort överskott sedan början på 1980-talet och 1990 var överskottet 16 miljarder kronor. I handeln med tjänster (D–G) har Sverige däremot underskott. I tjänstehandeln ingår transporter, resevaluta i samband med utlandsresor samt ”övriga tjänster”.

”Avkastning på kapital” (G) består av nettot av räntor på lån i andra länder, utdelningar, dvs. hemtagna vinster från dotterbolag i utlandet, samt vinster som företag i utlandet gjort men återinvesterat utomlands. När det gäller räntebetalningarna har Sverige under de senaste 15 åren dragit på sig en stor skuld till andra länder, som medför stora räntebetalningar netto till utlandet. Posten avkastning på kapital betraktas i riksbankens redovisning som en del av tjänstebalansen (D–G), men i vissa andra sammanhang förs den till posterna (H–I).

U-landsbistånd och diverse övriga transfereringar (H–I) brukar sammanfattas under begreppet transfereringsbalansen. De senare utgörs av hemsända pengar från emigranter och andra gåvor, löner till utländska medborgare som tillfälligt arbetar i landet m.m. Till biståndet återkommer vi senare i detta kapitel. Posten avkastning på kapital tillsammans med lönerna i transfereringsbalansen är de s.k. nettofaktorinkomsterna från utlandet. De utgör skillnaden mellan nationalprodukten och nationalinkomsten (se kapitel 3).

Summeras handelsbalansen, tjänstebalansen och transfereringsbalansen erhålles *bytesbalansen*. Varuhandeln står för knappt tre fjärdedelar av bytesbalansen, tjänster inklusive avkastning på kapital för en fjärdedel och transfereringarna för något mer än 1 procent. Bytesbalansen är kanske den viktigaste enskilda balansen. Om den är i jämvikt innebär det i princip att vi exporterat exakt så mycket som behövs för att erhålla den

utländska valuta som i sin tur krävs för att betala importen inklusive bistånd, gåvor, räntor m.m. Om bytesbalansen visar underskott innebär det att vi försämrar vår nettoställning gentemot utlandet, eftersom vi då antingen måste låna utomlands eller ta ur vår valutareserv. Det innebär att landet som helhet har ett negativt finansiellt sparande (se avsnittet om nationalförmögenheten i kapitel 3) och därmed att nationalförmögenheten minskar. Annorlunda uttryckt kan man då säga att vi som nation lever över våra tillgångar.

Kapitalbalansen (J) visar alla övriga penningtransaktioner med utlandet. De förändrar inte nettoställningen mot utlandet. Direktinvesteringar i produktionsanläggningar utomlands innebär visserligen ett kapitalutflöde, men samtidigt ökar våra tillgångar utomlands. Samma sak gäller lån som upptas i utlandet och amorteringar på tidigare utlandslån. Däremot kommer lånens räntebetalningar att medföra nettoutflöde av valuta, vilket registreras i bytesbalansen. När det gäller de finansiella flödena finns en tämligen stor restpost, vilket sammanhänger med svårigheterna att registrera alla sådana flöden över gränserna. 1990 utgjorde denna restpost inte mindre än 25 miljarder.

Summeras bytes- och kapitalbalansen, eller annorlunda uttryckt alla våra transaktioner som använt utländsk valuta, erhålles valutareservens transaktionsförändring. Förutom av betalningsbalansens saldo kan valutareserven också förändras om värdet på ingående guld eller valutor ändras. (Alternativt kan man låta valutareservens förändring ingå i betalningsbalansen, vars saldo i så fall alltid blir noll.) Den svenska valutareserven var vid början av 1991 värd drygt 100 miljarder kronor. Drygt en miljard bestod av guld och resten var tillgångar i utländsk valuta, huvudsakligen placerade i utlandet. Valutarenserv är alltså till mycket liten del en samling guld och utländska sedlar i något dammigt valv. Valutarenserv har ökat snabbt under de senaste åren och motsvarar ungefär en tredjedel av värdet på den svenska importen.

Varuhandeln

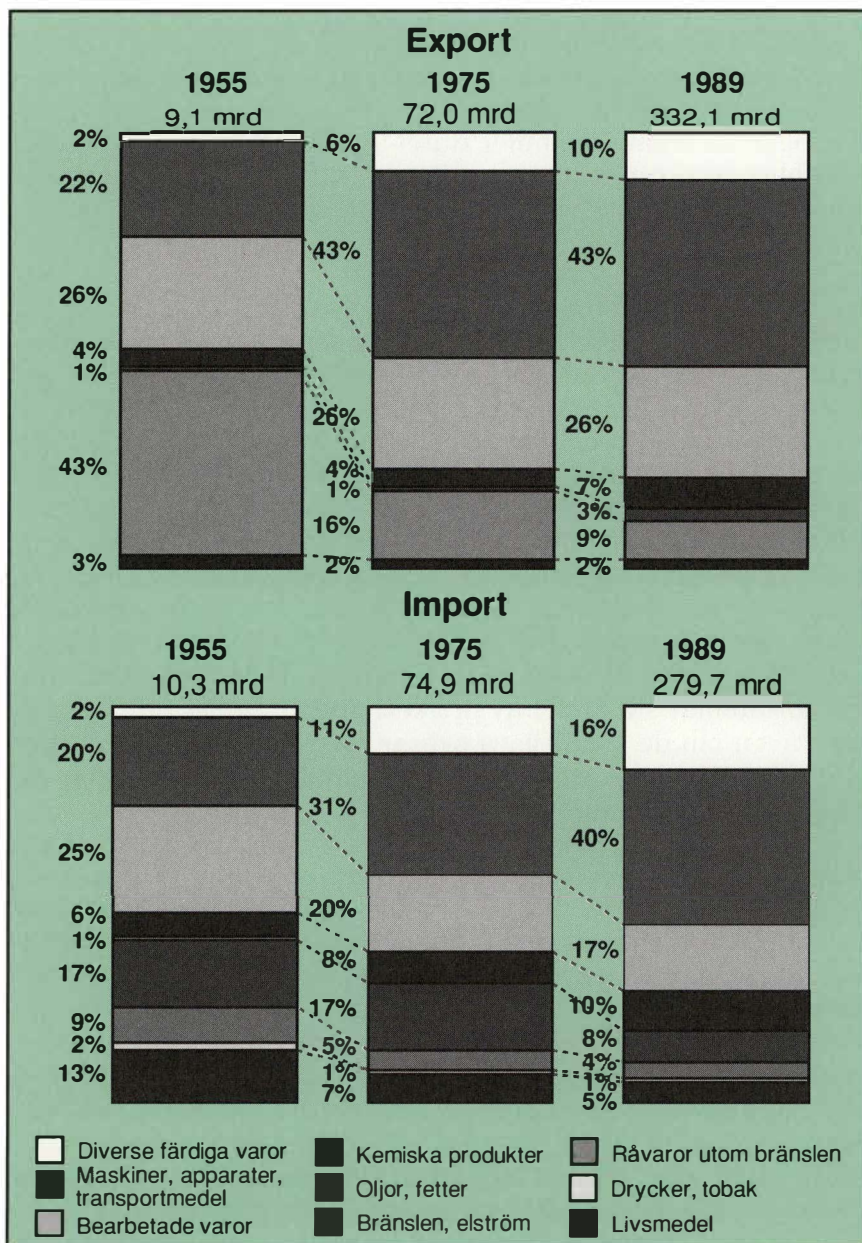
Varuhandeln utgör den dominerande delen i utrikeshandeln. Den svenska ekonomiska utvecklingen sammanhänger i stort med utvecklingen av varuhandeln. De svenska råvarubaserade näringarnas framväxt under slutet av 1800-talet och den export som blev resultatet utgör en viktig förklaring till den svenska välstandsökningen.

Handelns fördelning på varugrupper

Som framgår av figur 11:1 domineras den svenska utrikeshandeln i dag av produkter från verkstadsindustrin, både vad gäller exporten och importen. Över 40 procent av vår utrikeshandel sker med produkter från denna sektor. Den har expanderat kraftigt under efterkrigstiden och i stort sett fördubblat sin andel av både export och import. Råvarorna har i motsvarande utsträckning minskat i betydelse för utrikeshandeln. 1989 var råvarornas andel av exporten endast knappt 10 procent, och bara obetydligt större för importen. Oljeimporten var viktig, främst under 1970-talet, men har minskat kraftigt i betydelse under 1980-talet. De kemiska produkterna har nästan fördubblat sin andel av utrikeshandeln under efterkrigstiden, även om de totalt bara svarar för 7 procent av exporten. När det gäller importen är det förutom oljan främst livsmedel som minskat sin andel väsentligt.

I ett längre tidsperspektiv har utrikeshandeln utvecklats från jordbruksprodukter och råvaror i riktning mot alltmer förädlade produkter. Vid 1870-talets början var Sverige fortfarande ett jordbrukarsamhälle och fram till 1890-talet var de viktigaste handelsvarorna livsmedel, spannmål samt övriga råvaror. Sågade trävaror blev tidigt en viktig del i den svenska exporten. Från 1870 till 1890 nästan fördubblades den exporterade volymen av sågade trävaror från 2,3 miljoner kubikmeter till 4,5 miljoner. Sedan var volymen i stort sett konstant fram till andra världskriget, vilket medförde att dess relativa betydelse minskade. Under industrialiseringens tidiga skede var dock trävaruexporten till framförallt England mycket viktig för svensk del. En annan viktig varugrupp för den svenska exporten var pappersprodukter, dvs. papper, papp och pappersmas-

Figur 11:1. Export och import på varugrupper (enligt SITC)
1955, 1975 och 1989

Källa: Statistisk årsbok, SM Uh, SCB

sa. Under 1900-talets första decennier blev papper en viktig exportprodukt då skogsprodukterna började förädlas i högre grad inom landet. Volymen ökade från 157 000 ton vid 1890-talets början till 2,8 miljoner ton 1915 och drygt 6 miljoner ton 1930. Även exporten av järnmalm tog fart under 1890-talet och ökade i volym från en halv miljon ton till drygt 5 miljoner ton 1915 och nästan 10 miljoner ton 1930.

Importen liksom exporten bestod huvudsakligen av råvaror eller relativt obearbetade varor. Vid sekelskiftet dominerades importen av livsmedel och spannmål, textilier samt av stenkol och koks. De senare ersattes senare delvis av oljeimport. Importens sammansättning förändrades bara lite under tiden fram till andra världskriget. Den dominerades också i betydligt mindre utsträckning än exporten av ett fåtal varor, utan var fördelad på betydligt fler varugrupper.

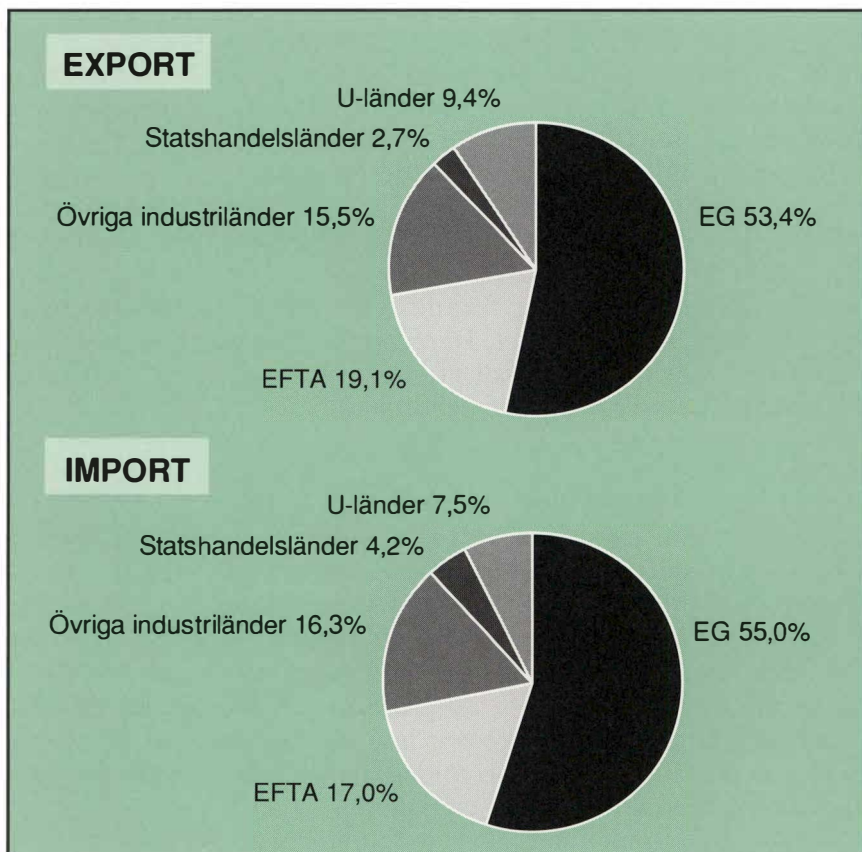
Handelns fördelning på länder

Sverige handlar mest med industriländer av samma typ som vi själva. Fem sjättedelar av utrikeshandeln sker med industriländer. Statshandels- och u-länder svarar bara för en mindre del av vår export och import. Det viktigaste handelsblocket är EG, som ensamt står för drygt hälften av vår handel. EFTA-länderna svarar för knappt 20 procent, och EG och EFTA tillsammans alltså för 70 procent av vår handel. De nordiska länderna är tillsammans en viktig grupp och ungefär 20 procent av utrikeshandeln sker med dem.

De enskilda länder som Sverige har störst utrikeshandel med är Tyskland, Storbritannien, USA samt de nordiska länderna. Tyskland är vår allra största handelspartner, vilket framgår av figur 11:3. Eftersom uppgifterna gäller 1989 avser de enbart handeln med dåvarande Västtyskland. Tysklands betydelse torde öka ytterligare efter återföreningen 1990.

Historiskt sett är Storbritannien och Tyskland tillsammans med de nordiska länderna överlägset viktigast för svensk utrikeshandel. Storbritannien blev tidigt Sveriges viktigaste exportmarknad. Landet var tidigt industrialiserat och blev därför en stor mottagare av svenskt trä och papper. Ända fram till 1960-talet var Storbritannien det land vi hade störst export till. Sverige har ända sedan 1800-talet haft ett stort importöverskott gentemot Tyskland, och ännu i dag är importen därifrån

Figur 11:2. Utrikeshandeln 1989 fördelad på viktigaste länderområden

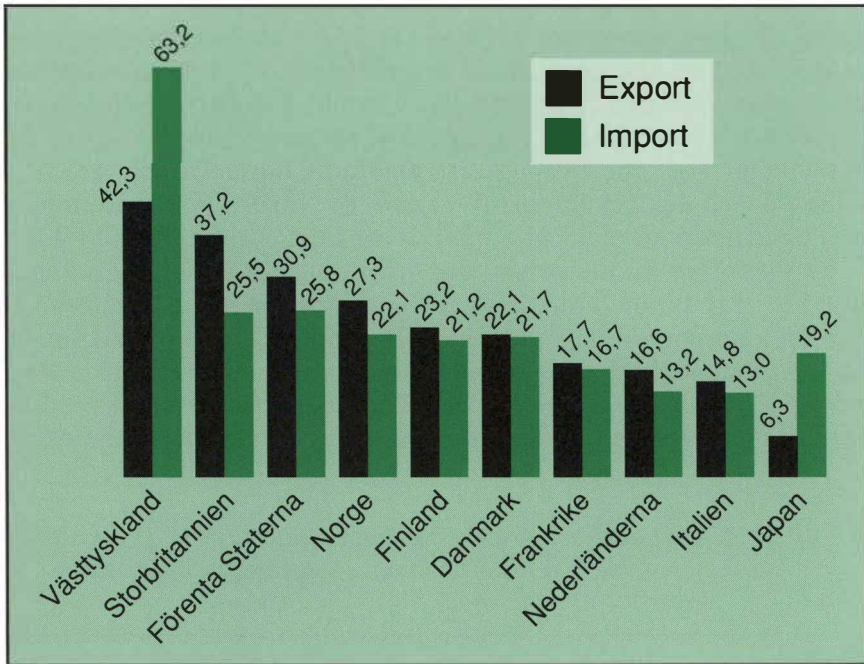
Anm. Beteckningen statshandelsländer är i nuläget något missvisande men omfattar enligt statistiken främst länder i Östeuropa och Kina.

Källa: SM Uh, SCB

60 procent större än vår export till dem. Om vi mäter utrikeshandeln som summan av export och import blev Tyskland vår viktigaste handelspartner redan vid första världskriget.

De nordiska länderna är också betydelsefulla. Den sammanlagda importen från dem var 1989 lika stor som importen från Västtyskland. Exporten är betydligt större. Danmark och Norge har ända sedan 1800-talet varit stora handelspartners. Finland blev viktigt först i slutet av 1960-talet.

*Figur 11:3. Sveriges tio största handelspartners 1989
(miljarder kronor)*

Källa: SM Uh, SCB

USA har trots avståndet varit en viktig handelspartner ända sedan 1800-talet. Vi hade länge stora importöverskott mot USA, men under 1970-talet svängde balansen och under 1980-talet har Förenta Staterna blivit en mycket stor svensk exportmarknad. Under senare delen av 1970-talet hade Sverige stor import från OPEC-länderna på grund av den snabbt växande oljeimporten. Dessa länders betydelse har hastigt minskat under 1980-talet och de svarar nu bara för 1 procent av Sveriges totala import. Japan har växt fram som ett viktigt importland under de senaste decennierna.

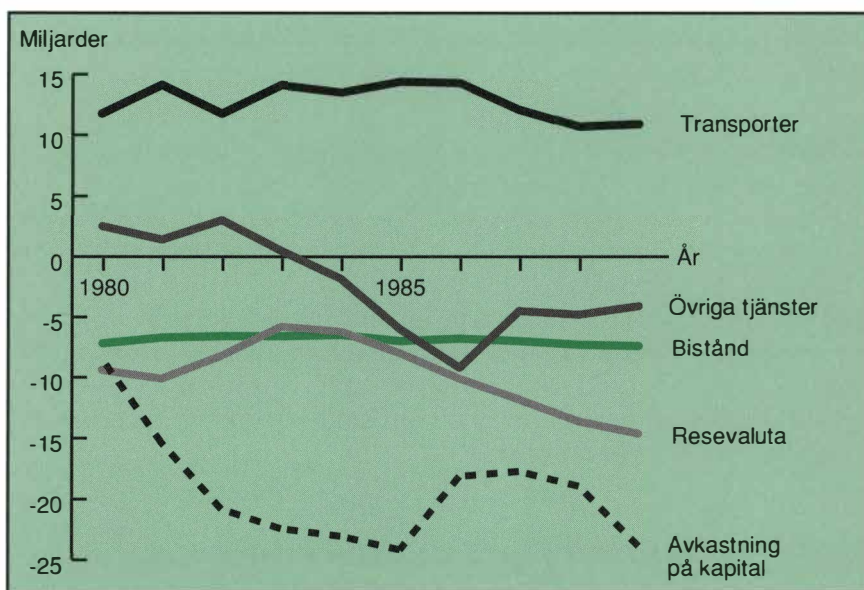
Tjänster och transfereringar

Utöver varuhandeln består bytesbalansen av tjänster inklusive avkastning på kapital samt transfereringar. Tjänstehandeln

har ökat i omfattning på senare tid, men tjänstebalansen utgör en minuspost i bytesbalansen. I början av 1970-talet skedde ett trendbrott – tills dess hade alltid tjänstehandeln visat överskott. Den dominerande plusposten var transporter, eller närmare bestämt det så kallade "sjöfartsnettot". Förutom under första världskriget visade däremot varuhandeln överskott bara under ett fåtal år under perioden 1871–1971. Tjänsterna var då ett viktigt sätt för Sverige att utjämna handeln och därmed tillgodogöra sig ett importöverskott av varor. Tjänstehandeln och biståndets utveckling under 1980-talet visas i figur 11:4.

Transporter är historiskt den viktigaste svenska tjänsteexporten. Här ingår både sjö- och landtransporter, biljettförsäljning för persontransporter, vissa hamnavgifter m.m. Viktigast är sjötransporterna. Sjö- och landtransporterna gäller den svenska exporten till andra länder, men också handel mellan länder där Sverige inte är inblandat även om transporten skett

Figur 11:4. Tjänster och transfereringar netto 1980–1989 (1988 års priser) exklusive övriga transfereringar och återinvesterade medel

Källa: Riksbanken, Statistisk årsbok, Penning- och valutamarknaden 1990:4 (omräkning till fasta priser med BNP-deflatorn)

med svenskt transportmedel. Exporten bokförs "free on board" (fob) och importen "cost, insurance, freight" (cif). Det innebär att transportkostnaden ingår i värdet av varuimporten medan motsvarande intäkt utgör ett separat exportvärde i tjänstebalansen för det land som utför den. Transporterna har minskat något i betydelse för svensk del under de senaste decennierna, framförallt i samband med den svenska handelsflottans minskning.

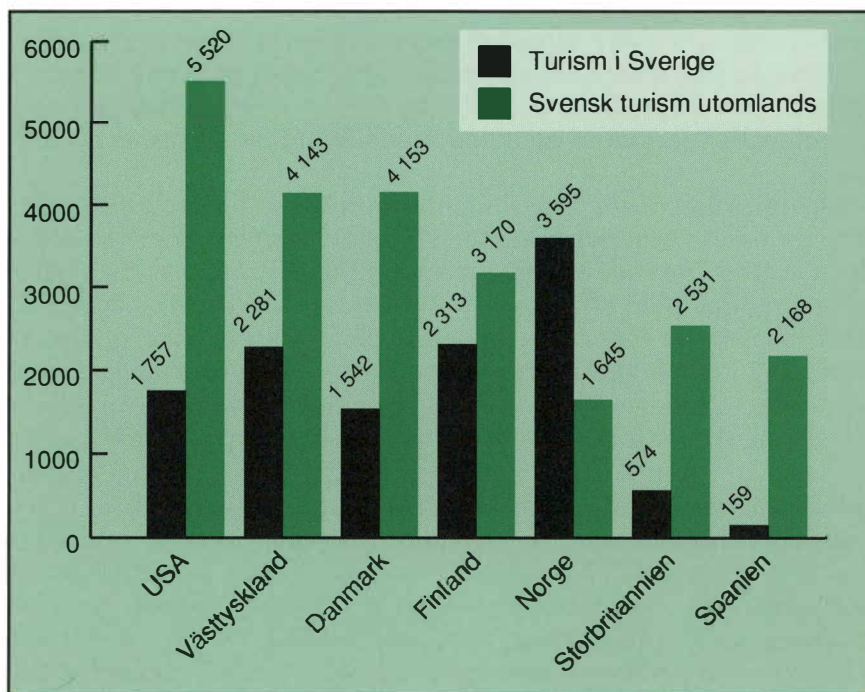
Posten *resevaluta* innehåller allmänhetens alla utgifter för köp av både varor och tjänster vid vistelse utomlands. *Resevaluta* kallas ibland turism, men omfattar såväl turism som gränshandel och affärsresor. De svenska fritidsresenärerna står för i runda tal två tredjedelar och affärsresenärerna för en tredjedel av resevalutautgifterna. Posten uppvisar ett växande underskott och var 1989 minus 16 miljarder. Svenskarna växlade till sig 32 miljarder, medan motsvarande inväxling i kronor endast var 16 miljarder. *Resevalutan* används egentligen både till varor (souvenirer, mat etc.) och till tjänster (hotell, restaurang etc.) men bokförs som tjänster. Det spelar i det sammanhanget ingen roll var konsumtionen sker. Ett hotellbesök på Kanarieöarna betraktas som import av en tjänst till Sverige även om konsumtionen ägt rum utomlands.

Växlingen i *resevaluta* domineras av USA och Tyskland samt de nordiska länderna, vilket framgår av figur 11:5. Norge uppvisar ett stort turistöverskott till Sverige. Även gentemot flertalet övriga länder har vi ett importöverskott – den konsumtion som svenskar gör utomlands är betydligt större än motsvarande utländska konsumtion i Sverige. Danmark och Spanien är största mottagare av svensk *resevaluta*, USA och Norge är viktigast för de svenska affärsresenärerna.

Övriga tjänster är numera den största bruttoposten i tjänstebalansen. Här ingår försäkringar, tekniska tjänster som installationer, provisioner till agenter utomlands, licenser för publicering och tillverkning, reklam och marknadsföring med mera. Vidare ingår entreprenadprojekt i utlandet. Importen av övriga tjänster har ökat under 1980-talet och bidrar till tjänstebalansens underskott.

Avkastning på kapital innehåller nettot av räntebetalningar till och från utlandet, utdelningar på direkta investeringar och aktier samt återinvesterade vinstmedel i utlandet. Denna post har genomgått en kraftig försämring under 1980-talet. Det

Figur 11:5. Resevaluta, fördelning på största länder 1989
(miljoner kronor)

Anm: Eftersom främst US-dollar används till resor även utanför USA, kommer värdena i figuren att överskatta resandet till USA.

Källa: Riksbanken, Statistisk årsbok

beror till stor del på att bytesbalansen visat underskott. Under decenniet efter oljekrisen 1973, när bytesbalansen försämrades, upptogs stora lån i utlandet för att finansiera underskotten. Vissa år under 1980-talet har också upplåningen varit stor. Enbart under 1989 ökade utlandsskulden med hela 120 miljarder kronor. Vid utgången av detta år uppgick den finansiella utlandsskulden till ungefär 250 miljarder kronor. Räntebetalningarna på utlandsskulden uppgick 1990 till över 40 miljarder kronor. En stor del härav utgör betalningen för de importöverskott vi tillgodogjorde oss tidigare. Utan dessa räntebetalningar skulle bytesbalansen vara i stort sett i jämvikt.

Det är värt att påpeka skillnaden mellan utlandsskulden och statsskulden. Utlandsskulden är den sammanlagda skuld som

svenska företag, hushåll och offentliga sektorn har till utlandet medan statsskulden är den svenska statens skuld till andra sektorer. En del av statsskulden är placerad i utlandet och ingår därmed i utlandsskulden.

Räntebetalningarna vägs i någon mån upp av avkastning på kapital i svenska företag i utlandet. De svenska företagen blir allt mer internationaliserade och förlägger delar av sin produktion utomlands. I bytesbalansen redovisas de utdelningar och vinster som tas hem till Sverige i en post. Från och med 1990 redovisas även de vinster som inte tas hem till Sverige utan återinvesteras utomlands. De bidrar till att bygga upp svenskt kapital utomlands och därmed svensk nationalförmögenhet. I samband med den ändrade redovisningen kom bytesbalansen att förbättras kraftigt, då återinvesteringarna varit stora under slutet av 1980-talet. Om nettot av våra reala tillgångar utomlands och utlänningars motsvarande tillgångar i Sverige läggs till den finansiella utlandsskulden minskar denna till omkring 150 miljarder för 1989.

I *transfereringarna* ingår övriga penningströmmar som påverkar vår nettoställning gentemot utlandet. Det rör sig om u-landsbistånd, andra gåvor, pengar hemsända av emigranter samt löner till utländska medborgare arbetande i hemlandet. Biståndet bidrar naturligtvis till att göra transfereringsnettot negativt. Nettot av löner och övriga transfereringar står för en obetydlig del i bytesbalansen.

Utrikeshandelns syfte och utveckling

Utrikeshandelns syfte

Vi har nu behandlat handeln med varor, tjänster och transfereeringar. På vilka sätt är då utrikeshandeln till gagn för oss svenskar? Utrikeshandeln består av råvaror, halvfabrikat, konsumtionsvaror och investeringsprodukter. Genom att importera kan vi få tillgång till varor som olja, bananer och kaffe, som svårigen kan produceras i landet. Men den övervägande delen av utrikeshandeln består av produkter som produceras både i Sverige och utomlands. Den gör att vi som konsumenter kan välja mellan svenska och utländska äpplen, bilar, barnkläder etc. Importen ger ett mer varierat utbud av produkter, men också billigare produkter om det är så att man utomlands kan

framställa dem till lägre kostnader än vi själva. En viktig orsak till utrikeshandeln är just specialiseringen – att olika länder inriktar sig på att producera och exportera det man kan framställa relativt billigt och importera det som är relativt dyrt för landet. Det kan i sin tur till stor del förklaras av landets relativa tillgångar på produktionsfaktorer (se avsnittet ”Produktionsfaktorerna” i kapitel 4).

Den råvarubaserade handeln i världen var från början i stort ett resultat av ländernas relativa tillgångar på naturfyndigheter, odlingsbar jord etc. För Sveriges del kom dessutom tillgången till billig energi genom vattenkraften att bidra till att vi blev stora exportörer av pappersprodukter, sågade trävaror, malm och produkter från stålindustrin. Energin kunde utnyttjas för att förädla de råvaror som vi har relativt gott om. Här hade också förbättringen av kommunikationerna betydelse. Utbyggnaden av järnvägsnätet, bättre fartyg med ångmaskiner som ersatte segelfartyg och säkrare sjöfart med förbättringar av fyrväsendet etc. gjorde att de utländska marknaderna blev mer lättillgängliga. Fram till andra världskriget hade Sverige billigare arbetskraft än omvärlden och exporten inriktades huvudsakligen mot arbetskraftsintensiv produktion. Först under efterkrigstiden har vi fått fördelar gentemot omvärlden i mer realkapitalintensiv produktion. Därtill har betydelsen av kunskapskapitalet ökat under framförallt efterkrigstiden.

Varför just vissa sektorer inom verkstadsindustrin blivit stora exportörer är svårare att förklara. Delvis går det att hänföra till ett antal svenska uppfinnare som ligger bakom exempelvis kullager, separatorer och turbiner som blivit svenska exportprodukter. I andra fall kan det röra sig om skickliga företagsledare eller rentav slumpartade faktorer. Genom att tidigt utvecklas och bygga upp kunskap och erfarenhet har olika industrigrenar kunnat växa fram. Samtidigt har ändrade förhållanden gjort att vissa andra branscher på grund av utländsk konkurrens delvis slagits ut, exempelvis textilindustrin under 1960-talet och varvsindustrin under 1970-talet (se kapitel 5).

Det förtjänar att understrykas att det är importen som behåller och därmed landet har nytta av. Ofta framhålls exporten som nyttig och importen som problematisk. I massmedia syns rubriker som ”Exporten ökar kraftigt” och ”Handelsbalansen har rekordöverskott”. Men exporten innebär att vi förbrukar

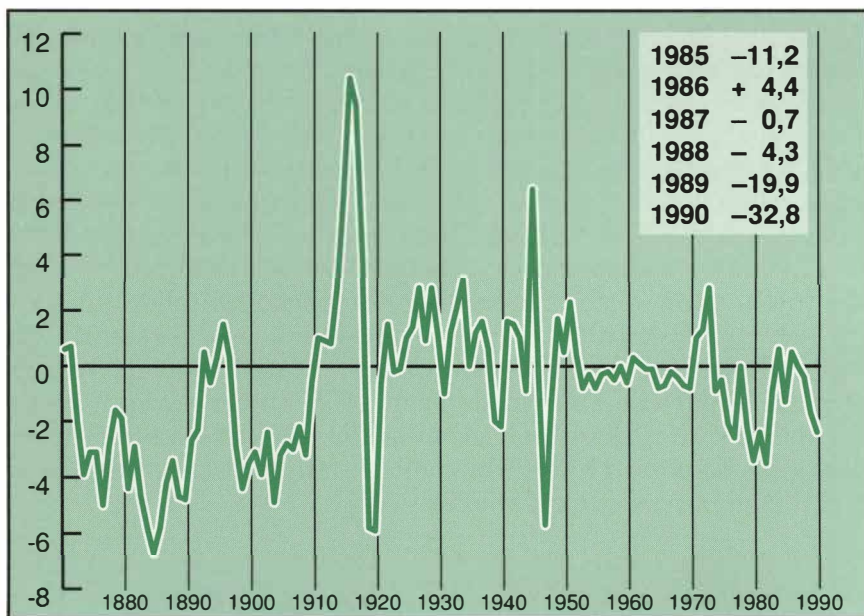
våra egna knappa resurser på att producera för andra länders konsumenter. Exportintäkternas syfte är att betala för importen.

Bytesbalansens utveckling

Vi har tidigare understrukt utrikeshandelns stora betydelse för den svenska tillväxten och välfärden. Utrikeshandelns andel av BNP pendlade mellan 15 och 20 procent från 1870 fram till 1970. Därefter har andelen stigit ytterligare och är nu drygt en tredjedel.

Under perioden från 1870 fram till första världskriget rådde stora underskott i bytesbalansen i stort sett varje år. Underskotten finansierades med kapitalimport och ledde till en stor

Figur 11:6. Bytesbalansen i procent av BNP 1871–1990 samt bytesbalanssaldo 1985–1990 (miljarder kronor, löpande priser)

Källa: Ohlsson: Utrikeshandeln och den ekonomiska tillväxten i Sverige 1871–1966 (1871–1950); Nationalräkenskaperna (1950–1989, riksbankens reviderade uppgifter från 1980), riksbanken (1990)

utlandsskuld. Uppskattningar av skuldens storlek ger vid handen att den var ungefär så stor som hela BNP, även om beräkningarna är osäkra. En kombination av stora exportöverskott under kriget och framför allt den höga inflationen i världen gjorde att merparten av skulden relativt lätt kunde återbetalas.

Under mellankrigstiden visade bytesbalansen mestadels överskott. Depressionen i början av 1930-talet ledde till minskad frihandel och nedgång i efterfrågan på världsmarknaderna. Sverige klarade 1930-talskrisen förhållandevis hyggligt. Till viss del kan det förklaras med att värdet på den svenska kronan minskades kraftigt i början av 1930-talet.

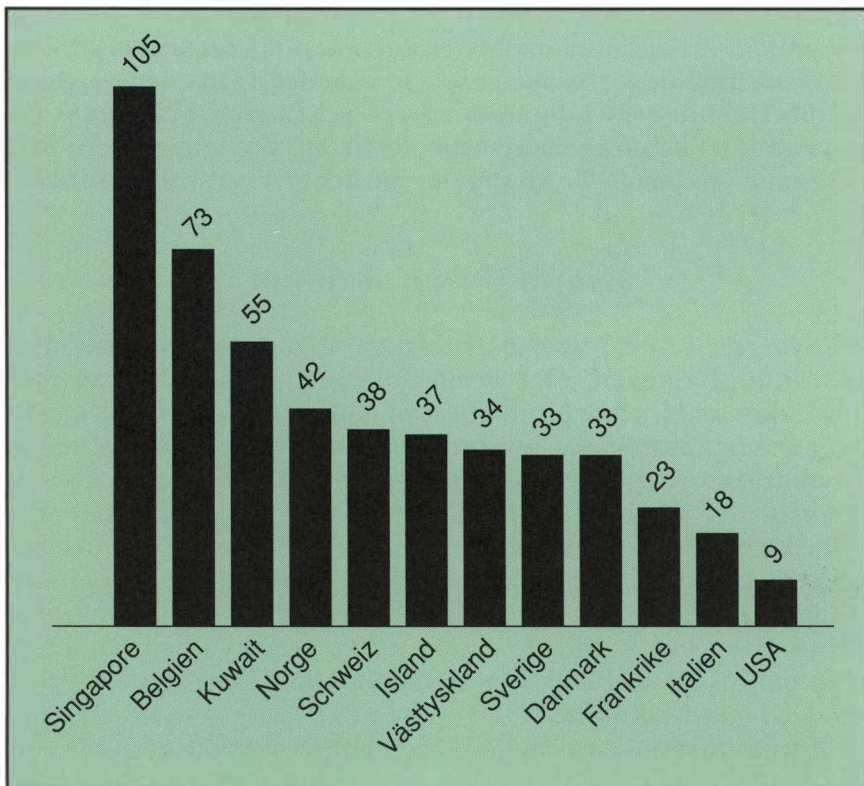
”Det gyllene kvartssekket” 1948–1973 har kännetecknats av ökad frihandel, stabilitet i valutakurserna och en kraftig förskjutning från råvarubetonad handel till handel med mer bearbetade varor. Bytesbalansen var under 1950- och 1960-talen i stort sett i balans och både exporten och importen ökade snabbt. Den stabila perioden slutade vid 1970-talets början. Den första oljekrisen 1973–74 ledde till underskott i bytesbalansen, vilka förvärrades av mycket stora svenska löneökningar under 1975–76. 1979 kom den andra oljekrisen, vilken tillsammans med snabbt stigande priser i Sverige åter gav stora underskott. Sverige har vid flera tillfällen skrivit ner värdet på kronan och handelsbalansen har från 1982 visat stora överskott och bytesbalansen har därmed förbättrats. Räntorna på de utlandslån som upptogs under åren med underskott i bytesbalansen har medfört fortsatta bytesbalansproblem under 1980-talet. Trots att exporten varit betydligt större än importen har det inte mer än enstaka år räckt för att täcka räntebetalningarna och underskottet i transfereringsbalansen. Försämringen under de senaste åren beror främst på att kostnaderna i Sverige stigit snabbare än i omvärlden och att den svenska industrins kapacitet inte räckt till för att tillgodose den stora efterfrågan som rått. Exporten har därmed ökat i långsammare takt, samtidigt som importen ökat snabbt.

Utrikeshandeln i en internationell jämförelse

Hur är då omfattningen av våra utrikes transaktioner jämfört med andra länder? Sverige har i förhållande till sin storlek en stor utrikeshandel. Vi brukar i ekonomiska sammanhang ofta betecknas som en ”liten öppen ekonomi”, där man med liten

menar att vi är för små för att kunna påverka världsekonomin och med öppen menar att en relativt stor del av vår ekonomi är utsatt för internationell konkurrens. De "stora" länderna i världen i detta avseende är framförallt USA, Japan och Tyskland. Några "slutna" ekonomier finns knappast i dag, utan alla länder är mer eller mindre öppna. Hur man skall mäta graden av öppenhet är däremot inte självklart. Det vanligaste måttet är exporten i förhållande till BNP. Det sättet att ange utlandsberoendet kan emellertid leda till felaktiga slutsatser. Att Sveriges export är 33 procent av BNP innebär inte att vi exporterar en så stor del av vår produktion. En betydande del av exporten består nämligen av importerade råvaror, energi eller andra

Figur 11:7. Några olika länders export /BNP 1989

Källa: International Financial Statistics, aug. -90; Nationalräkenskaperna, SCB, Sverige

insatsvaror. Hela exportvärdet har inte uppkommit i det egna landet. Därtill kan vissa mycket små länder med liten egen produktion men stor import av utländska varor som sedan återexporteras få en export på över 100 procent av BNP, vilket inte återspeglar en dominerande exportindustri. Så är i hög grad fallet för Singapore i figur 11:7. Singapore har en export på 105 procent av sin BNP men en export av egna produkter på bara 4 procent.

Sverige tillhör liksom de övriga nordiska länderna de länder som har stor utrikeshandel i förhållande till sin storlek. Flertalet industriländer ligger på en andel av 20–30 procent av BNP. Undantaget är USA, som visserligen har världens största utrikeshandel absolut sett, men vars handel ändå är liten i förhållande till den mycket stora hemmamarknaden.

Ett alternativt mått på utrikesberoendet är hur stor del av landets ekonomi som är utsatt för utländsk konkurrens, antingen genom att sälja på export eller genom att inom landet konkurrera med importerade varor. Problemet är att den typen av jämförelser är svår att göra mellan olika länder. För svensk del svarar den konkurrensutsatta delen av ekonomin (som ofta kallas "k-sektorn") för knappt en fjärdedel av sysselsättningen.

Kapitaltransaktioner

Vi övergår nu från bytesbalansen till den resterande delen av betalningsbalansen. Alla övriga finansiella transaktioner med utlandet bokförs i kapitalbalansen. Här ingår de *direktinvesteringar* som företag gör i utlandet. Med direktinvestering menar man att den som gör investeringen har någon kontroll över de investerade medlen. Hit räknas köp av utländska företag eller överföringar till dotterbolag utomlands. Placeringar i utländska obligationer eller andra värdepapper kallas *portföljinvesteringar* då dessa inte ger något inflytande över placeringen. Direkta *utlandslån* för finansiering av projekt i hemlandet förekommer också liksom med varuhandeln förknippade kortfristiga *handelskrediter*.

Kapitalflödena i kapitalbalansen har ökat kraftigt under slutet av 1980-talet. De svenska företagens direktinvesteringar utomlands har ökat snabbt, vilket medfört ett betydande valutautflöde. De har motverkats av ett mycket kraftigt inflöde i

Tabell 11:2. Kapitalbalansen 1990 (miljarder kronor)

Direkta investeringar	– 68,9
Handel med svenska aktier	1,2
med utländska aktier	– 18,8
Staten (i utl. valuta)	– 13,5
Övriga sektorer	
långfristiga lån	– 17,7
kortfristiga lån	171,0
andrahandshandel med obligationer m.m.	40,5
Handelskrediter och övrigt	8,0
Restpost	– 25,0
Kapitalbalans inkl. restpost	76,9

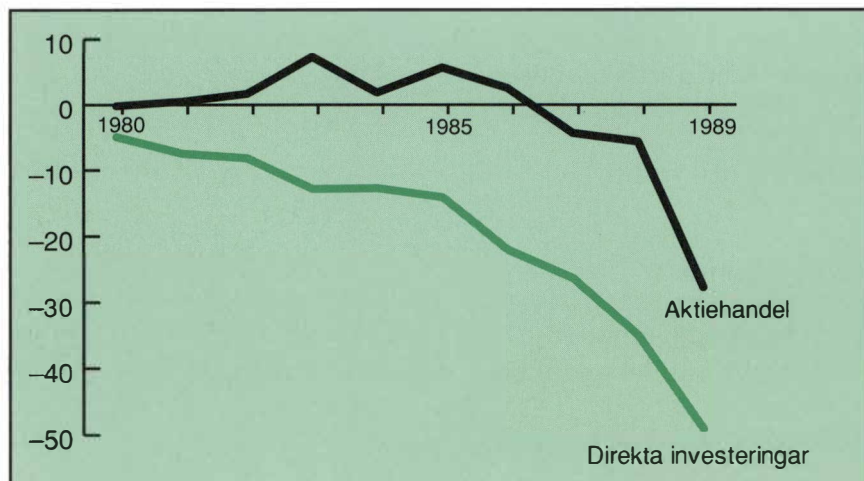
Anm: Uppgifterna är preliminära

Källa: Riksbanken

form av kortfristiga lån till Sverige. Kapitalbalansen har därför ett positivt saldo. De ökade kapitalflödena är delvis en följd av att de regleringar som tidigare begränsade sådana flöden till och från Sverige nu avskaffats.

Företagens direktinvesteringar i utlandet har ökat mycket kraftigt under 1980-talet, vilket framgår av figur 11:8. Från att under 1970-talet ha legat på ungefär en miljard om året har de vuxit till över 60 miljarder i löpande priser vid 1980-talets slut. Även de utländska direktinvesteringarna i Sverige har ökat, men de är betydligt mindre än svenska investeringar utomlands, och utgjorde 1989 9 miljarder. I betalningsbalansen ingår den del av svenska investeringar utomlands som finansieras med utförda medel från Sverige, men i och med den ändrade redovisningen 1990 också direktinvesteringar som finansieras med vinster i utlandet. Direktinvesteringar finansieras huvudsakligen i det land de görs, genom genererade vinster, lån eller aktieemissioner.

Figur 11:8. Direktinvesteringar och aktiehandel netto till och från Sverige 1980–1989 (1988 års priser)

Källa: Riksbanken, Statistisk årsbok, Penning- och valutamarknaden 1990:4 (BNP-deflatorn har använts vid omräkning till fasta priser.)

Över 95 procent av de svenska direktinvesteringarna sker i OECD-länder. En växande andel sker inom EG-länder, som 1988 mottog över hälften av direktinvesteringarna. Viktigaste enskilda land var däremot USA, följt av Norden, Storbritannien, Frankrike och Västtyskland. Dessa länder dominerar också de utländska investeringarna i Sverige. Här är dock Finland det enskilt största landet. Företagssektorn svarar för nästan alla investeringar i utlandet. Den viktigaste branschen är verkstadsindustrin, som står för omkring hälften av Sveriges direktinvesteringar utomlands.

Handeln med svenska aktier utomlands har också tagit fart under 1980-talet. Det har till större delen rört sig om utländska placerares köp av svenska aktier, men ett antal av de svenska storföretagen har också genomfört nyemissioner i utlandet. Ungefär 80 procent av utlandsägda svenska aktier kommer från köp i Sverige och 20 procent från emissioner utomlands. Fram till 1987 skedde en ganska stor nettoexport av svenska aktier, därefter har återköp till Sverige dominerat. Observera att utländska köp av svenska aktier ger ett inflöde i den svenska kapitalbalansen. Handeln med svenska aktier utomlands är

koncentrerad till ett fåtal av de stora svenska exportföretagen. Ett tiotal svenska företag står för huvuddelen av handeln. Ericsson, Electrolux, Volvo och Pharmacia är några av de företag vars aktier omsätts till stor del utomlands. Ericsson har till och med större omsättning på sina aktier på Londonbörsen än i Stockholm. Under de senaste åren har svenska köp av utländska aktier ökat från obetydliga belopp till nära 30 miljarder 1989.

Utlandslånen består av finansiering av export och import samt av kort- och långfristiga lån. Export- och importkrediter ägnar vi fortsättningsvis ingen uppmärksamhet. De andra kort- och långfristiga lån som upptas utomlands i stället för på den inhemska kreditmarknaden beror ofta på att ränteläget är förmånligare i utlandet. Lånen tas huvudsakligen av företag och banker. Även kommunerna kan numera låna utomlands för att finansiera sin verksamhet. Den kommunala utlandsupplåningen understiger dock 1 miljard per år.

När det gäller statens utlandslån, så har staten till skillnad mot övriga aktörer ingen direkt anledning att finansiera sin verksamhet med lån utomlands. Man har möjlighet att låna inom landet eller låta riksbanken trycka mer sedlar för att finansiera sin verksamhet. Statens utlandslån uttrycker främst en omsorg om valutareserven. Om betalningsbalansen i övrigt är negativ skulle valutareserven minska. För att undvika en sådan minskning kan staten ta upp lån i utlandet. En annan möjlighet är att stimulera företag och hushåll till ett kapitalinflöde, främst genom att hålla den svenska räntenivån högre än omvärldens. Den privata sektorns utlandslån har varit stora och ökande under 1980-talet. Under 1990 uppgick de till närmare 200 miljarder kronor. Valutainflödet detta år blev så stort att valutareserven ökade trots underskottet i bytesbalansen och utflödet via direktinvesteringar och aktier. Trots det stora valutainflödet under 1990 förekom under hösten ett kortvarigt utflöde av valuta. För att motverka sådana valutautflöden netto (till stor del orsakade av förväntningar om en nedskrivning av den svenska valutan) var riksbanken tvungen att hålla en mycket hög inhemsk räntenivå. Skillnaden mellan inhemsk och utländsk räntenivå (det s.k. räntegapet) kan delvis återspegla det internationella förtroendet för den svenska ekonomin.

Den svenska valutan

Alla utlandstransaktioner utom fysiska gåvor kräver att svensk valuta växlas mot valuta i det land affären gäller. Då krävs att det finns ett pris – kallat växelkurs – mellan svensk och utländsk valuta. Det finns två huvudtyper av växelkurs-system. Varje land väljer i princip själv vilken växelkurs man vill ha mot andra länder. *Flytande växelkurs* innebär att kursen bestäms på marknaden (valutamarknaden) av utbud och efterfrågan på valuta, på det sätt som beskrevs för varor och tjänster i kapitel 2. När en valutas pris (växelkurs) sjunker på valutamarknaden, kallas det depreciering, motsatsen appreciering. *Fast växelkurs* innebär att landet förbinder sig att växla egen valuta mot utländsk till en viss bestämd kurs (eller att hålla kursen inom ett begränsat intervall). Då måste man också bestämma mot vad kursen skall vara fast, exempelvis mot dollar eller guld. En sänkning av den fasta kursen kallas devalvering och en höjning revalvering.

Sverige har i dag en fast växelkurs. Systemet är dock tämligen komplicerat, eftersom vi inte har fixerat kursen mot någon enskild valuta. I stället har vi anslutit oss till det valutasamarbete som finns inom EG och knutit kronan med fast växelkurs till ECU – den Europeiska gemenskapens valutaenhet. Värdet på ecun bestäms i sin tur av kurserna på de olika EG-valutorna. I praktiken innebär det att Sverige har fast växelkurs mot ett genomsnitt av växelkurserna på EG:s valutor – och flytande mot alla övriga.

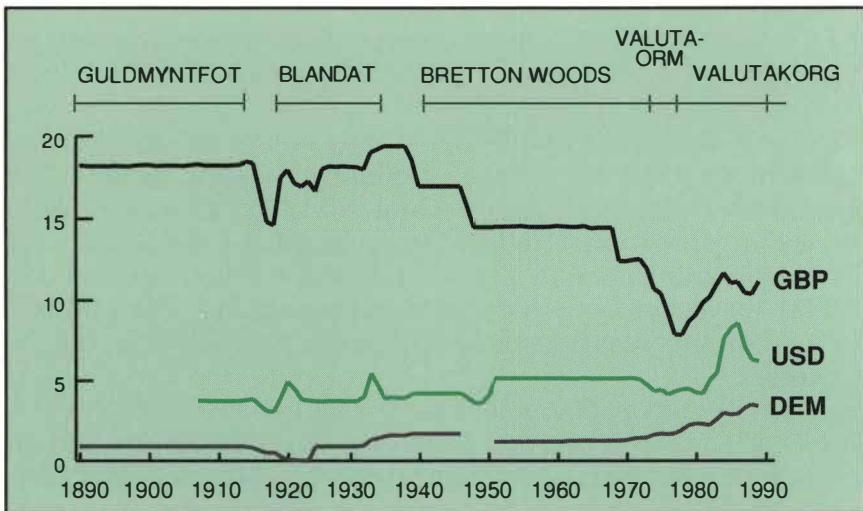
Detta system infördes i maj 1991. Mellan 1977 och 1991 hade Sverige fast kurs mot de valutor som bildade den s.k. *valutakorgen*. I valutakorgen ingick valutorna från de 15 länder som Sverige hade störst utrikeshandel med.

Före valutakorgen kan man urskilja fyra olika perioder för den svenska kronans växelkurssystem. Från 1873 och fram till första världskriget hade Sverige fast kurs mot guld, liksom många andra länder i världen, under den så kallade *guldmyntfoten*. I och med de fasta kurserna mot guld fick valutorna indirekt också fast kurs mot varandra. Perioden mellan världskrigen innehöll *blandade system* för olika länder och var mer instabil. Efter en period av instabila kurser återgick Sverige 1924 till guldmyntfoten. Denna lämnades 1931, då vi under två

år hade flytande kurs. 1933 återgick vi till fast växelkurs, denna gång mot pund. Efter andra världskriget gick flertalet av världens länder med i det så kallade *Bretton Woods-systemet*. Sverige och de andra länderna fick då en fast kurs mot US-dollar. Dollarn hade i sin tur fast kurs gentemot guld, vilket återigen gav ett system med fasta kurser mellan världens valutor, denna gång med koppling till både guld och dollar. Bretton Woods-systemet upphörde i början av 1970-talet. Sedan dess har världens länder valt skiftande system. Sverige var mellan 1973 och 1977 med i ett samarbete där ett antal europeiska länder hade fast kurs mot varandra i den så kallade *valutaormen* vilken Sverige alltså lämnade 1977.

Kursen mot korgen har devalverats vid två tillfällen; i augusti 1981 med 10 procent och i oktober 1982 med 16 procent. Kursrörelserna illustreras i figur 11:9. De stabila perioderna under guldmyntfoten och Bretton Woods-systemet framgår tydligt, liksom de inbördes olika förändringarna under övriga perioder.

Figur 11:9. Sveriges växelkurs gentemot Storbritannien, Tyskland och USA 1890–1990

Källa: Riksbanken, Statistisk årsbok. (Uppgifter för dollar finns sedan 1907, uppgifterna för Tyskland gäller Riksmark fram till 1948, därefter D-mark.)

Det svenska biståndet

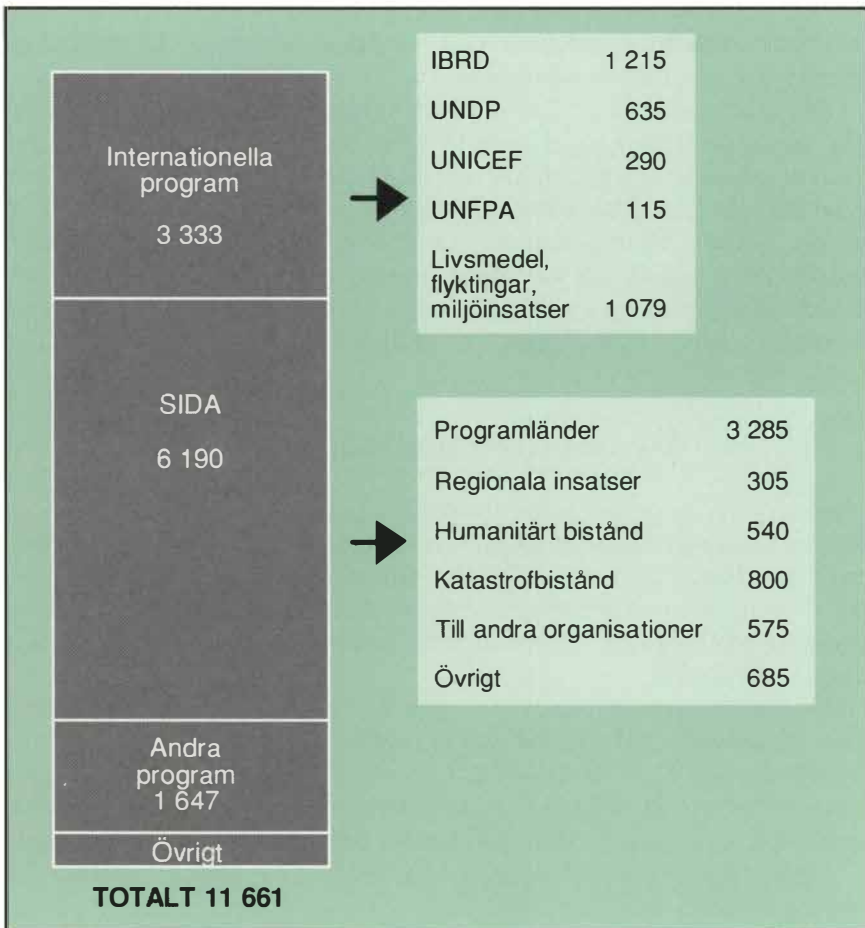
Sverige är ett av de länder i världen som ger störst u-landsbistånd i förhållande till sin BNP. De statliga anslagen till bistånd är cirka 12 miljarder och till detta kommer bistånd som förmedlas genom privata organisationer. Riksdagen har antagit ett mål för svensk del som säger att 1 procent av bruttonationalinkomsten (BNI) skall gå till bistånd. För närvarande är biståndet något mindre än 1 procent av BNI. Sverige är efter Norge, Nederländerna och Danmark största givare i förhållande till sin storlek vad gäller offentligt bistånd. Totalt är biståndet från i-länderna cirka 50 miljarder dollar. USA och Japan är de största givarländerna, trots att deras bistånd bara motsvarar några tiondels procent av deras BNP.

Riksdagen har formulerat målen för det svenska biståndet. Det övergripande målet är att genom biståndet höja levnadsnivån för de fattiga folken i u-länderna. Detta skall ske genom att vi stödjer ländernas egna ansträngningar för att uppnå

- resurstillväxt
- ekonomisk och social utjämning
- ekonomiskt och politiskt oberoende
- demokratisk samhällsutjämning
- en framsynt hushållning med naturresurserna och omsorg om miljön.

Sverige arbetar dels via internationella organ, dels genom bilateralt bistånd till vissa länder. De internationella biståndsprogrammen riktar sig i första hand till olika FN-organ. FN:s utvecklingsprogram (UNDP), FN:s barnfond (UNICEF) och FN:s befolkningsfond (UNFPA) är de största mottagarna. Därtill får Världsbanken och dess utvecklingsbanker över 1 miljard kronor för sina insatser för finansiering av utvecklingsprojekt i u-länder.

Drygt hälften av biståndet kanaliseras genom SIDA, Swedish International Development Authority. SIDA har 17 så kallade programländer, till vilka huvuddelen av biståndsinsatserna riktar sig. De största programländerna 1989 var Tanzania (540 MKr), Moçambique (395 MKr), Indien (380 MKr), Vietnam (300 MKr), Zambia (240 MKr) och Nicaragua (230 MKr). Förutom

Figur 11:10. Sveriges offentliga bistånd 1989/90

Källa: SIDA Anslagsframställning 1990/91

biståndet till programländerna ges humanitärt bistånd till Latinamerika och södra Afrika. Biståndet inriktas mot de områden där behoven är störst och där Sverige har mest att bidra med. De områden som man i dag satsar på är landsbygdens utveckling, miljö- och markvård, katastrofhjälp, flyktinghjälp, kvinnans frigörelse samt samarbete för södra Afrikas befrielse. SIDA ger också särskilt katastrofbistånd och man bidrar via fristående organisationer såsom Lutherhjälpen, Rädda Barnen och Swedish Cooperative Center m.fl. Ytterligare en del av det

svenska biståndet går till andra biståndsorgan som BITS, IM-POD, SAREC OCH SWEDFUND. De är organisationer som arbetar med bl.a. teknisk och social utveckling, exporthjälp, forskning och industriprojekt.

Förutom det offentliga biståndet finns också ett antal enskilda organisationer som arbetar för de fattiga länderna. Det privata biståndet är oftare inriktat mot katastrofbistånd och mot de allra fattigaste områdena i världen. Organisationer som Röda Korset, Rädda Barnen med flera arbetar med finansiell hjälp, men också till exempel genom att samla in kläder och utrustning med mera. Det privata biståndet som registreras i bytesbalansen utgör knappt en miljard kronor.

De internationella företagen

Sverige är, som en öppen ekonomi, mycket beroende av de internationellt verksamma företagen, såväl svenska företag med produktion utomlands eller exportförsäljning som utländska företag som säljer till eller är verksamma i Sverige. Företag som är etablerade i flera länder kallas multinationella eller transnationella.

De flesta svenska storföretagen har en omfattande verksamhet utomlands. Man kan mäta omfattningen av utlandsverksamheten på flera olika sätt. I tabell 11:3 visas dels de största koncernernas försäljning utomlands, inklusive den produktion som sker utomlands, dels de största exportörerna från Sverige.

Uppgifter om storföretagen blir snabbt inaktuella genom företagsköp och sammanslagningar. Uppgifterna i tabellen gäller 1988. Då var ASEA AB störst vad gäller försäljning utomlands. Företaget utgör en del av koncernen Asea Brown Boveri (ABB), med delar av verksamheten i Schweiz. Volvo är Sveriges största internationella företag om man mäter exporten från Sverige. Företaget står ensamt för mer än en tiondel av den svenska exporten. Bilindustrins stora betydelse för Sveriges export understryks av att Saab-Scania är det näst största exportföretaget. Företag inom verkstadsindustrin är dominerande bland de största svenska exportföretagen.

Siffror från 1987 visar att de knappt 200 största svenska koncernerna svarar för över 80 procent av Sveriges export.

Tabell 11:3. De tio största svenska företagen internationellt 1988 (miljarder kronor)

Utlandsförsäljning		Exportförsäljning	
koncern	försäljning	koncern	försäljning
ASEA AB	94,6	Volvokoncernen	35,2
Volvokoncernen	78,0	Saab-Scania	20,2
AB Electrolux	61,1	ASEA AB	16,4
Stora	28,9	Stora	13,2
Saab-Scania	28,1	Ericssonkoncernen	13,1
Ericssonkoncernen	25,3	MoDo AB	11,2
AB SKF	20,2	Nobel Industrier	8,4
SCA	15,6	AB Electrolux	6,9
MoDo AB	15,5	SCA	6,6
Nobel Industrier	15,3	Sandvik AB	6,4

Källa: Sveriges största företag 1989/90

Tabell 11:4. De tio största företagen i Sverige med utländskt majoritetsägande (miljarder kr resp. antal 1988)

Omsättning		Sysselsättning	
företag	omsättning	företag	sysselsättn.
Svenska IBM AB	9,0	Vme Holding AB	5 393
Svenska Shellkonc.	6,1	Svenska IBM AB	4 273
Svenska BP AB	5,4	Philips Norden AB	3 944
Vme Holding AB	4,4	Flygt AB	3 386
Norsk Hydro Sverige	3,9	Siemensgruppen	3 204
Svenska Unilever	3,9	Svenska Unilever	2 908
Philips Norden AB	3,8	Svenska Outokumpu	2 674
Siemensgruppen	3,4	AB Findus	2 115
Svenska Outokumpu	3,2	Svenska Knäcke AB	1 771
Ford	2,9	Gullfiber AB	1 539

Källa: Sveriges största företag 1989/90

Speciellt hög var de stora företagens exportandelar till Nord- och Latinamerika samt Mellanöstern. De 25 största exportkoncernerna svarade för över hälften av Sveriges export. Totalt hade vi 1987 cirka 27 000 exportföretag. Exporten är alltså koncentrerad till förhållandevis få företag, även om många små exportörer finns.

I Sverige finns även ett stort antal utländska företag. Omkring 550 företag i Sverige är till mer än hälften utlandsägda. De största framgår av tabell 11:4, där omsättning och sysselsättning rangordnats.

IBM är Sveriges största utlandsägda företag sett till omsättning, och det näst största vad gäller sysselsättning. Flera oljebolag har hög omsättning, men svarar för en betydligt mindre sysselsättning. När det gäller sysselsättning är de varuproducerande företagen dominerande. Störst är Vme Holding, i vilket ingår före detta Volvo BM. De utländska företagen utgör ingen dominerande del av det svenska näringslivet. Det största, IBM, är bara Sveriges femtioandra vad gäller omsättning.

Politiska åtgärder och internationellt samarbete

De utrikes transaktionerna går naturligtvis att påverka från statens sida med olika typer av politik. Vi kommer här att skilja mellan fyra viktiga sätt att påverka dessa. De är *allmän ekonomisk politik*, *valutapolitik*, *handelspolitik* samt internationellt *samarbete* inom olika organisationer.

Landets allmänna ekonomiska utveckling påverkar i hög grad utrikeshandeln. Det sker i huvudsak på två sätt. Under högkonjunkturer med stor ekonomisk aktivitet efterfrågas mer importvaror både av hushåll för konsumtion och av producerande företag som insatsvaror. Importen ökar och bytesbalansen försämras. Den svenska inflationstakten har också betydelse. När denna är högre än i våra konkurrentländer försämras vår internationella konkurrenskraft, exporten minskar, importen ökar och därmed försämras bytesbalansen.

Politiska åtgärder i form av finanspolitik eller penningpolitik ger därför effekter på utrikeshandeln, eftersom de påverkar det ekonomiska läget i stort. I allmänhet kan man säga att en åtstramande (kontraktiv) ekonomisk politik förbättrar bytesba-

lansen. Det var exempelvis syftet med de ekonomiska åtstramningar som lades fram av regeringen under hösten 1990 och vintern 1991.

Valutapolitiken går ut på att påverka växelkursen. En sänkning av växelkursen (depreciering) leder i allmänhet till att bytesbalansen förbättras. Importörerna måste då höja priserna i Sverige för att kunna betala exportlandet samma mängd utländsk valuta som före kursnedgången, vilket gör att de får sälja mindre. De svenska exportföretagen kommer att få fler svenska kronor för sin exportförsäljning. Man kan då antingen erhålla högre vinster eller sänka priserna i utlandet och därmed sälja mer. I båda fallen kommer den svenska exporten i svenska kronor räknat att bli större.

Eftersom vårt nuvarande system innebär fast växelkurs måste riksbanken besluta om en sänkning av den fasta kursen till en ny nivå (devalvering) eller motsatsen (revalvering). En svensk devalvering skulle i så fall få de effekter som förklarades ovan. Devalveringar kan dock ge följd effekter, varför utvecklingen på längre sikt är betydligt mer osäker.

Med handelspolitik menas de åtgärder som direkt påverkar utrikeshandeln med varor och tjänster. De vanligaste är tullar och importbegränsningar men även subventioner till importkonkurrerande industrier, särskilda krav på produkters utformning och en mängd andra saker kan innefattas. Åtgärder kan även riktas mot kapitalrörelserna. Exempelvis gällde i Sverige från andra världskriget fram till 1989 en valutareglering som kraftigt begränsade möjligheten till fria kapitalflöden över gränserna.

Handelspolitikens utformning är ett mycket gammalt tvistämne bland ekonomer och politiker. Debatten om frihandel eller protektionism har varit aktuell i flera hundra år. Under merkantilismens dagar fram till 1800-talet ansågs målet för ett land vara att skaffa sig en finansiell förmögenhet genom att ackumulera guld i valutaserven. Därför främjades export medan importbegränsningarna var omfattande. Under 1800-talet skedde en viss övergång mot friare handel, även om tullarna fortfarande var höga. Under 1900-talet har handeln liberaliserats åtskilligt, med undantag för 1930-talet då handelsrestriktioner infördes under depressionen.

Sverige har tillhört de mer frihandelsvänliga länderna, både genom relativt måttliga importbegränsningar och genom att

arbeta för liberalisering av den internationella handeln. Den genomsnittliga svenska importtullen är i dag 3–4 procent av importvarans värde. Med en rad av våra viktiga handelspartner har vi frihandelsavtal, med vissa undantag. De årliga tullintäkterna motsvarar mindre än 1 procent av importvärdet.

Den internationella handeln regleras i GATT, General Agreement on Tariffs and Trade (Allmänna tull- och handelsavtalet). GATT uppkom efter andra världskriget och var från början tänkt att bli en organisation under FN. Nu blev det i stället ett avtal om liberalisering av handeln, och GATT har betytt mycket för utvecklingen från protektionism. Sverige skrev under avtalet två år efter dess tillkomst. Den viktigaste innebörden av GATT är den så kallade "mest-gynnad-nationsprincipen". Den innebär att fördelar som ett land ger importen från ett visst land också måste ges till alla andra länder man handlar med. En rad undantag finns dock. Dessa gäller bland annat tullunioner, som EG, och handeln med vissa varor. De viktigaste undantagen är jordbruket och textilindustrin, vars produkter fortfarande berörs av omfattande handelsrestriktioner. Förhandlingar om handeln sker inom GATT vid internationella överläggningar, så kallade rundor. Vid Kennedyrundan på 1960-talet skedde överenskommelser om tullsänkningar. På senare år har intresset därmed förskjutits till att gälla s.k. icke-tarifära handelshinder, vilka kan vara svårare att kontrollera. Det kan gälla importkvoter, diskriminering i samband med offentlig upphandling etc. Sådana har diskuterats vid Tokyorundan på 1970-talet och under Uruguayrundan, som beräknas avslutas 1991.

Sverige var med och bildade EFTA, European Free Trade Area, 1960. EFTA utgör ett så kallat frihandelsområde, vilket innebär att länderna sinsemellan har avskaffat tullar och andra handelshinder. Däremot har man inga gemensamma yttre tullar, utan varje land för i övrigt sin egen handelspolitik. Från början var EFTA Sveriges största handelsområde och andra EFTA-länder tog emot 40 procent av vår export. Betydelsen har därefter minskat något, dels därför att två av våra viktigaste handelspartners, Storbritannien och Danmark, gått över från EFTA till EG, dels därför att det utvidgade ekonomiska samarbetet inom EG blivit alltmer dominerande inom Europa. I dag sker knappt 20 procent av vår utrikeshandel med EFTA, som

numera består av Sverige, Norge, Schweiz, Österrike och Finland.

Trots att Sverige ännu inte är medlem i EG finns all anledning att nämna även denna organisation. EG bildades genom Romfördraget 1957 av sex länder i Europa, men har i dag tolv medlemsländer. EG är en tullunion på väg att samordna inte bara handelspolitik utan även ekonomisk politik på en rad andra områden. En tullunion innebär ett frihandelsområde med gemensamma yttre tullar. Inom EG finns också ett monetärt och valutapolitiskt samarbete kallat EMS, European Monetary System, vilket är en utveckling av det tidigare samarbetet inom Valutaormen. Sverige slöt 1973 ett frihandelsavtal för industrivaror med EG, som innebär att största delen av handeln mellan Sverige och EG-länderna är befriad från restriktioner. 1988 beslöts att Sverige skall arbeta för att bredda och fördjupa samarbetet med EG på alla samhällsområden, så långt det är möjligt med hänsyn till vår neutralitetspolitik. Undantagna samarbetsområden är utrikes- och säkerhetspolitik. Under 1991 kommer en svensk ansökan om medlemskap att inlämnas till EG.

Förutom de ovan nämnda handelspolitiska organisationerna deltar Sverige i internationellt samarbete i en rad andra viktiga organ. Flera av dessa är FN-organ. Vi deltar i arbetet i Internationella Valutafonden (IMF) och Världsbanken (IBRD). De bildades i samband med Bretton Woods-systemets tillkomst efter andra världskriget. IMF har till uppgift att övervaka världens valutor, en uppgift som blivit mindre viktig efter Bretton Woods-systemets sammanbrott. En annan viktig uppgift är att förmedla internationella krediter från länder med bytesbalansöverskott till länder med underskott. Underskottsländer kan erhålla lån från IMF för att finansiera underskotten medan man söker komma tillrätta med problemen. Trots våra tidvis stora bytesbalansunderskott har vi dock inte finansierat dessa via IMF. Världsbanken har till uppgift att stödja utvecklingsländer med finansiering av olika projekt. Till Världsbankens verksamhet bidrar Sverige med en dryg miljard om året. Sverige arbetar också inom det 1964 bildade UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development). UNCTAD verkar liksom GATT för att främja handeln, men är mer inriktad på handeln som medel för ekonomisk utveckling, främst i u-länderna.

Slutligen kan nämnas OECD, Organisation for Economic Cooperation and Development. Organisationen har 24 medlemsländer bland industriländerna i Västeuropa samt USA och Japan. Man arbetar för ekonomiskt samarbete för utveckling och information mellan länderna. Ibland träffas mindre grupper inom OECD för mer informella överläggningar, den s.k. 10-gruppen (där Sverige ingår) eller G7, med enbart de sju viktigaste ekonomierna i världen.

Källor

Denna bok ger en bild av den svenska ekonomin baserad på aktuell samhällsstatistik. I denna bilaga kommer de viktigaste statistikkällorna – jämte en del annat samhällsekonomiskt informationsunderlag – att presenteras. Endast offentligt tryck redovisas.

Den största delen av den svenska samhällsstatistiken framställs av Statistiska centralbyrån (SCB). SCB ger ut ett stort antal publikationer inom olika områden. Delvis rör det sig om serier, varav *Sveriges officiella statistik* (SOS) och *Statistiska meddelanden* (Sm) är de vanligaste publikationsformerna. SOS utkommer i bokform (vanligen en gång per år), medan Sm är kortare, ofta inriktade på ett snävre område och med flera utgivningstillfällen per år.

Den i särklass mest kända av SCB:s publikationer är *Statistisk årsbok* som innehåller information som berör ett mycket stort antal olika områden. *Statistisk årsbok* utgör en sammanställning av uppgifter som redan publicerats i andra källor. Ofta kan det därför vara lämpligt att inleda sökandet efter en viss uppgift med att studera denna publikation för att sedan gå vidare till originalkällorna.

Av SCB:s olika statistikområden utgör nationalräkenskaper-na det i detta sammanhang mest intressanta (se även kapitel 3). Här finner man såväl kvartals- som årsstatistik. Varje år presenteras uppgifter om nationalprodukten och dess sammansättning för föregående år inklusive en översikt som kan sträcka sig 8–10 år eller ännu längre tillbaka i tiden. Tillsammans med detta Sm publiceras fem olika appendix som bl.a.

innehåller uppgifter om konsumtion, investeringar, utlands-transaktioner, produktion och faktorinsatser samt sysselsättning och lönesummor. Den senaste översikten heter

N 10 SM 9001 (där N står för "Nationalräkenskaper").

I denna översikt hittar man uppgifter för perioden 1980–1989. (Det kan i detta sammanhang påpekas att det skedde en metod-omläggning i nationalräkenskaperna 1988 och att reviderade siffror endast föreligger fr.o.m. 1980.)

Vid sidan av nationalräkenskaperna är framför allt följande av SCB:s statistikområden av intresse i detta sammanhang.

- Arbetsmarknad (Am)
Exempel: Arbetskraftsundersökningarna (AKU) med information om bl.a. arbetslöshet och förvärvsfrekvens (se kapitel 8).
- Befolkning och levnadsförhållanden (Be)
Exempel: uppgifter om förändringar i folkmängden och dess sammansättning (se kapitel 8).
- Företag (F)
Exempel: Centrala företags- och arbetsställeregistret (CFAR) som innehåller uppgifter om bl.a. antalet företag, företagens storlek och ägandeformer (se kapitel 5).
- Kreditmarknad (K)
Exempel: förutom uppgifter om kreditmarknaden ingår även de s.k. finansräkenskaperna som bl.a. innehåller information om det finansiella sparandet (se kapitel 3 och 9).
- Priser och konsumtion (P)
Exempel: uppgifter om konsumentprisernas utveckling (se kapitel 4).
- Utrikeshandel (Uh) (se kapitel 11).

SCB publicerar också specialpublikationer inom olika områden. Några sådana exempel är *Offentliga sektorn. Utveckling och nuläge*, 1990 och *Arbetsmarknadsstatistisk årsbok* (som ges ut varje år).

Även utanför SCB publiceras samhällsstatistik och annan viktig samhällsekonomisk information. Finansplanen som läggs fram i januari varje år i anslutning till budgetpropositionen (se kapitel 10) innehåller regeringens analys av det samhällsekonomiska läget. Den är i sin tur baserad på den s.k. nationalbudgeten (konjunkturöversikt och prognos) som utarbetas av finansdepartementet och som publiceras tillsammans med finansplanen. I samband med kompletteringspropositionen som brukar presenteras i april publiceras den "reviderade finansplanen" och en "reviderad nationalbudget".

Det statliga Konjunkturinstitutet publicerar konjunkturöversikter i rapportserien *Konjunkturläget*. Höstrapporten är den mest omfattande och innehåller också en statistikbilaga samt ett ekonomisk-politiskt kalendarium. (Även Industriförbundet, LO, TCO, de större bankerna och Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS) publicerar konjunkturöversikter.)

Statens offentliga utredningar (SOU) innehåller också mycket intressant samhällsekonomisk information. Inte minst gäller detta de s.k. långtidsutredningarna. De har till syfte att kartlägga och analysera utvecklingstendenserna i den svenska ekonomin för den kommande femårsperioden. Den senaste långtidsutredningen har beteckningen SOU 1990:14 och är försedd med 26 bilagor som behandlar olika aspekter av den ekonomiska utvecklingen i Sverige. Utöver SOU utgör också de mindre omfattande skrifterna i departementsserien (Ds) en del av det offentliga utredningsmaterialet.

Riksbanken publicerar statistik och annan information som bl.a. berör valutamarknaden. Sådan information återfinns i *Riksbankens statistiska årsbok*, i publikationen *Kredit- och valutamarknaden* samt i kvartalstidskriften *Penning- och valutamarknaden*. Riksgäldskontorets verksamhetsberättelse innehåller mycket intressant material om den statliga upplåningen.

När det gäller den internationella statistiken bör i första hand OECD (= Organization for Economic Cooperation and Development) nämnas. Denna ekonomiska samarbetsorganisation omfattar flertalet europeiska länder samt USA, Kanada, Japan, Australien och Nya Zeeland. OECD publicerar olika slag av statistik som möjliggör jämförelser mellan medlemsländerna. Det gäller bl.a. nationalräkenskaperna (*OECD National Accounts*) och arbetsmarknaden (*OECD Labour Force Statistics*). Intressanta uppgifter återfinns också i *OECD Economic*

Outlook (konjunkturöversikt som kommer ut två gånger per år), *OECD Main Economic Indicators* (olika ekonomiska tidsserier) samt *OECD Economic Surveys* som innehåller översikter över olika medlemsländer.

Även FN och dess associerade organ, exempelvis IMF (Internationella valutafonden), publicerar mycket intressant statistik. Ett exempel är FN:s *World Economic Survey* som kommer ut en gång per år och som behandlar tendenser och ekonomisk politik i den globala ekonomin. IMF ger bl.a. ut *International Financial Statistics* som innehåller uppgifter om flertalet ekonomiska variabler för i stort sett alla världens länder.

För den som önskar ytterligare information om vilken samhällsstatistik som finns hänvisas till Erland Hofsten och Inger Ermalm-Kåreby, *Vägvisare i svensk statistik*, SCB, (senaste upplagan).

Sakregister

- administrativa processer 20, 22
- aktiebolag 81
- aktiemarknad 81, 146 ff
- allmänna pensionsfonden (AP-fonden) 156, 187
- arbetsgivarorganisationer 21, 136 ff
- arbetskraft 48, 53 f, 72 f, 123, 128 ff
- arbetslöshet 82
- arbetsmarknadspolitik 141 ff
- arbetsställe 82
- ATP-systemet 156, 185
- avgifter 169
- banker 150 ff
- befolkning 47 f, 123 ff, 133 ff
- betalningsbalans 198 ff
- beskattning - av företag 177 f
 - av egendom 178
 - av hushåll 172 ff
 - av kapital 177
- bistånd 220
- blandekonomi 19 f
- BNP-deflatoren 58
- bostadsbyggande 95 f
- bostadskonsumtion 98 f
- bruttonationalinkomst (BNI)
 - 34, 220
- bruttonationalprodukt (BNP) 31 ff
 - till faktorpris 32, 110
 - till marknadspris 31 ff
 - per capita 41 f
 - utveckling av 38 ff, 89 f
 - som välfärdsmått 41 f
- byggnadsindustrin 75
- byggnadsinvestering 94
- bytesbalans 199, 211 f
- certifikat 149
- dagslånemarknad 149
- devalvering 218 f
- direktinvestering 214 f
- diskonteringspapper 149
- diskonto 163
- disponibel inkomst (hushållens)
 - 35, 106 f, 112 ff
- driftsöverskott 32, 110 f
- EFTA 218, 226 f
- ekonomi 9 f
- ekonomisk politik 24
- ekonomiska system 16 ff
- Europeiska Gemenskapen (EG)
 - 218, 226 f
- export 91, 198 f
 - länder, områden 203 f
 - på varugrupper 201 f
- extraktiva industrin 70 f
- fackföreningar 21, 136 ff
- faktorinkomst 106, 110 ff
- faktormarknad 17
- fasta priser 38 f
- finansbolag 154
- finansiella marknader 146 ff
- finansiella systemet 12, 144 ff
- finansplanen 168
- finanspolitik 103 f, 224 f
- flöde 25
- folkmängd 125, 134
- folktäthet 124, 133 f
- forskning och utveckling (FoU) 52
- fördelningspolitik 121 f

- företag 80 ff
 - finansiella 145, 151
 - icke-finansiella 145
 - offentliga 190
 - de största 85 f
 - de största internationellt 222 ff
 - sysselsättning 83
 - ägande 50 ff
- förhandlingsprocesser 22 f, 139
- förmögenhet
 - fördelning av 118 ff
 - national- 25, 34 ff
- försäkringsbolag 155 f
- försörjningsbalans 89 ff
- förvärvsfrekvens 128
- förädlingsvärde 27 f
- GATT 226
- handelsbalans 199
- handelspolitik 225
- humankapital 52
- import 91, 198 f
 - länder, områden 203 f
 - på varugrupper 201 f
- industripolitik 88
- industri sektorn 63 ff, 69 ff, 78 ff
- inflation 57 ff, 102 f
- inkomstbeskattnings av hushåll 172 ff
- inkomstfördelning
 - funktionell 110 f
 - personell 112 ff
 - strukturell 109 f
- inkomstskatt 172 ff
 - progressiv 175
 - proportionell 174
- inkomstöverföringar 31
- intresseorganisationer 21, 136
- investering 29, 35, 90 f
 - brutto 29
 - netto 29
 - offentlig 30, 92 f, 180 ff
 - privat 30, 92 f, 94 ff
- jord 47 ff, 73
- jordbrukspolitik 87
- jordbrukssektorn 50, 63 ff, 68 f, 78 ff
- kapital 47, 52 f, 56
 - kunskaps- 48, 52 ff, 73
 - real- 48, 52 f, 73, 94
- kapitalbalans 200, 214 ff
- kapitalförslitning 29, 32
- kapitalism 18 ff, 23
- kapitalmarknad 146 ff
- knapphetsproblemet 10 f
- kommuner 10, 20, 166 ff
- koncern 82
- konjunkturer 40
- konsumtion 29, 90 f
 - offentlig 30, 91 f, 180 ff
 - privat 30, 91 f, 96 ff
- konsumentprisindex (KPI) 57
- kreditmarknad 146 ff
- lagerinvestering 89 f, 94
- livsmedelskonsumtion 98 ff
- löneandel 110 f
- lönebildning 136 ff
- löneglidning 139
- löpande priser 38 f
- markanvändning 50
- marknadsekonomi 17 ff, 23
- marknadsoperationer 163
- maskininvestering 94
- mellanhandsinstitut 154 f
- mervärdesskatt (moms) 178
- miljö 45, 51, 88
- miljöpolitik 88
- mineraler 49
- nationalförmögenhet 25, 34 ff
- nationalinkomst 25 ff, 34
- nationalprodukt 26 ff, 32
 - (se även bruttonationalprodukt)
- nationalräkenskaper (NR) 26 f
- naturtillgångar 49 f, 53
- nettoprisindex 57 f
- näringsringar 61 ff, 78 ff
- näringspolitik 87 f

- obligationer 149
- obligationsmarknad 148 f
- OECD 228
- offentliga sektorn 10, 20 ff, 35, 165 ff
- pengar 11, 160 ff
- penningmarknad 148 f
- penningpolitik 103, 157, 162 ff, 224 f
- planeekonomi 17 f
- politiska system 20 f
- priser 18 f
 - fasta, löpande 38
- prisnivå 56 ff
- produktionsfaktorer 11, 47 ff, 53 f, 209 f
- produktivitet 54 ff, 62, 67 f
 - arbets- 54
 - total- 55
 - utveckling av 55 f
- punktskatter 104, 178
- reallön 107 f
- regionalpolitik 87 f
- relativa arbetskraftstal 128 ff
- resursfördelning 11 f, 16, 21
- riksbanken 157, 162
- riksgäldskontoret 157
- ränta 147
- samhälle 9, 20
- samhällsekonomi 9 ff
- skattekvoten 193
- skatter 31, 121 f, 169 ff
 - direkta 170 f, 172 ff
 - genomsnitts- 174 f
 - indirekta 32, 104, 170 f, 178 f
 - kommunal- 175 f
 - marginal- 174 f
 - statliga 175 f
- skog 49 f
- skogsindustrin 71 ff
- socialförsäkringsavgifter 179 f
- socialförsäkringssektorn 166 ff
- socialism 18 ff
- sparande 34 ff
 - finansiellt 34 ff, 145 f, 167
 - realt 35 f
- stabiliseringspolitik 103
- stat 10, 20, 146, 157 f, 166 f
- statens budget 22, 103 f, 168 f
- statliga affärsverk 85, 190
- statsbidrag 166, 189
- statsskuld 157, 169, 208
- statsskuldväxlar 149
- stock 25
- straffränta 163
- subventioner 31 f, 104
- sysselsättning 130, 132 f
 - i olika företag 83, 223
 - i olika regioner 78 ff
 - i olika sektorer 65 ff
- tillverkningsindustrin 71 ff
- tillväxt (i produktionsvolymen) 38 ff, 42, 53 ff
- tjänstebalans 199, 205 ff
- tjänster 62 f
- tjänstesektorn 63 ff, 76 ff, 78 ff
- transfereringar 31, 109 f, 121 f, 184 ff
 - till företag 188 f
 - till hushållen 185 ff
 - till utlandet 205, 209
- transfereringsbalans 199
- transporter 99 f
- utdelning 147
- utlandsskuld 36, 208 f
- utvecklingsländer (u-länder) 19, 203 f, 220 ff
- valuta 36, 199, 218 ff, 225
- valutapolitik 157, 225
- valutareseerv 200
- varor 62 f
- varumarknad 17
- vattenkraft 49
- verkstadsindustrin 71 ff, 201 f, 210
- växelkurs 46, 218 ff
- ägende 23, 80 ff
- överflyttningseffekter 56

Figurförteckning

- 3:1. Produktions- och förädlingsvärden i olika produktionsled inom en viss sektor av samhällsekonomin 28
- 3:2. Samband mellan bruttoinvesteringar, nettoinvesteringar, kapitalförslitning och realkapital 30
- 3:3. Olika nationalprodukts- och nationalinkomstbegrepp samt motsvarande belopp för 1990 33
- 4:1. Volymökningen av BNP i procent 1951-1990 39
- 4:2. Årlig procentuell ökning i BNP per capita 1870-1989 41
- 4:3. Sveriges placering i BNP per capita relativt 20 andra europeiska länder 42
- 4:4. BNP per capita 1989 i de tio rikaste länderna 43
- 4:5. BNP per capita i 12 andra av världens länder 1988 44
- 4:6. BNP per capita 1989 i de tio rikaste länderna omräknat med köpkraftsjusterade växelkurser 46
- 4:7. Produktionsfaktorerna 48
- 4:8. Markanvändningen i Sverige 50
- 4:9. Arbetsproduktivitetsens utveckling 1971-1989 55
- 4:10. Inflationen i Sverige 1950-1990 mätt med KPI årsgenomsnitt 57
- 4:11. Utvecklingen av prisnivån valda år 1914-1990 59
- 5:1. Fördelning av ekonomins totala förädlingsvärde på olika huvudnäringar 1989 64
- 5:2. Antalet sysselsatta i tusental och fördelningen på olika huvudnäringar 1960, 1970, 1980 och 1987 65
- 5:3. Årlig genomsnittlig tillväxt i förädlingsvärde för 1950-70 och 1970-87 66
- 5:4. Fördelning av förädlingsvärdet inom industrisektorn på olika näringar 1989 70
- 5:5. Tillverkningsindustrins förädlingsvärde med fördelning på olika näringsområden 1989 72
- 5:6. Den privata delen av tjänstesektorns förädlingsvärde med fördelning på olika näringar 1989 77
- 5:7. De sysselsättningsmässigt fem största och fem minsta länens andel av den totala sysselsättningen och sysselsättningen i olika näringar 1988 79
- 5:8. Företag och anställda fördelade på juridisk form 1989 81
- 6:1. Försörjningsbalansen 1990 90
- 6:2. Konsumtionen, investeringar, export och import i procent av BNP 91

-
- 6:3. Fördelningen på privat och offentlig användning samt total in-hemsk förbrukning 92
 - 6:4. Lägenheter i färdigställda hus i Sverige 96
 - 6:5. Konsumtion efter dess varaktighet samt totalt 97
 - 6:6. Den privata konsumtionen fördelad på ändamål 98
 - 6:7. Svenskarnas "kostcirkel" – livsmedelskonsumtionens fördelning 1988 100
 - 6:8. Registrerade personbilar i Sverige 101
 - 6:9. Konsumentprisernas förändring under 1980-talet 102
 - 7:1. Olika inkomstbegrepp 106
 - 7:2. Utveckling av hushållssektorns disponibla inkomster samt löner 1970-1988 108
 - 7:3. Inkomststruktur för hushåll över 18 år 1967 och 1987 109
 - 7:4. Den funktionella inkomstfördelningen 1970-1988 111
 - 7:5. Inkomsternas fördelning för samtliga familjeenheter efter fak-torinkomst 1975 och 1968 113
 - 7:6. Genomsnittlig familjeinkomst 1988 115
 - 7:7. Fördelning av deklarerad nettoförmögenhet 1988 119
 - 7:8. Den rikaste procenten av hushållen och dess andel av taxerad resp. marknadsvärderad förmögenhet 120
 - 8:1. Befolkningens sammansättning i ett arbetsmarknadsperspektiv 124
 - 8:2. Folkmängden 1750, 1850-1990 125
 - 8:3. Folkmängdens förändringar 1870-1989 126
 - 8:4. Procentuell fördelning av befolkningen på olika åldersgrupper 1950 och 1989 127
 - 8:5. Relativa arbetskraftstal för olika åldersgrupper samt för män, kvinnor och utländska medborgare 1989 128
 - 8:6. Relativa arbetskraftstal i några olika OECD-länder 1988 129
 - 8:7. Arbetslösheten i olika åldersgrupper samt för män, kvinnor och utländska medborgare 130
 - 8:8. Arbetslösheten i Sverige, USA och sex EG-länder 132
 - 8:9. Befolkningen 1990 134
 - 8:10. Invånare per km² 1990 134
 - 8:11. Folkökningen 1950-1990 135
 - 8:12. Parterna på arbetsmarknaden 137
 - 9:1. Den svenska kapitalmarknadens sammansättning 147
 - 9:2a. Bankernas inlåning (årsskiftet 1989/90) 152
 - 9:2b. Bankernas utlåning (årsskiftet 1989/90) 152
 - 9:3. Bankernas utlåning fördelad på olika kategorier av banker (års-skiftet 1989/90) 153
 - 9:4. Mellanhandsinstitutens tillgångar (årsskiftet 1989/90) 155
 - 9:5a. Statens finansieringskällor – lånestock (årsskiftet 1989/90) 158
 - 9:5b. Statens upplåningsformer (årsskiftet 1989/90) 158
 - 9:6. Statens budgetsaldo 1975-89 159

-
- 10:1. Inkomster och utgifter inom olika delar av den offentliga sektorn under 1988 167
 - 10:2. Fördelning av de totala skatteintäkterna på direkta skatter, indirekta skatter och socialförsäkringsavgifter 1988 170
 - 10:3. Fördelning av de totala skatteintäkterna på stat, kommun och socialförsäkringssektorn 1988 171
 - 10:4. Fördelning av de statliga skatteintäkterna på direkta skatter, indirekta skatter och socialförsäkringsavgifter 1988 171
 - 10:5. Marginalskatter i hushållens inkomstbeskattning 1989 och 1991 176
 - 10:6. Socialförsäkringsavgifter inkl. indirekta löneskatter i procent av lönen 1991 179
 - 10:7. Fördelning av den offentliga konsumtionen på stat, kommun och socialförsäkringssektor 1988 180
 - 10:8. Fördelning av den kommunala konsumtionen på primärkommuner, landsting och kyrkokommuner 1988 181
 - 10:9. Fördelning av de offentliga investeringarna på stat och kommun 1988 181
 - 10:10. Fördelning av den offentliga konsumtionen på olika ändamål samt fördelning mellan stat och kommun för olika ändamålsområden 1987 183
 - 10:11. Fördelning av transfereringar på mottagare 1988 184
 - 10:12. Fördelning av transfereringarna till hushållen på olika bidragsgivare 1988 186
 - 10:13. Fördelning av transfereringar till hushållen på olika slag av stöd 186
 - 10:14. Fördelning av transfereringarna till företagen på olika bidragsgivare 1988 189
 - 10:15. Några olika mått på den offentliga sektorns storlek 1988 193
 - 10:16. Den offentliga sektorns utveckling 1950-1987 194
 - 10:17. Offentliga inkomster i relation till BNP i några olika länder 1968 och 1988 195
 - 11:1. Export och import på varugrupper 1955, 1975 och 1989 202
 - 11:2. Utrikeshandeln 1989 fördelad på viktigaste länderområden 204
 - 11:3. Sveriges tio största handelspartners 1989 205
 - 11:4. Tjänster och transfereringar netto 1980-1989 exklusive övriga transfereringar och återinvesterade medel 206
 - 11:5. Resevaluta, fördelning på största länder 1989 208
 - 11:6. Bytesbalansen i procent av BNP 1871-1990 samt bytesbalanssaldo 1985-1990 211
 - 11:7. Några olika länders export/BNP 1989 213
 - 11:8. Direktinvesteringar och aktiehandel netto till och från Sverige 1980-1989 216
 - 11:9. Sveriges växelkurs gentemot Storbritannien, Tyskland och USA 1890-1990 219
 - 11:10. Sveriges offentliga bistånd 1989/90 221

Tabellförteckning

- 4:1. Exempel på priser på några produkter 58
- 5:1. Sveriges största privata företag med avseende på antalet anställda 1989 86
- 6:1. Investeringarna i fast realkapital i Sverige 1950, 1970 och 1989 94
- 6:2. Investeringar i privata näringslivet fördelat på sektorer 1988 95
- 7:1. Genomsnittlig disponibel inkomst per konsumtionsenhet för familjer 20-64 år 1988 och 1975 117
- 9:1. Kreditmarknaden årsskiftet 1989/90 160
- 11:1. Den svenska betalningsbalansen 198 198
- 11:2. Kapitalbalansen 1990 215
- 11:3. De tio största svenska företagen internationellt 1988 223
- 11:4. De tio största företagen i Sverige med utländskt majoritetsägarande 223

Peter Andersson är högskoleadjunkt i nationalekonomi vid Universitetet i Linköping. Förutom undervisning har han även sysslat med forskning inom det transportekonomiska området. För närvarande är han ansvarig för den internationella ekonomutbildningen i Linköping.

Björn Elsässer är högskolelektor i nationalekonomi vid Universitetet i Linköping. Vid sidan av sin undervisning har han författat ett flertal böcker inom olika områden av nationalekonomin. I sin forskning har han framförallt intresserat sig för samhällsekonomiska aspekter av den industriella och tekniska utvecklingen.

Hur rikt är Sverige? Vad betyder handeln med utlandet för den svenska ekonomin? Hur stor är vår offentliga sektor? Vilken är egentligen pengarnas roll i den svenska ekonomin? Det är några av de många frågor som besvaras i denna bok. Den ger en bred översikt över den svenska samhällsekonomin, vars sammansättning och utveckling belyses med hjälp av ett stort antal figurer och tabeller.

Svensk samhällsekonomi är en lärobok i samhällsekonomi som inte har någon tidigare motsvarighet i Sverige. Den kan användas som introduktion till studierna i ekonomi och andra samhällsvetenskapliga ämnen på högskolenivå. Boken lämpar sig också väl för studiecirklar och självstudier.

Peter Andersson och Björn Elsässer undervisar båda i nationalekonomi vid Universitetet i Linköping.

ISBN 91-7150-418-4

9 789171 504180

SN
FÖRLAG